

Andrzej Hornowski
Andrzej Parzonko

Rola i kierunki rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych w Polsce

Andrzej Hornowski

Andrzej Parzonko

Rola i kierunki rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych w Polsce

© Copyright by Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2023
Wydanie I

Recenzenci: dr hab. Sławomir Kalinowski, prof. IRWiR PAN
dr hab. inż. Tomasz Wojewodziec, prof. URK

Redakcja merytoryczna i korekty – Anna Dołomisiewicz
Redakcja techniczna i opracowanie graficzne – Violetta Kaska
Fotografia wykorzystana na okładce – Andrzej Parzonko

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Doskonała nauka – Wsparcie monografii naukowych” nr projektu DNM/SP/546532/2022. Kwota dofinansowania 30 690 zł, a całkowita wartość projektu 34 190 zł.

ISBN 978-83-8237-126-0 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-8237-127-7 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo SGGW
ul. Nowoursynowska 161, 02-787 Warszawa
tel. 22 593 55 20 (-25, -27 – sprzedaż)
e-mail: wydawnictwo@sggw.edu.pl
www.wydawnictwosggw.pl

Wydawnictwo SGGW

[wydawnictwosggw](https://www.instagram.com/wydawnictwosggw)

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Zagadnienia wstępne	9
1.1. Uzasadnienie problemu badawczego	9
1.1.1. Struktura podmiotów prowadzących działalność rolniczą w Polsce	9
1.1.2. Środki publiczne przeznaczone na wsparcie funkcjonowania rolnictwa, w tym gospodarstw o stosunkowo małym potencjale produkcyjnym	13
1.1.3. Ekonomiści rolni o znaczeniu i kierunkach rozwoju „drobnych” gospodarstw rolniczych w Polsce i Unii Europejskiej	14
1.2. Cele pracy, zadania i hipotezy badawcze	16
1.3. Źródła informacji i metodyka badawcza	17
2. Teoretyczne koncepcje funkcjonowania i rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem gospodarstw rolniczych	23
2.1. Klasyczne modele funkcjonowania rolnictwa	23
2.1.1. Rolnictwo naturalne	23
2.1.2. Rolnictwo industrialne	24
2.1.3. Agrobiznes	28
2.2. Podstawowe koncepcje rozwoju gospodarstw rolniczych	29
2.2.1. Model ewolucji naturalnej	29
2.2.2. Rozwój indukowany gospodarstw rolniczych	31
2.3. Zrównoważany rozwój jako współczesny paradygmat rozwoju europejskiego rolnictwa	34
2.3.1. Główne założenia teoretyczne oraz praktyka wdrażania zrównoważonego rozwoju	34
2.3.2. Dylematy definicyjne zrównoważonego rozwoju	37
2.3.3. Idea zrównoważonego rolnictwa i obszarów wiejskich	40
2.3.4. Ewolucja europejskiego modelu rolnictwa	45
2.4. Rola państwa w rozwoju rolnictwa	48
2.4.1. Podstawowe przyczyny, cele i instrumenty ingerencji państwa w rolnictwo	51
2.4.2. Krytyka interwencjonizmu w literaturze przedmiotu	55

3. Problemy delimitacji drobnych gospodarstw rolniczych	59
3.1. Definicje gospodarstwa rolniczego w polskim systemie prawnym, statystyce masowej i literaturze przedmiotu	59
3.1.1. Ujęcie prawne gospodarstwa rolniczego	59
3.1.2. Ujęcie statystyczne gospodarstwa rolniczego	60
3.1.3. Definicje gospodarstwa rolniczego w polskiej literaturze przedmiotu i rozwiązania stosowne w wybranych krajach Unii Europejskiej	62
3.2. Rodzinne gospodarstwa rolne jako podstawowa forma organizacyjna podmiotów prowadzących działalność rolniczą	64
3.3. Kryteria wyodrębniania „drobnych” <i>versus</i> „małych” gospodarstw rolniczych	69
3.3.1. Proponowane rozwiązania w literaturze przedmiotu	69
3.3.2. Autorska identyfikacja i klasyfikacja drobnych gospodarstw rolniczych	76
4. Uwarunkowania determinujące stan i kierunki rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych – studia literatury przedmiotu	79
4.1. Skala i istota problemu drobnych gospodarstw rolniczych w Unii Europejskiej	79
4.2. Uwarunkowania historyczne	81
4.3. Uwarunkowania wewnętrzne	83
4.3.1. Ziemia	84
4.3.2. Praca	90
4.3.3. Kapitał	96
4.4. Ewolucja czynników produkcji w rolnictwie	101
4.5. Uwarunkowania zewnętrzne	107
4.5.1. Wspólna polityka rolna w Unii Europejskiej	108
4.5.2. Działania kierowane do drobnych gospodarstw rolniczych w ramach instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej realizowanych w Polsce	113
4.5.3. Opodatkowanie gospodarstw rolniczych	133
4.5.4. Poziom rozwoju gospodarczego z uwzględnieniem wysokości wynagrodzeń	147
5. Charakterystyka ekonomiczno-organizacyjna drobnych gospodarstw rolniczych z centralnej i wschodniej Polski oraz determinanty ich stanu i kierunków rozwoju – wyniki badań empirycznych	151
5.1. Charakterystyka przeprowadzonych badań	151
5.2. Charakterystyka obiektów badawczych	154

5.2.1. Charakterystyka gmin	154
5.2.2. Charakterystyka sołectw	162
5.2.3. Charakterystyka respondentów i ich gospodarstw rolniczych	167
5.3. Uwarunkowania determinujące rozwój drobnych gospodarstwach rolniczych w świetle badań ankietowych	174
5.3.1. Opinie pracowników gminy o przyczynach rozwoju bądź stagnacji drobnych gospodarstw rolniczych	174
5.3.2. Opinie sołtysów o przyczynach rozwoju bądź stagnacji drobnych gospodarstw rolniczych	176
5.3.3. Impulsy i bariery rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych w opiniach ich właścicieli	179
5.4. Uwarunkowania determinujące stan drobnych gospodarstw rolniczych – analiza statystyczna	186
Podsumowanie i wnioski	197
Bibliografia	201

Wprowadzenie

Problematyka drobnych (małych) gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach europejskich stanowi częsty przedmiot rozważań i dyskusji w literaturze przedmiotu. Wśród ekonomistów rolnych zdania są podzielone odnośnie znaczenia tej grupy podmiotów oraz potencjalnych kierunków ich rozwoju. Analizując ich rolę w życiu społeczno-gospodarczym, najczęściej podkreśla się, że: 1) zapewniają korzyści środowiskowe poprzez prowadzenie mniej intensywnej produkcji rolniczej oraz zachowanie naturalnych walorów krajobrazowych; 2) są podstawą dywersyfikacji i wielofunkcyjności gospodarstw rolniczych; 3) stanowią bufor chroniącym przed ubóstwem rodziny wiejskie; 4) przyczyniają się do rozwoju lokalnego rynku pracy i kreacji popytu; 5) są gwarantem silnych relacji międzyludzkich i depozytariuszem dziedzictwa kulturowego wsi. Równocześnie drobnym (małym) gospodarstwom rolniczym są przypisywane negatywne cechy: 1) mała produktywność i niewielkie zainteresowanie rozwojem; 2) niewielka skala produkcji przyczyniająca się do nieprecyzyjnego stosowania środków produkcji, co może negatywnie wpływać na środowisko przyrodnicze; 3) prowadzona produkcja nie stanowi ani podstawowego, ani uzupełniającego źródła dochodów; 4) braki kapitałowe nie pozwalają na inwestycje prośrodowiskowe (np. budowle do przechowywania nawozów organicznych, stosowanie maszyn i urządzeń wykorzystywanych w tzw. rolnictwie precyzyjnym itp.).

Różnorodność poglądów dotyczących drobnych (małych) gospodarstw oraz ich znaczący udział w ogólnej strukturze rolnictwa stały się inspiracją do przygotowania niniejszej monografii.

Głównym celem opracowania było określenie stanu i warunków determinujących funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych w centralnej i wschodniej Polsce w latach 2005-2020 z projekcją na lata następne. W ramach tego wydzielono następujące szczegółowe cele: 1) rozpoznanie kryteriów wyodrębniania drobnych (małych) gospodarstw rolniczych w literaturze przedmiotu; 2) poznanie i przedstawienie realizowanej polityki w zakresie drobnych gospodarstw rolniczych w ramach WPR 2005-2020; 3) identyfikacja zewnętrznych i wewnętrznych czynników warunkujących prowadzenie działalności rolniczej i pozarolniczej w drobnych gospodarstwach rolniczych w Polsce. Zrealizowano je dzięki przeglądowi literatury przedmiotu oraz analizie wyników badań empirycznych przeprowadzonych w wybranych gminach, wsiach i gospodarstwach rolniczych z centralnej i wschodniej Polski.

Monografia składa się z 5 rozdziałów oraz podsumowania z wnioskami. Pierwszy rozdział przedstawia szczegółowe uzasadnienie problemu, cele i metodykę badań. W drugim rozdziale skoncentrowano się na teoretycznych rozważaniach dotyczących koncepcji funkcjonowania i rozwoju rolnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem

gospodarstw rolniczych. Zaprezentowano mocne i słabe strony rozwoju rolnictwa w założeniach koncepcji ewolucji naturalnej oraz wymuszonego rozwoju. W znacznym zakresie omówiono ideę rozwoju rolnictwa w koncepcji *sustainable development*. Trzeci rozdział poświęcono złożonemu problemowi delimitacji drobnych gospodarstw rolniczych. Zagadnienie przedstawiono w wymiarze prawnym, statystycznym i stosowanym przez ekonomistów rolnych. Zaprezentowano własną definicję drobnego gospodarstwa rolniczego, którą wykorzystano w badaniach empirycznych. W czwartym rozdziale monografii zaprezentowano główne czynniki determinujące stan i kierunki rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych. Omówiono uwarunkowania historyczne, ekonomiczne oraz polityczne. Ostatni rozdział monografii prezentuje wyniki badań empirycznych dotyczących sytuacji ekonomiczno-organizacyjnej drobnych gospodarstw rolniczych (płatników podatku rolnego posiadający 1-15 ha) z centralnej i wschodniej Polski. Refleksje nad postawionymi hipotezami i wyciągniętymi z badań wnioskami o charakterze naukowym i utylitarnym stanowią konkluzję pracy.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w literaturze przedmiotu gospodarstwo rolnicze (rolne) definiuje się w zależności od przyjętego celu. Konsekwencją tego jest brak jednoznacznego określenia statutu rolnika w prawie polskim. Mnogość definicji utrudnia jednoznaczne rozstrzygnięcie, czym właściwie jest gospodarstwo rolnicze i kto jest rolnikiem. Podobny problem istnieje z terminem drobne gospodarstwo rolnicze, zamiennie występującym w literaturze ekonomiczno-rolniczej z określeniami: małe, karłowate, nietowarowe, niskotowarowe, samozaopatrzeniowe, chłopskie, socjalne, małoobszarowe, rodzinne czy nieżywotne. Bogata i niespójna terminologia pojawia się również w aktach prawnych, co często prowadzi do nieporozumień i dezinformacji, utrudnia obiektywną ocenę ich stanu oraz kalkulację liczebności. Przeprowadzone badania empiryczne wykazały, że w grupie badanych gospodarstw rolniczych przeważały podmioty nieprowadzące działalności rolniczej. Warto też podkreślić, że programy pomocowe z Unii Europejskiej (wybrane działania w programach rozwoju obszarów wiejskich) adresowane do właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych nie osiągnęły zamierzonych celów.

Zagadnienia roli i kierunków rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych wymagają wieloaspektowej prezentacji, niniejsza praca na pewno nie wyczerpuje tematu. Znaczną część monografii stanowią syntezy i wnioski z przeprowadzonych badań w ramach pracy doktorskiej Andrzeja Hornowskiego pt. „Uwarunkowania ekonomiczne, społeczne i środowiskowe determinujące stan i perspektywy rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych w centralnej i wschodniej Polsce”.

Zagadnienia wstępne

1.1. Uzasadnienie problemu badawczego

1.1.1. Struktura podmiotów prowadzących działalność rolniczą w Polsce

W 2020 roku w Polsce funkcjonowało ponad 1317 tys. gospodarstw rolniczych¹, w których użytkowaniu znajdowało się ponad 14,6 mln ha użytków rolnych². W strukturze agrarnej dominowały małe, drobne i niskotowarowe gospodarstwa rolnicze, których duży udział wynikał m.in. z uwarunkowań historycznych (tab. 1). Ważny wpływ na obecny stan miały: 1) okres 123 lat zaborów i różne systemy organizacyjno-prawne wdrażane wśród zaborców; 2) wprowadzony po II wojnie światowej socjalistyczny „porządek” wyraźnie zapoczątkowany reformą rolną w latach 50. XX wieku i powstania pseudospółdzielni produkcyjnych (RSP) oraz państwowych gospodarstw rolnych (PGR); 3) lata 90. XX wieku z głęboką reformą gospodarki z systemu socjalistycznego do rynkowego; 4) wejście Polski do Wspólnoty Europejskiej w 2004 roku z wszelkiego rodzaju skutkami (dobrymi i mniej pożądanymi).

Na tle krajów Europy Zachodniej polskie rolnictwo wyróżnia rozdrobnienie struktury agrarnej wyrażające się stosunkowo dużą liczbą małych (drobnych) gospodarstw rolniczych w ogólnej liczbie podmiotów oraz dualizm struktury wynikający

Tabela 1. Liczba gospodarstw rolniczych w poszczególnych grupach obszarowych w latach 2005-2020 [tys.]

Rok	Grupy obszarowe [ha UR]							
	ogółem	1,01-1,99	2-4,99	5-9,99	10-14,99	15-19,99	20-49,99	50 i więcej
2005	1786,7	446,9	585,5	388,5	167,8	77,2	99,2	21,6
2007	1808,0	422,6	634,3	400,2	166,6	77,6	102,7	24,1
2010	1484,3	300,6	489,8	346,3	151,6	72,0	97,0	27,0
2013	1394,6	277,6	455,3	315,2	141,3	70,2	103,2	31,8
2017	1385,1	263,1	449,5	316,0	142,4	70,4	108,3	35,4
2020	1317,0	245,0	416,0	289,0	131,0	65,0	106,0	39,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie opracowań Głównego Urzędu Statystycznego: Roczniki Statystyczne Rolnictwa za lata 2007-2018 oraz Powszechnego Spisu Rolnego 2020. Raport z wyników.

¹ Autorzy używają określenia gospodarstwo „rolnicze”, a nie gospodarstw „rolne”. Podzielają zdanie, że określenie „rolne” odnosi się ściśle do „roli”, czyli wierzchniej warstwy gleby. Zawęża to działalność, która może być prowadzona w gospodarstwach. Oprócz uprawy roli (produkcja roślinna) gospodarstwach zwykle prowadzą także działalność związaną z chowem zwierząt (produkcja zwierzęca) oraz inne aktywności, takie jak: przetwórstwo wytwarzanych surowców rolniczych, działalność agroturystyczna, sprzedaż bezpośrednia ostatecznym konsumentom wytwarzanych produktów. W związku z tym lepszym określeniem gospodarstwa jest „rolnicze”, gdyż nawiązuje do działalności „rolniczej”.

² Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2021). Powszechny Spis Rolny 2020. Raport z wyników. Warszawa.

z koegzystencji gospodarstw małych z wielkoobszarowymi. W 2020 roku liczba gospodarstw rolniczych w Polsce od 1 do 15 ha UR wynosiła ponad 1079 tys., co stanowiło 83,5% ogółu, a w ich posiadaniu znajdowało się 36,5% powierzchni użytków rolnych (tab. 2).

Tabela 2. Liczba i średnia powierzchnia użytków rolnych (UR) gospodarstw rolniczych powyżej 1 ha UR w Polsce w latach 2010 i 2020

Wyszczególnienie		Rok 2010	Rok 2020	Dynamika [%]
Gospodarstwa rolnicze ogółem powyżej 1 ha UR	liczba gospodarstw [tys.]	1 484	1 292	87,1
	powierzchnia UR [tys. ha]	14 841	14 664	98,8
	średnia powierzchnia UR w gospodarstwie [ha]	10,0	11,3	113,5
Gospodarstwa rolnicze od 1 do 5 ha UR	liczba gospodarstw [tys.]	790	661	83,7
	powierzchnia UR [tys. ha]	2 041	1 717	84,1
	średnia powierzchnia UR w gospodarstwie [ha]	2,6	2,6	100,5
Gospodarstwa rolnicze od 1 do 15 ha UR	liczba gospodarstw [tys.]	1 287	1 079	83,8
	powierzchnia UR [tys. ha]	6 349	5 358	84,4
	średnia powierzchnia UR w gospodarstwie [ha]	4,93	4,97	100,7
Gospodarstwa rolnicze powyżej 15 ha	liczba gospodarstw [tys.]	196	210	107,1
	powierzchnia UR [tys. ha]	8 493	9 306	109,6
	średnia powierzchnia UR w gospodarstwie [ha]	43,3	44,3	102,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2021). Powszechny Spis Rolny 2020. Raport z wyników. Warszawa.

W latach 2005-2020 liczba gospodarstw rolniczych w Polsce uległa zmniejszeniu, co jest zgodne z trendem obserwowanym we wszystkich rozwiniętych gospodarkach³. Zachodzące w polskim rolnictwie zmiany mają charakter pokoleniowy i powiązane są z tempem rozwoju gospodarczego kraju oraz możliwościami finansowania przekształceń strukturalnych środkami publicznymi⁴. Struktura agrarna ulega przekształceniom i kształtuje się w kierunkach zmniejszenia absolutnej liczby gospodarstw rolniczych oraz polaryzacji struktury obszarowej⁵. Mimo zachodzących przemian agrarnych i wsparcia rolnictwa środkami publicznymi w ramach wspólnej polityki rolnej (WPR) polskie rolnictwo niezmiennie charakteryzują: 1) relatywnie wysoki poziom zatrudnienia; 2) mała wydajność pracy i ziemi; 3) roz-

³ L. Connolly (2007). Overview of the changing structure of Irish agriculture monitored by the National Farm Survey. Referat przygotowany na Agricultural Economics Society of Ireland AGM, RERC Athenry, 30.10.2007.

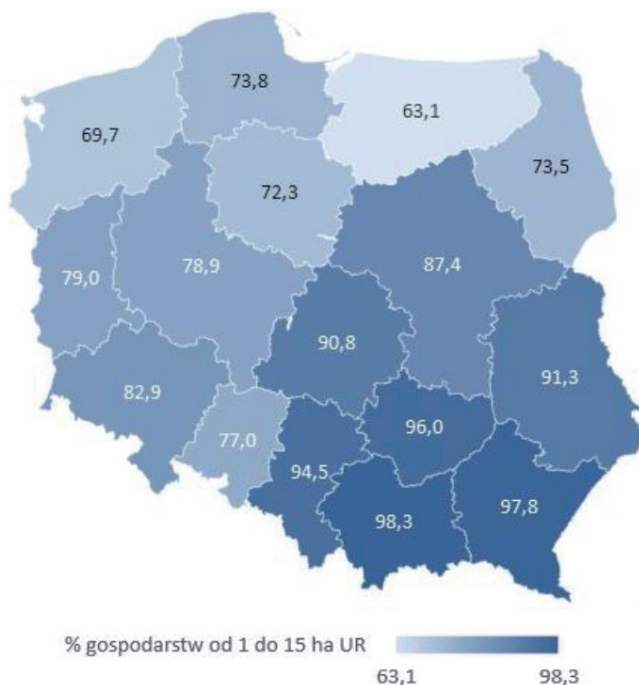
⁴ W. Józwiak, W. Michna, Z. Mirkowska (2011). Procesy zachodzące w rolnictwie polskim w latach 1990-2010, projekcje na rok 2013 i pożądana wizja rolnictwa w 2020 roku – zagadnienia wybrane. Raport PW 21. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 30-31.

⁵ J.S. Zegar (2009). Kwestia koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym. Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, 96(4), s. 256-266.

drobniona struktura agrarna w porównaniu do większości krajów UE (tab. 1) oraz stosunkowo małe dochody z działalności rolniczej⁶.

Polskie rolnictwo wykazuje duże zróżnicowanie regionalne pod względem liczby gospodarstw rolniczych, co stanowi wypadkową wielu czynników, m.in. przyrodniczych, demograficznych, organizacyjno-ekonomicznych i historycznych⁷. Największy udział gospodarstw rolniczych od 1 do 15 ha w 2020 roku był w województwach małopolskim, podkarpackim, świętokrzyskim i wynosił ponad 90% wszystkich gospodarstw (rys. 1).

Zróżnicowanie regionalne występuje też w zakresie średniej powierzchni użytków rolnych przypadającej na gospodarstwa rolnicze w poszczególnych województwach w Polsce. Największe pod względem powierzchni użytków rolnych gospodarstwa rolnicze funkcjonowały na północy i zachodzie Polski, najmniejsze na południu kraju (rys. 2).

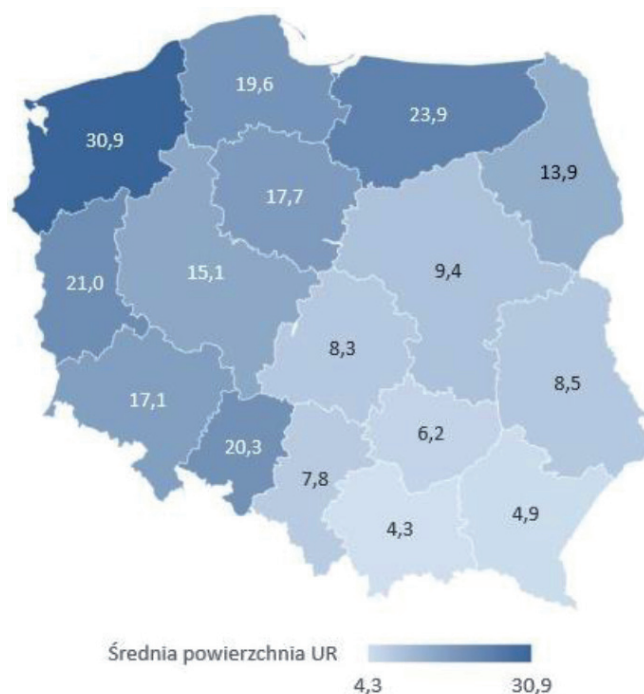

Rysunek 1. Udział gospodarstw rolniczych poniżej 15 ha w strukturze gospodarstw ogółem w podziale na województwa w 2020 roku [%]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2021). Powszechny Spis Rolny 2020. Raport z wyników. Warszawa.

⁶ M. Wigier (2013). Model rozwoju rolnictwa polskiego w świetle efektów realizacji WPR. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1, s. 26.

⁷ W. Począta, N. Bartkowiak (2012). Regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce. Journal of Agribusiness and Rural Development, 1(23), s. 108.

Rysunek 2. Średnia powierzchnia własnych użytków rolnych gospodarstwa rolniczego w poszczególnych województwach w 2020 roku [ha]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2021). Powszechny Spisu Rolny 2020. Raport z wyników. Warszawa.

Jak wynika z danych statystycznych, małe (drobne) gospodarstwa rolne stanowiły w latach 2005-2020 ważny element w strukturze polskiego rolnictwa. W gospodarstwach rolniczych do 15 ha pracowało na pełen etat 1194 tys. osób, co w przeliczeniu na 100 ha wynosiło 13,6 AWU. Współczesne badania nad naturą małych (drobnych) gospodarstw rolniczych koncentrują się głównie na rozwiązywaniu problemów społecznych⁸, małych dochodów, metod ich wspierania⁹, racjonalności ich zachowań wobec zmian na rynku¹⁰ oraz wytwarzanych przez nie dóbr publicznych¹¹.

⁸ M. Kowalska, W. Knapik (2013). Problemy Społeczne ludności wiejskiej. [w:] Problemy społeczne i ekonomiczne drobnych gospodarstw rolnych w Europie. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie. Oddział w Krakowie, Kraków, s. 29-31.

⁹ E. Majewski (2009). Dochody i jakość życia w gospodarstwach niskotowarowych z wybranych regionów Polski. Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, 96(4), s. 122-129.

¹⁰ A. Ozanne (1999). Perverse supply response in peasant agriculture: A review. Oxford Development Studies, 27(2), s. 251-270.

¹¹ P. Howley, C.O. Donoghue, S. Hynes (2012). Exploring public preferences for traditional farming landscapes. Landscape and Urban Planning, 104(1), s. 66-74.

1.1.2. Środki publiczne przeznaczone na wsparcie funkcjonowania rolnictwa, w tym gospodarstw o stosunkowo małym potencjale produkcyjnym

Polska przystępując w 2004 roku do Wspólnoty Europejskiej, została objęta realizacją wspólnej polityki rolnej (WPR), w ramach której wdrażane są różne działania interwencyjne mające na celu wspieranie zrównoważonego rozwoju rolnictwa na terenie Wspólnoty¹². Integracja Polski z UE stworzyła nowe możliwości dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Uruchomione, wraz z przystąpieniem do Wspólnoty Europejskiej, programy rozwoju obszarów wiejskich są przykładem działań stymulujących przekształcenia w sektorze rolnym. Od początku 2002 roku do 31 grudnia 2020 roku skumulowana wartość programów pomocowych (wraz z dopłatami bezpośrednimi) dla sektora rolno-spożywczego i obszarów wiejskich w Polsce przekroczyła 225,0 mld zł. W jej skład weszły płatności realizowane w ramach programu SAPARD – ok. 4,8 mld zł¹³, SPO „Rolnictwo” – ok. 6,4 mld zł¹⁴, PROW 2004-2006 – ok. 14,3 mld zł¹⁵, PROW 2007-2013 – 74,3 mld zł¹⁶, PROW 2014-2020 – 125,2 mld zł¹⁷. Program Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development (SAPARD) realizowany był przed przystąpieniem Polski do Wspólnoty Europejskiej i miał przygotować polski sektor rolno-żywnościowy do akcesji, szczególnie w zakresie dostosowań do wymogów sanitarnych, higienicznych i ochrony środowiska WE. Od 2004 roku rozpoczęto realizację programów, w których strategicznymi celami stały się: poprawa konkurencyjności sektora rolno-spożywczego, zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, poprawa stanu środowiska przyrodniczego, podniesienie jakości życia i różnicowanie gospodarki obszarów wiejskich. W kolejnych edycjach budżetowych 2007-2013 oraz 2014-2020 kontynuowano działania wdrażane w poprzednich okresach przy znacznie większych kwotach kierowanych do rolnictwa i obszarów wiejskich. Realizowana polityka rolna dowodzi ciągłości w realizacji postawionych celów, ale nie oznacza, że sama w sobie w długim okresie jest wewnętrznie spójna.

Znaczna część środków kierowanych do rolnictwa w ramach unijnego wsparcia trafia do małych (drobnych) gospodarstw rolniczych w formie dopłat bezpo-

¹² J. Piworowicz (2015). Wspólna Polityka Rolna i jej wpływ na rozwój rolnictwa w Polsce. Wydawnictwo Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn, s. 8.

¹³ L. Drożdżel (red.), (2017). ARiMR – lata po akcesji. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa, s. 131.

¹⁴ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2004). Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich, 2004-2006. Warszawa.

¹⁵ W. Klepacka (2009). Wyniki wdrażania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, s. 7.

¹⁶ Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2016). Sprawozdania z działalności ARiMR za rok 2015. Warszawa.

¹⁷ Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2021). Sprawozdania z działalności ARiMR za rok 2020. Warszawa.

średnich lub funduszy strukturalnych. Wśród beneficjentów wsparcia bezpośredniego największą grupę stanowiły w latach 2004-2020 gospodarstwa posiadające do 15 ha UR (85% wszystkich beneficjentów). Oprócz dopłat bezpośrednich do właścicieli małych (drobnych) gospodarstw rolniczych skierowane były fundusze strukturalne, w ramach których mogły rozwijać działalność rolniczą. W PROW 2004-2006 uruchomione było działanie „Wsparcie gospodarstw niskotowarowych”, którego celem było zwiększenie możliwości inwestycyjnych tych gospodarstw, a na jego realizację przeznaczono ponad 1,3 mld zł. W kolejnej edycji PROW (2007-2013) nie realizowano działań wyłącznie skierowanych do małych (drobnych) gospodarstw rolniczych, powrócono do tego w edycji z lat 2014-2020. Wprowadzono właścicielom małych (drobnych) gospodarstw rolniczych ułatwienia proceduralne i formalne w pozyskiwaniu dopłat bezpośrednich w „Systemie dla samych gospodarstw”. Uruchomiono działanie wyłącznie skierowane do małych gospodarstw rolniczych „Restrukturyzacja małych gospodarstw”, w którym rolnik mógł uzyskać premię w wysokości 60 tys. zł na rozwój gospodarstwa rolniczego. Od maja 2019 roku o wsparcie w ramach tego działania mogli również ubiegać się rolnicy, którzy prowadzą działalność rolniczą, ale są ubezpieczeni w ZUS. Jednym z warunków uzyskania wsparcia kierowanego do małych (drobnych) gospodarstw rolniczych było zwiększenie wielkości ekonomicznej gospodarstwa przez zwiększenie produkcji rolniczej.

1.1.3. Ekonomiści rolni o znaczeniu i kierunkach rozwoju „drobnych” gospodarstw rolniczych w Polsce i Unii Europejskiej

W ramach wspólnej polityki rolnej UE wzrasta zainteresowanie małymi (drobnymi) gospodarstwami rolniczymi ze względu na ich znaczący udział w strukturze i funkcje, jakie im się przypisuje¹⁸. J. Kania¹⁹ podkreśla podstawowe zadania małych gospodarstw w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich: 1) stanowią bufor chroniący przed ubóstwem; 2) są podstawą dywersyfikacji i wielofunkcyjności gospodarstw rolnych; 3) zapewniają korzyści środowiskowe. T. Wojewodziec zaznacza, że masowy charakter występowania drobnych gospodarstw rolniczych istotnie przyczynia się do rozwoju lokalnego rynku pracy i kreacji popytu, a funkcje społeczne pełnione przez drobne gospodarstwa rolnicze w dużej mierze wynikają z funkcji tradycyjnego modelu rodziny²⁰. I. Bakuraba-Rylska podkreśla, że drobne gospodarstwa są gwarancją silnych relacji międzyludzkich, a dziedzictwo kulturowe polskiej

¹⁸ J.S. Zegar (2012). Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, s. 129-148.

¹⁹ J. Kania (2013). Drobne gospodarstwa rolne – stan aktualny i perspektywy na przyszłość. Szczyrk, 25 czerwca 2013 r. [prezentacja on-line] <http://slideplayer.pl/slide/828377> [dostęp: 23.11.2022].

²⁰ T. Wojewodziec (2017). Procesy dywestyacji i dezagraryzacji w rolnictwie o rozdrobnionej strukturze agrarnej. Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków.

wsi musi być uznane za istotny kapitał środowisk wiejskich, który umożliwia rozwój ekonomiczny i ograniczenie bezrobocia²¹. C. Alexandri oraz L. Luca badali małe gospodarstwa w Rumunii dominujące tam pod względem liczebności. Zwracają uwagę na rolę, jaką odgrywają w tym kraju, a mianowicie parasola ochronnego dla szczególnie ubogiej ludności wiejskiej, której przetrwanie zależy od eksploatacji małej działki w ramach prawa własności²². Na płaszczyźnie środowiskowej małym (drobnym) gospodarstwom przypisuje się funkcje zachowania bioróżnorodności poprzez utrzymanie oczek wodnych, śródpolnych zadrzewień i gęstej sieci miedz. Produkcja w drobnych gospodarstwach rolniczych jest prowadzona na ogół poprzez stosowanie technologii kapitało- i energooszczędnych, co zmniejsza presję rolnictwa na środowiska.

Wcześniej przedstawione pozytywne funkcje drobnych gospodarstw rolniczych stanowią najczęściej podawane argumenty mające na celu uzasadnienie polityki ich wsparcia ekonomicznego. Coraz częściej w literaturze przedmiotu pojawiają się prace podważające wywiązywanie się małych (drobnych) gospodarstw rolniczych z przypisywanych im funkcji produkcyjno-ekonomicznych, społecznych czy środowiskowych. Oceniając funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych, J. Wilkin zauważa, że są one w większości mało produktywne, w niewielkim stopniu zainteresowane rozwojem i często marnotrawiące zasoby rolnicze²³. Podobnego zdania jest M. Halamska, twierdząc, że mają niewielką lub zerową produkcję na rynek, niestanowiącą ani podstawowego źródłem dochodów, ani znaczącego źródłem ich uzupełnienia²⁴. W. Dzun i A. Czudec wskazują na słabe wykorzystanie gruntów, spadek intensywności produkcji i organizacji w drobnych gospodarstwach rolniczych^{25, 26}. Z analiz przeprowadzonych przez S. Krasowicza²⁷ i innych wynika, że w drobnych gospodarstwach rolniczych następuje osłabienie potencjału produkcyjnego gleb, czego dowodem są m.in.: 1) niekorzystne zmiany struktury produkcji rolniczej; 2) niekorzystna struktura zasiewów; 3) minimalne stosowanie poplonów; 4) minimalne nawożenie mineralne i organiczne; 5) zanik wapnowania gleb. Wątpliwości co do zaliczenia najmniejszych gospodarstw do

²¹ I. Bukraba-Rylska (2012). Rola drobnych gospodarstw rolnych w tworzeniu kapitału i dziedzictwa kulturowego wsi. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, s. 43-60.

²² C. Alexandri, L. Luca (2012). The role of small farms in Romania and their future in the face of challenges of the CAP post 2013. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, s. 13-30.

²³ J. Wilkin (2013). Aksjologia i prakseologia polityki wobec drobnych gospodarstw rolnych w Polsce i Unii Europejskiej. *Więś i Rolnictwo*, 2(159), s. 43-50.

²⁴ M. Halamska (2013). Quasi-chłopi w przestrzeni społecznej polskiej wsi. *Więś i Rolnictwo*, 2, s. 28-42.

²⁵ W. Dzun (2013). Drobne gospodarstwa w rolnictwie polskim – próba definicji i charakterystyki. *Więś i Rolnictwo*, 2(159), s. 9-27.

²⁶ A. Czudec (2013). Ekonomiczne, środowiskowe i społeczne funkcje drobnych gospodarstw rolnych. *Więś i Rolnictwo*, 2(159), s. 90-105.

²⁷ S. Krasowicz, W. Oleszek, J. Horabik, R. Dębicki, J. Jankowiak, T. Stuczyński, J. Jadczyński (2011). Racjonalne gospodarowanie środowiskiem glebowym Polski. *Polish Journal of Agronomy*, 7, s. 43-58.

sektora rolnictwa wyraża również A. Wąs²⁸, twierdząc, że z jednej strony najmniejsze gospodarstwa spełniają kryteria formalne uprawniające ich właścicieli do uzyskania statutu rolnika, lecz z drugiej strony ich udział w produkcji rolnej staje się coraz bardziej marginalny.

1.2. Cele pracy, zadania i hipotezy badawcze

Podstawowym celem pracy było określenie stanu i warunków determinujących funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych w centralnej i wschodniej Polsce w latach 2005-2020 z projekcją na lata następne.

W ramach głównego celu sformułowano następujące szczegółowe cele:

- Rozpoznanie kryteriów wyodrębniania drobnych (małych) gospodarstw rolniczych w literaturze przedmiotu;
- Poznanie i przedstawienie realizowanej polityki w zakresie drobnych gospodarstw rolniczych w ramach obowiązującej WPR 2005-2020;
- Identyfikacja zewnętrznych i wewnętrznych czynników warunkujących prowadzenie działalności rolniczej i pozarolniczej w drobnych gospodarstwach rolniczych w Polsce;
- Określenie czynników sprzyjających i ograniczających rozwój drobnych gospodarstw rolniczych (w opiniach producentów rolnych);
- Identyfikacja wykorzystania wsparcia ekonomiczno-organizacyjnego w ramach WPR otrzymywanej przez drobne gospodarstwa rolnicze w Polsce w latach 2005-2020;
- Nakreślenie potencjalnych kierunków zmian w drobnych gospodarstwach rolniczych w centralnej i wschodniej Polsce.

W pracy postawiono następujące hipotezy badawcze:

1. W grupie gospodarstw rolniczych²⁹ posiadających od 1 do 15 ha w centralnej i wschodniej Polsce przeważały podmioty nieprowadzące działalności rolniczej.
2. Systemy wsparcia finansowego³⁰ przeznaczone w latach 2005-2020 dla drobnych gospodarstw rolniczych nie stymulowały przemian agrarnych w centralnej i wschodniej Polsce.
3. Dostępność miejsc pracy poza rolnictwem najbardziej determinowała kierunki zmian w potencjale i strukturze produkcji drobnych gospodarstw rolniczych.

²⁸ A. Wąs (2015). Rola małych gospodarstw rolniczych w procesie przemian strukturalnych polskiego rolnictwa. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej Bydgoszczy*, 8, s. 364-382.

²⁹ Zgodnie z przyjętą definicją dla celów fiskalnych (płatników podatku rolnego) obszar użytków rolnych, gruntów pod stawami oraz gruntów pod zabudowaniami związanymi z prowadzeniem tego gospodarstwa o łącznej powierzchni przekraczającej 1 ha lub o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 1 ha przeliczeniowy.

³⁰ W ramach mechanizmów WPR oraz realizowanych z krajowych środków budżetowych kierowanych na rolnictwo.

1.3. Źródła informacji i metodyka badawcza

Określenie stanu i uwarunkowań determinujących funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych jest zadaniem trudnym z uwagi na ograniczoną liczbę dostępnych materiałów źródłowych oraz mnogość definicji „gospodarstwa rolniczego”, w tym „drobnego” lub „małego”. Do weryfikacji tak postawionego celu badawczego wykorzystano metody z grupy ilościowych i jakościowych: metodę obserwacyjną, metodę badania dokumentów, metodę sondażu diagnostycznego, metodę indywidualnych przypadków, metodę analizy i krytyki piśmiennictwa oraz metodę statystyczną. W niniejszej pracy wykorzystano 3 techniki badań naukowych: wywiad bezpośredni z zastosowaniem kwestionariusza ankiety (na 3 poziomach: gmina, wieś, gospodarstwo rolnicze), studia dokumentów źródłowych oraz studia literatury przedmiotu (rys. 3).

Metoda studiów literaturowych obejmowała krytyczny przegląd literatury krajowej i zagranicznej z zakresu dorobku ekonomiki rolnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz problematyki definiowania drobnych gospodarstw rolniczych.

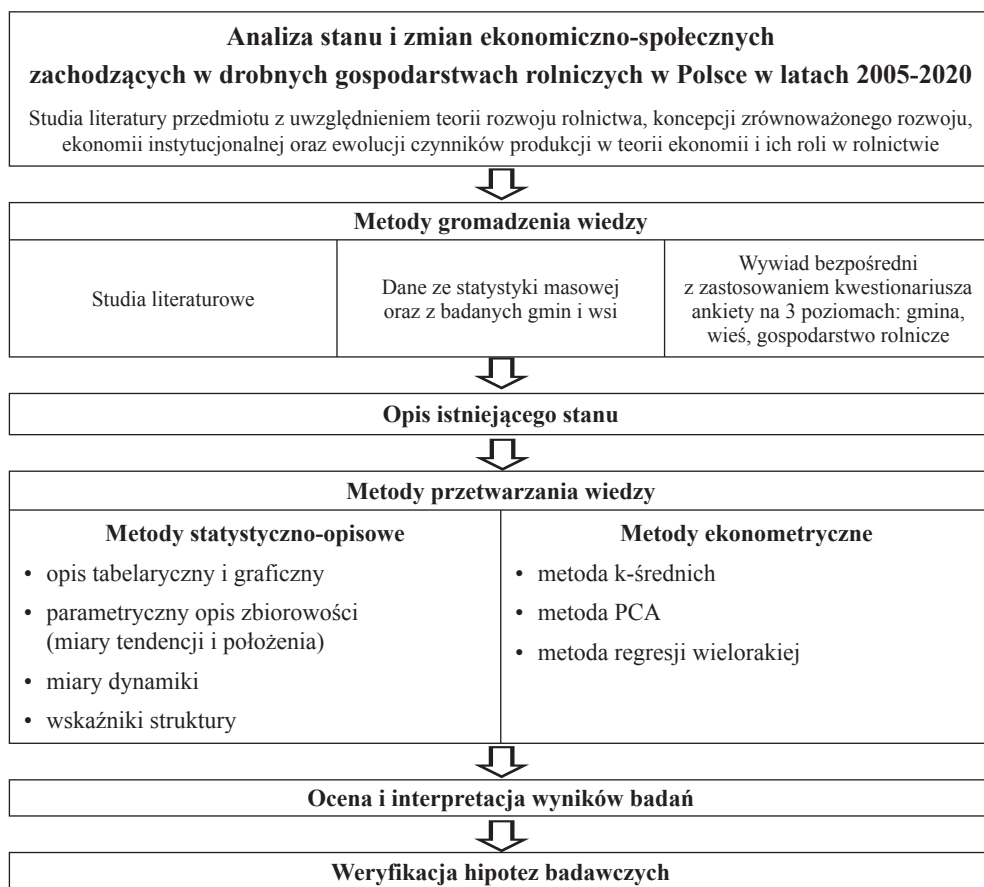
Metoda dokumentacyjna (metoda obserwacji pośredniej) polegała na wykorzystaniu informacji zgromadzonych uprzednio dla innych celów i utrwalonych w formie dokumentów. W niniejszej pracy wykorzystano sprawozdania publikowane przez instytucje publiczne: Główny Urząd Statystyczny, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi i Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Rolników.

Metoda sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem techniki kwestionariusza ankiety przeprowadzona została wśród pracowników gmin wiejskich, sołtysów wsi oraz właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych. Uzyskane wyniki badań pozwoliły zidentyfikować stan i uwarunkowania wpływające na rozwój drobnych gospodarstw rolniczych.

W pracy wykorzystano 2 rodzaje danych: pierwotne oraz wtórne. Dane pierwotne pozyskano z poziomu gmin wiejskich, wsi i drobnych gospodarstw rolniczych, dane wtórne wykorzystane w pracy pochodziły z następujących źródeł:

- Głównego Urzędu Statystycznego (GUS);
- Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS);
- Biuletynu Informacji Publicznej oraz strony poszczególnych gmin;
- Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR);
- Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW);
- Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Rolników (KRUS).

W dobrze obiektów do badań empirycznych zastosowano losową technikę doboru próby z wykorzystaniem losowania warstwowego. W technice losowania warstwowego mamy do czynienia z segmentacją populacji, czyli z podziałem na warstwy

Rysunek 3. Procedura badawcza realizowana w pracy

Źródło: Opracowanie własne.

na podstawie podobieństwa jednostek. Ważną rolę odgrywa w niej alokacja, czyli rozmieszczenie elementów próby w poszczególnych segmentach. W przeprowadzonych badaniach zastosowano alokację równomierną, czyli w próbie badawczej każdy segment jest reprezentowany w takiej samej liczbie niezależnie od udziału w populacji.

Niezbędne badania empiryczne przeprowadzono w regionie Mazowsze i Podlasie (województwa: podlaskie, mazowieckie, lubelskie i łódzkie) wydzielone w ramach systemu FADN. Wybór terenu badań podyktowany był występowaniem na tym obszarze znacznego udziału gospodarstw poniżej 15 ha UR. Według danych GUS z 2016 roku funkcjonowało w nim 598 124 gospodarstw rolniczych, co stanowiło ponad 42% wszystkich podmiotów w kraju. Gospodarstwa od 1 do 5 ha UR stanowiły 47% wszystkich w regionie, a 85% gospodarstw posiadało

areal poniżej 15 ha. Dane statystyczne jednoznacznie wskazują, że jest to region, w którym dominują stosunkowo małe (drobne) gospodarstwa rolnicze, choć jeszcze większy ich udział w strukturze gospodarstw odnotowano na południu Polski (region „Małopolska i Podgórze”), gdzie stanowiły powyżej 94% wszystkich gospodarstw rolniczych. Należy jednak zauważyć, że problemy gospodarstw rolniczych położonych na południu kraju są nieco inne niż w centralnej i wschodniej Polsce. Samo położenie geograficzne, ukształtowanie terenu oraz atrakcyjność turystyczna powodują, iż różne kierunki rozwoju będą przyjmować małe (drobne) gospodarstwa rolnicze w tych 2 regionach. Uwarunkowaniami determinującymi funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych z południowej części Polski zajmuje się Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, który powołał do tego celu Europejskie Centrum Badawcze Drobnych Gospodarstw Rolnych. Brakuje badań naukowych poświęconych problemom, z jakimi zmagają się właściciele małych (drobnych) gospodarstw rolniczych zlokalizowanych w centralnej i wschodniej Polsce.

Badania empiryczne składały się z następujących etapów:

- Etap 1 – przeprowadzenie studiów literatury przedmiotu i analiza danych statystycznych publikowanych w ramach GUS, BDL, ARiMR i KRUS.
- Etap 2 – wylosowanie po 9 gmin wiejskich z 4 województw: podlaskiego, mazowieckiego, lubelskiego i łódzkiego (regionu FADN „Mazowsze i Podlasie”), w których przeprowadzono badania terenowe z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety. Wylosowane gminy poddane zostały analizie w 2 punktach czasowych – lata 2005 i 2017 – w ujęciu ekonomicznym i społecznym:
 - liczba mieszkańców;
 - liczba gospodarstw rolniczych – płatników podatku rolnego;
 - struktura gospodarstw rolniczych pod względem zasobów ziemi i prowadzonej produkcji rolnej;
 - dominujący kierunek produkcji w gospodarstwach rolniczych;
 - możliwość pracy poza rolnictwem na terenie gminy (liczba podmiotów wpisanych do ewidencji działalności gospodarczej).

Analiza badanych gmin pozwoliła na określenie stanu drobnych gospodarstw rolniczych i zmian demograficzno-gospodarczych, w jakich one funkcjonowały. Z wylosowanej grupy badawczej 36 gmin wiejskich uzyskano kompletne dane z 19 gmin, które weszły do analizy, i w nich były kontynuowane dalsze badania.

- Etap 3 – z wyodrębnionych gmin wylosowano po 4 wsie, w których przeprowadzono wywiad z sołtysem danej wsi z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety. Przeprowadzone badania umożliwiły uzyskanie informacji dotyczących:
 - liczby mieszkańców zamieszkujących daną wieś;
 - liczby gospodarstw rolniczych rzeczywiście prowadzących działalność rolniczą;

- liczby gospodarstw rolniczych tzw. papierowych (nieprowadzących działalności rolniczej, choć wykazywanych jako gospodarstwo rolnicze w statystykach);
 - dominującego kierunku produkcji w gospodarstwach rolniczych badanej wsi;
 - liczby gospodarstw domowych utrzymujących się z działalności rolniczej i pracy poza rolnictwem.
- Etap 4 – z wylosowanych wsi, w sposób celowy (kryterium powierzchni), wybrane zostały po 2 gospodarstwa do 15 ha UR z użyciem metody eksperckiej – wywiad przeprowadzony z sołtysem wsi. W wybranych gospodarstwach przeprowadzony został wywiad z użyciem kwestionariusza ankiety, w którym uzyskano podstawowe informacje o zasobach i ich wielkości ekonomicznej. Według przyjętych na użytek pracy kryteriów wyodrębniania drobnych gospodarstw rolniczych (poniżej 15 ha UR oraz poniżej 25 tys. euro wielkości ekonomicznej) wyeliminowano z grupy badawczej gospodarstwa, które przekraczały wskazaną wielkość ekonomiczną. Wyodrębnione gospodarstwa, które spełniały kryteria, poddano analizie ekonomiczno-organizacyjnej.
 - Etap 5 – weryfikacja zebranego materiału badawczego z wykorzystaniem niżej omówionych metod analitycznych.
 - Etap 6 – określenie uwarunkowań ekonomicznych, społecznych i środowiskowych determinujących funkcjonowanie i rozwój drobnych gospodarstw rolniczych.
 - Etap 7 – budowa modeli ekonometrycznych określających potencjalne kierunki rozwoju w wydzielonych grupach drobnych gospodarstw rolniczych w zależności od zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych.

Do analizy zebranego materiału badawczego wykorzystane zostały metody opisu statystycznego, metody wnioskowania statystycznego, wielowymiarowe metody grupowania (metoda analizy skupień). Metody opisu statystycznego wykorzystane zostały do opracowywania wyników kwestionariusza ankiety skierowanego do przedstawicieli pracowników gmin, sołtysów wsi oraz właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych.

Do opisu i analizy badanej zbiorowości wykorzystano następujące mierniki i wskaźniki:

- Wskaźniki struktury – stosunek części zbiorowości do całej zbiorowości lub części do części nazywany stosunkiem względnym (procentowym). Wskaźniki struktury można wyrazić w ułamku lub po przemnożeniu przez 100 w procentach:

- udział względny:
$$W_i = \frac{n_i}{n},$$
- stosunek względny:
$$W_i = \left(\frac{n_i}{n_0} \right) \cdot 100\%,$$

gdzie:

n – liczebność całej zbiorowości,

n_i – liczebność wyróżnionej części zbiorowości,

n_0 – liczebność wyróżnionej grupy zbiorowości, która ma stanowić punkt odniesienia dla pozostałych grup;

- Wskaźniki natężenia – wzajemny stosunek liczebności 2 zbiorowości pozostających w logicznej zależności: $W_i = \frac{n_i}{m_i}$,

gdzie:

n_i, m_i – wielkości porównywanych zbiorowości (zjawisk);

- Wskaźniki dynamiki – liczba określająca względną zmianę zjawiska w czasie.
– wskaźnik dynamiki jednopodstawowy: $i_{\frac{t}{0}} = \frac{y_t}{y_0} \cdot 100\%$,

gdzie:

y_t – poziom zjawiska w okresie badanym,

y_0 – to poziom zjawiska z dowolnego okresu przyjętego za podstawę porównań;

- Dochód rolniczy – obliczany jako przychody z działalności rolniczej – (minus) koszty ich uzyskania + (plus) dopłaty bezpośrednie;
- Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolniczego – opłata za zaangażowanie własnych czynników wytwórczych i oblicza się go przez dodanie do wartości dodanej netto salda dopłat i podatków dotyczących inwestycji oraz odjęcie kosztu czynników zewnętrznych;
- Dochód ogólny rodziny rolniczej – obliczany jako suma dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolniczego + (plus) dochody z pracy poza gospodarstwem + (plus) świadczenia socjalne.

Do pogrupowania 117 przebadanych obiektów, w celu przeprowadzenia analizy zebranego materiału badawczego i identyfikacji uwarunkowań determinujących ich funkcjonowanie, wykorzystano jedną z wielowymiarowych technik eksploracyjnych – analizę skupień zaproponowaną przez R. Tryona³¹ i rozwiniętą przez R. Cattella³². Do pogrupowania w skupienia o podobnych cechach zebranego materiału badawczego zastosowano metodą k-średnich, która stanowi jeden z prostszych algorytmów klasteryzacji pozwalający pogrupować wielowymiarowe dane. T. Dalenius zaprezentował iteracyjną procedurę podziału populacji na k-grup, aby zminimalizować wielkość wewnątrzgrupowej wariancji³³. Metoda k-średnich należy do metod optymalizacyjno-iteracyjnych, których zadaniem jest optymalizacja pewnej funkcji kryterium.

³¹ R. Tryon (1939). Cluster Analysis. McGraw-Hill, New York.

³² R. Cattell (1944). A note on correlation clusters and cluster search methods. Psychometrika, 9, s. 169-184.

³³ T. Grabiński, S. Wydmus, A. Zelaś (1989). Metody taksonomii numerycznej w modelowaniu zjawisk społeczno-gospodarczych. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Do redukcji liczby zmiennych w modelu analizy skupień wykorzystano analizę głównych składowych (ang. *principal component analysis*, PCA), która stanowi zespół metod i procedur statystycznych pozwalających na badanie relacji między dużą liczbą zmiennych i wykrywanie ukrytych związków między zmiennymi. Wykorzystuje się ją do redukcji liczby zmiennych opisujących zjawiska oraz odkrycia prawidłowości między zmiennymi. Analiza głównych składowych jest algorytmem wykorzystującym rachunek macierzowy, którego celem jest znalezienie macierzy składowych głównych Y reprezentujących w nowej przestrzeni macierz z danymi wejściowymi X , a niezbędne do tego jest policzenie macierzy transformacji (W).

W celu określenia uwarunkowań determinujących prowadzenie działalności rolniczej w wydzielonych grupach gospodarstw rolniczych za pomocą metody k-średnich wykorzystano model regresji wielorakiej w ramach wielowymiarowej analizy danych. Dobór cech diagnostycznych dokonano zgodnie z procedurą i kryteriami prezentowanymi przez J. Kisielińską i S. Stańko³⁴:

1. Ustalanie wstępnego zestawu cech (zmiennych) na podstawie kryteriów merytorycznych;
2. Poddanie tego zestawu analizie formalno-statystycznej;
3. Na tej podstawie wybór optymalnego zestawu zmiennych objaśniających.

W pracy zastosowano w ramach metod wielowymiarowej analizy danych model regresji wielorakiej. Model regresji wielorakiej pozwala na zbadanie wpływu wielu zmiennych niezależnych ($X_1, X_2, \dots, X_k$) na jedną zmienną zależną (Y). Liniowy model regresji wielorakiej przyjmuje postać:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k x_k + \epsilon,$$

gdzie:

Y – zmienna zależna, objaśniana przez model,

x_1, x_2, x_k – zmienne niezależne, objaśniające,

$\beta_0, \beta_1, \beta_k$ – parametry,

ϵ – składnik losowy (reszta modelu).

Pozycja współczesnego producenta rolnego jest uwarunkowana czynnikami zewnętrznymi, dlatego w przeprowadzonej analizie istotne było uwzględnienie otoczenia (analiza gmin, wsi) oraz działań realizowanych w ramach wspólnej polityki rolnej.

³⁴ J. Kisielińska, S. Stańko (2009). Wielowymiarowa analiza danych w ekonomice rolnictwa. Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G. Ekonomika Rolnictwa, 96(2), s. 63-76.

Teoretyczne koncepcje funkcjonowania i rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem gospodarstw rolniczych

2.1. Klasyczne modele funkcjonowania rolnictwa

Funkcjonowanie rolnictwa w historii można ująć w układzie 4 stadiów: rolnictwa ruchomego (koczowniczego), rolnictwa osiadłego przedindustrialnego, rolnictwa industrialnego oraz rolnictwa postindustrialnego¹. Każdemu z tych stadiów odpowiadają różne systemy rolnicze, różniące się interakcjami ze środowiskiem naturalnym. W ramach tych stadiów możemy wyróżnić różne modele rolnictwa, jakie kształtowały i nadal kształtują jego obraz. Pojęcie modelu rolnictwa należy rozumieć jako określone sposoby produkcji rolniczej, które je wyróżniają spośród innych. Przede wszystkim chodzi o relacje ze środowiskiem przyrodniczym (zwłaszcza o sposób korzystania z zasobów tego środowiska), technologie produkcji i wykorzystywane narzędzia pracy, organizację procesu produkcji oraz relacje społeczne².

2.1.1. Rolnictwo naturalne

Początkowe etapy rozwoju rolnictwa, wyodrębnione przez A. Wosia, nazwane zostały rolnictwem naturalnym³. Zauważa on, że jest to reliktowa forma rolnictwa, aczkolwiek ciągle żywotna i znacząca, zwłaszcza w słabo rozwiniętych gospodarczo krajach. Często współlistnieje ono ze strukturami nowoczesnego rolnictwa takimi jak enklawy rolnictwa industrialnego, farmerskiego czy agrobiznesu. Wśród cech wyróżniających rolnictwo naturalne wyodrębnił on: 1) duży udział naturalnej produkcji rolniczej w rodzinnych gospodarstwach rolniczych; 2) wysoki poziom samozaopatrzenia w produkty żywnościowe i proste narzędzia pracy; 3) słabe powiązanie gospodarstw z rynkiem; 4) niski poziom wykorzystania maszyn rolniczych. Fenomenem rolnictwa naturalnego jest jego żywotność i łatwość przystosowania się do zmieniających się warunków. Podmioty gospodarcze, które można zaliczyć do

¹ J.S. Zegar (2007). Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju rolnictwa. *Fragmenta Agronomica*, 4, s. 96.

² J. Krzyżanowski, W. Wrzaszcz, J.S. Zegar (2015). Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (31). *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy*, Warszawa, s. 8-16.

³ A. Woś (2004). W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa. *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy*, Warszawa, s. 32.

subsektora rolnictwa naturalnego, to gospodarstwa małe obszarowo, które nie mają powiązań z rynkiem⁴.

Według danych GUS w 2016 roku⁵ funkcjonowało 259 tys. podmiotów, które spełniają kryteria do zakwalifikowania jako gospodarstwa funkcjonujące w ramach rolnictwa naturalnego. Są to gospodarstwa rolnicze, które zużywały na własne cele więcej niż 50% końcowej produkcji rolniczej i stanowiły 18,4% ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych w kraju. Ich liczba sukcesywnie się zmniejsza, w porównaniu do 2005 roku zmniejszyła się niemal 4-krotnie – z 1014 tys.⁶ do 259 tys. gospodarstw, lecz nadal stanowią znaczący udział w strukturze agrarnej Polski. Gospodarstwa produkujące głównie na własne potrzeby charakteryzowały się niewielkim zasobem ziemi – 4,42 ha, a te produkujące wyłącznie na własne potrzeby miały po średnio 2,89 ha i stanowiły ponad połowę gospodarstw z grupy zużywających ponad 50% produkcji na własne potrzeby (137,8 tys. gospodarstw produkowało wyłącznie na samozaopatrzenie). Dla porównania średnia powierzchnia ogólna gospodarstwa produkującego na rynek była 3-krotnie większa⁷.

2.1.2. Rolnictwo industrialne

Rewolucja przemysłowa zapoczątkowana w XVIII wieku w Anglii i Szkocji dała podwaliny dla rozwoju rolnictwa industrialnego. Był to proces przejścia od gospodarki agrarnej i manufakturowej bądź rzemieślniczej do opierającej się głównie na mechanicznej produkcji fabrycznej na dużą skalę (przemysłową)⁸. Miasta stały się centrami rozwoju industrialnego, gdzie lokowały się działalności najbardziej innowacyjne i o większej wartości dodanej⁹. Uprzemysłowienie (industrializacja) gospodarki krajowej wyprzedzała powstanie rolnictwa industrialnego. Rozwinięty przemysł tworzył jednak podstawy dla postępu technicznego rolnictwa oraz innych gałęzi gospodarki, wyznaczając tempo rozwoju całej gospodarki¹⁰. W erze industrialnej nastąpiła całkowita zmiana proporcji czynników wytwórczych w rolnictwie. Człowiek przestał być głównym źródłem energii i zastąpiły go maszyny, a wzrost ilościowy produkcji osiągnano przez zastosowanie nawozów i środków

⁴ Ibidem, s. 33-36.

⁵ Brak danych za kolejne lata (2017-2020).

⁶ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2006). Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r. Informacje i Opracowania Statystyczne. Warszawa.

⁷ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2017). Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r. Informacje i Opracowania Statystyczne. Warszawa.

⁸ Britannica [online] (1998). [hasło] Industrial Revolution. Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution> [dostęp: 23.11.2022].

⁹ J.S. Zegar (2016). Esej o rozwoju rolnictwa i wsi we współczesnych uwarunkowaniach. Studia Obszarów Wiejskich, 42, s. 9-22.

¹⁰ J. Zalewa (2015). Przesłanki nowej strategii rozwojowej polskiego rolnictwa. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia, 49(1), s. 213.

ochrony roślin bez zwiększania powierzchni zasiewów (wzrost intensywności produkcji). W pewnym zakresie dominujące dotychczas czynniki pracy ludzkiej i ziemi zastąpione zostały kapitałem.

Koncepcja rozwoju rolnictwa industrialnego pojawiła się w 2 połowie XX wieku w Stanach Zjednoczonych i byłym Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. U jej podstaw leżało przekonanie, że człowiek może bezkarnie przekraczać granice wynikające z biologii organizmów roślinnych i zwierzęcych¹¹. Koncepcję industrialnego rozwoju rolnictwa charakteryzowały następujące cechy: 1) oderwanie procesu produkcji rolniczej od naturalnego układu (ekosystemu); 2) wyraźne zasilanie w przemysłowe środki produkcji; 3) pogłębiające się procesy koncentracji i specjalizacji produkcji; 4) podporządkowanie podmiotów rolniczych nadrzędnemu układowi rolno-spożywczemu oraz zmiana w motywach działalności gospodarczej i kryteriach podejmowania decyzji¹². Gwałtowny wzrost skali produkcji w rolnictwie zaowocował zdominowaniem przez koncepcję rozwoju industrialnego całego XX wieku, zwłaszcza w rolnictwie amerykańskim i europejskim¹³.

Model industrialny przestawił rolnictwo na nowe technologie z wykorzystaniem przemysłowych środków produkcji, tworząc niebywałe jak dotąd możliwości produkcyjne oraz umożliwiając wyraźny wzrost wydajności pracy. Gospodarka żywnościowa dostarczała coraz więcej tańszej żywności niż kiedykolwiek wcześniej w historii. Rolnictwo industrialne zwiększając zużycie środków produkcji pochodzenia przemysłowego i wdrażając postęp biologiczny i organizacyjny, umożliwiło szybki wzrost produkcji i podaży surowców rolniczych ponad rzeczywiste potrzeby rynkowe w krajach rozwiniętych gospodarczo. Rozwój industrialny rolnictwa upowszechnił stosowanie nawozów mineralnych i chemicznych środków ochrony roślin, które stały się głównymi czynnikami wzrostu plonów¹⁴.

Z założenia model industrialny rolnictwa ma umożliwiać odpływ nieefektywnie wykorzystywanych zasobów pracy z rolnictwa do pozostałych sektorów gospodarki, gdzie ich wydajność będzie większa i przyczyni się do ogólnego wzrostu gospodarczego. Wzrost produktywności i dochodów w rolnictwie osiągnięty zostanie – w koncepcji tego modelu – poprzez rozwój mechanizacji, chemizacji i specjalizacji rolnictwa¹⁵. Efektywna produkcja rolnicza, w modelu industrialnym, wymusza ciągłą poprawę wydajności pracy m.in. poprzez zwiększanie koncentracji i skali

¹¹ A. Hornowski (2017). Zmiany organizacyjne i ekonomiczne w gospodarstwach rolniczych we wsi Kopce w latach 1945-2015. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(1), s. 65.

¹² J.S. Zegar (2007). Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju rolnictwa. *Fragmenta Agronomica*, 4, s. 96.

¹³ P. De Castro (2002). WTO Agreement and the new horizons of global and European agriculture. *Mediterranean Journal of Economics, Agriculture and Environment*, 4, s. 7-9.

¹⁴ A. Woś, J.S. Zegar (2004). Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski. *Wież i Rolnictwo*, 3, s. 9-23.

¹⁵ J.S. Zegar (2009). Kwestia koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 96(4), s. 256-266.

produkcji. Chcąc utrzymać siebie i rodzinę, rolnik musi wytwarzać więcej i sprzedawać produkty po coraz niższych cenach. Przebieg tego procesu opisują A. Czyżewski i A. Henisz-Matuszczak¹⁶. Udowadniają to za pomocą prawa malejących przychodów krańcowych. Wydajność modelu industrialnego napotyka barierę popytową powstającą na skutek małej elastyczności cenowej i dochodowej popytu na produkty żywnościowe. Przesądza to o jego zawodności w kwestii utrzymywania parytetu dochodowego, a zarazem ujawnia jego zawodność. Doprowadza to do sytuacji, w której z powodu nadprodukcji cena żywności spada, co wymusza na rolnikach zwiększenie skali produkcji. Prowadzi to do zwiększenia podaży produktów żywnościowych, co z kolei prowadzi do zmniejszenia ich cen. Powstaje efekt błędnego koła, co J. Zegar¹⁷ określił mianem kieratu kapitalizmu.

Zagadnienia kieratu w rolnictwie wywodzi się z badań W. Cochrane'a¹⁸ przeprowadzonych w USA na przełomie lat 50. i 60. Istotą kieratu w rolnictwie jest to, że dochody rolnicze nie rosną wraz ze wzrostem produktywności gospodarstw rolniczych. Bezpośrednią przyczynę stanowi drenaż nadwyżki z tytułu wzrostu produktywności przez giętkie ceny. Dogłębną analizę zagadnienia kieratu rynkowego przeprowadził B. Czyżewski. Autor uważa, że tradycyjnie rozumiany kierat rynkowy stracił na znaczeniu, lecz nadal występuje „kierat stopy wzrostu dochodu”¹⁹. Dotyka on mało produktywne gospodarstwa, które są skazane na błędne koło, w którym wysiłki na rzecz poprawy wydajności, skutkują coraz niższą stopą wzrostu dochodu, podczas gdy w najbardziej produktywnych gospodarstwach te wysiłki dają coraz wyższą stopę wzrostu dochodu.

Model rolnictwa industrialnego, choć rozwiązał problem wytwarzania żywności na wielką skalę przy relatywnie małych kosztach, to nie uporał się z poziomem dochodów ludności rolniczej. Zdaniem A. Wosia to podstawowa sprzeczność industrialnego modelu rolnictwa uplasowanego w triadzie: industrializacja – kapitalizm – rynek. Korzyść ekonomiczna, *spiritus movens*, nie jest realizowana przez rolnictwo industrialne²⁰. To najbardziej odczuwalny mankament rolnictwa industrialnego, lecz zarzuty stawiane są nie tylko na płaszczyźnie ekonomicznej. W sferze ekologicznej jednym z podstawowych zarzutów wobec modelu rolnictwa industrialnego jest zanik bioróżnorodności. Z założenia forsuje on specjalizację produkcji i skoncentrowanie się na osiągnięciu jak najwyższej efektywności, poprzez stosowanie mechanizacji i chemizacji rolnictwa. Jak jednak wskazują badania przeprowadzone przez

¹⁶ A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak (2005). Makroekonomiczne uwarunkowania rolnictwa industrialnego i społecznie zrównoważonego. Refleksje na temat sprzężeń regulacyjnych i realnych. [w:] J.S. Zegar (red.). Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 53-71.

¹⁷ J.S. Zegar (2012). Współczesne wyzwania rolnictwa. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 156-175.

¹⁸ W.W. Cochrane (1958). Farm prices: myth and reality. University of Minnesota Press, Minneapolis, s. 768-771.

¹⁹ B. Czyżewski (2017). Kierat rynkowy w europejskim rolnictwie. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 16-50.

²⁰ A. Woś (2004). W poszukiwaniu modelu..., op.cit., s. 33-45.

D. Kleijna i innych, istnieje statystycznie istotna korelacja intensywności produkcji rolniczej (reprezentowaną przez skalę użycia nawozów azotowych) i bogactwa roślinnego badanych pól, które zanika w tempie wykładniczym²¹. Stosowanie środków chemii rolnej, monokultura, niszczenie siedlisk wielu gatunków roślin i zwierząt, stosowanie preparatów wzrostotwórczych charakterystycznych dla rolnictwa industrialnego powodują większy ubytek bioróżnorodności niż inne systemy rolnicze. Zmniejszenie bioróżnorodności ogranicza możliwość dostarczania usług środowiskowych, a to z kolei ujemnie wpływa na dobrobyt ludności²².

Na płaszczyźnie społecznej zarzuca się rolnictwu industrialnemu utratę żywotności obszarów wiejskich. Wyraża to nadal aktualna teza sformułowana przez antropologa W. Goldschmidta w latach 40. XX wieku, iż rosnąca koncentracja w rolnictwie wpływa ujemnie na społeczność wiejską²³. W tym kontekście J. Zegar²⁴ stwierdza, że: „osobliwość wpływu ogólnego rozwoju na wieś polega na tym, iż dotychczas dokonywał się poprzez rolnictwo, a dokładniej przez gospodarstwa chłopskie, które przez całą dotychczasową historię dominowały i przesądzały o żywotności miejscowości wiejskich”. W sytuacji, kiedy gospodarstwa rodzinne zastępowane są industrialnymi monokulturami, wraz ze zjawiskami depopulacji, wieś traci swój naturalny charakter, a jej tradycje i kultura stopniowo zanikają. Należy jednak zwrócić uwagę, iż to nie industrializacja rolnictwa odpowiada za depopulację obszarów wiejskich, lecz jest to konsekwencja procesu rozwoju gospodarczego. Technizacja umożliwia w rolnictwie wykonywanie tej samej pracy w znacznie krótszym czasie, w związku z tym wymaga ona mniejszych nakładów pracy. W konsekwencji prowadzi do uwolnienia znacznych zasobów pracy w gospodarstwach rolniczych, które z powodu braku pracy na terenie zamieszkania emigrują do miast, w których przeważnie lokowany jest kapitał, i tam powstają nowe miejsca pracy.

Za podsumowanie blasków i cieni rolnictwa industrialnego może posłużyć stwierdzenie H. Runowskiego: „Niezaprzeczalnym sukcesem rolnictwa konwencjonalnego była likwidacja niedoboru żywności i relatywny spadek cen produktów żywnościowych, a niekwestionowaną porażką negatywny wpływ na stan środowiska naturalnego i jakość żywności oraz nadprodukcja żywności”²⁵.

²¹ D. Kleijn, F. Kohler, A. Báldi, P. Batáry, E.D. Concepción, Y. Clough., M. Díaz, D. Gabriel, A. Holzschuh, E. Knop, A. Kovács, E.J.P. Marshall, T. Tscharntke, J. Verhulst (2009). On the relationship between farmland biodiversity and land-use intensity in Europe. *Proceedings of the Royal Society. Biological Sciences*, 276(1658), s. 903-909.

²² G. Daily, K. Ellison (2012). *The new economy of nature: the quest to make conservation profitable*. Island Press, Washington, D.C.

²³ R. Welsh (2009). Farm and market structure industrial regulation and rural community welfare: Conceptual and methodological issues. *Agriculture and Human Values*, 26, s. 21-28.

²⁴ J.S. Zegar (2012). Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, s. 133.

²⁵ H. Runowski (2009). Rolnictwo ekologiczne – rozwój czy regres. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 96(4), s. 182-193.

2.1.3. Agrobiznes

To koncepcja rozwoju gospodarczego dominująca w rolnictwie oraz pozostałych ogniwach łańcucha dystrybucji związanych z produkcją żywności w pośredni i bezpośredni sposób. Stanowi produkt długotrwałego rozwoju gospodarki, a zwłaszcza gałęzi od zawsze związanych z wyżywieniem²⁶. Agrobiznes definiowany jako subsystem gospodarki narodowej jest strukturą zespalałą integrującą ze sobą działalności, które bezpośrednio lub pośrednio uczestniczą w wytwarzaniu finalnych produktów żywieniowych²⁷.

Pojęcie agrobiznesu po raz pierwszy użyli i wprowadzili do literatury przedmiotu w 1957 roku J.H. Davis i R.A. Goldberg²⁸. Agrobiznesem nazwali taki system integrowania farmerów amerykańskich z jednostkami ich zaopatrzenia, przetwórstwa i dystrybucji żywności, który pozwala ustanowić skuteczną kontrolę nad wszystkimi wzajemnie od siebie zależnymi ogniwami, od farmy do supermarketu i konsumenta. Zauważyli, że samo prowadzenie farmy w warunkach rynkowych nie daje wystarczających podstaw do robienia biznesów, rolnictwo jest deprecjonowane i szansę dla farmera stwarza jego pionowe zintegrowanie z dostawcami bądź odbiorcami. Formułując koncepcję agrobiznesu, J.H. Davis i E.A. Goldberg stwierdzili, że: „nowoczesny farmer jest specjalistą ograniczającym swoje czynności do uprawy zboża i chowu bydła. Proces magazynowania, przetwarzania i dystrybucji produktów rolnych przesunął się w znacznej mierze poza farmę. Spowodowało to powstanie specyficznych przedsiębiorstw o bardzo wyspecjalizowanych funkcjach. [...] Dzisiaj funkcje związane z produkcją i dostarczaniem żywności spełniane poza farmami, są liczniejsze od wszelkich czynności wykonywanych na wszystkich farmach łącznie”²⁹. Najogólniej mówiąc, agrobiznes jest logiczną konsekwencją takiego rozwoju gospodarczego, w którym podział pracy zaczyna wykraczać poza ramy tradycyjnej struktury działowo-gałęziowej gospodarki narodowej. Patrząc przez pryzmat historii, kiedyś produkt finalny wytwarzało rolnictwo, obecnie coraz mniej gotowej żywności wytwarza ta branża. Rolnictwo stało się tylko jednym z ogniw ogólnospołecznego procesu produkcji żywności, a w wytwarzaniu produktu finalnego (żywność) bierze udział kompleks gospodarski żywnościowej (agrobiznes)³⁰.

²⁶ A. Woś (2004). W poszukiwaniu modelu..., op.cit., s. 30-50.

²⁷ A. Woś (red.), (1998). Encyklopedia agrobiznesu. Fundacja Innowacja, Warszawa.

²⁸ R.A. Goldberg, J.H. Davis (1957). A concept of agribusiness. Harvard University, Boston, s. 4-6.

²⁹ Ibidem, s. 16.

³⁰ F. Tomczak (2004). Od rolnictwa do agrobiznesu: transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa, s. 63-103.

Zdaniem A. Wosia pojęcie agrobiznesu należy rozumieć jako pionowe integrowanie się tych ogniw gospodarki narodowej, które wytwarzają żywność. W definicji agrobiznesu wyróżnia następujące cechy:

- agrobiznes nie jest strukturą monolityczną, tzn. nie jest superprzedsiębiorstwem, ale takim systemem, w którym wiele niezależnych od siebie podmiotów współpracuje;
- agrobiznes jest swoistą formą zespolenia ludzi, którzy wytwarzają żywność i są ze sobą pionowo powiązani;
- agrobiznes należy rozumieć jako społeczny proces wytwarzania żywności, gdyż praktycznie wszystkie działy i gałęzie gospodarki narodowej w nim uczestniczą, choć w różnym zakresie;
- poszczególne człony agrobiznesu są ze sobą powiązane, wszystkie części gospodarki narodowej wzajemnie się przenikają, a związki między nimi są wielopłaszczyznowe³¹.

2.2. Podstawowe koncepcje rozwoju gospodarstw rolniczych

2.2.1. Model ewolucji naturalnej

Studiując literaturę przedmiotu z zakresu teoretycznych koncepcji rozwoju gospodarstw rolniczych, zauważymy, że można wyodrębnić przeciwstawne koncepcje, które różnią się poglądem na tempo i sposób wprowadzania zmian³². Do pierwszej należy zaliczyć „model ewolucji naturalnej” uwzględniający naturalne zmiany, jakie zachodzą w gospodarstwach rolniczych w sposób powolny i systematyczny pod wpływem działań wewnętrznych i zewnętrznych, a do drugiej określanej jako „rozwój indukowany”, stosując określone mechanizmy interwencyjne oddziałujemy na gospodarstwa rolne.

W modelu ewolucji naturalnej wychodzi się z założenia, że gospodarka chłopska ma swój wewnętrzny mechanizm rozwojowy, który samoczynnie prowadzi do nowej jakości strukturalnej. Zarówno poszczególne gospodarstwa, jak i cały sektor rolnictwa chłopskiego zmieniają się nieustannie, choć w wolnym tempie. W wymienionej koncepcji bardzo ważne są zmiany, które dokonują się od wewnątrz. Ich głównym motorem są zmiany pokoleniowe dokonujące się w gospodarstwach rolniczych. Odejście „starej” i wejście „nowej” generacji zwykle oznacza reorganizację gospodarstwa rolniczego. Sam upływ czasu i oddziaływanie czynników zewnętrznych

³¹ A. Woś (2004). W poszukiwaniu modelu..., op.cit., s. 18.

³² A. Parzonko (2013). Koncepcja rozwoju sektora mlecznego w EU, proponowane instrumenty jej wdrożenia i przewidywalne skutki po 2014 roku. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 101, s. 67-80.

wymuszają określone zmiany strukturalne. Gospodarstwo rolnicze zmienia się podobnie jak rolnik kierujący tą jednostką. Najczęściej na początku podejmowane są działania inwestycyjne zakłócające istniejącą równowagę. Kolejnym etapem rozwoju gospodarstwa rolniczego jest dojrzałość – generowanie korzyści z wcześniejszych inwestycji³³. W wyniku wprowadzonych zmian gospodarstwo rolnicze osiąga nowe optimum, zmienia się równowaga między posiadanymi czynnikami produkcji. W tak kształtowanym gospodarstwie, z upływem czasu, następuje starzenie się zarówno człowieka, jak i zasobów. Najszybciej starzeją się technologie (maszyny, urządzenia i sposób ich zastosowania), a ich produktywność maleje. Pojawiają się nowe technologie wytwarzania produktów rolniczych, w których nowe maszyny i urządzenia rolnicze oraz nowe odmiany roślin wymagają specjalistycznej wiedzy. Zmianie ulega otoczenie rynkowe gospodarstwa rolniczego, a także zasoby pracy ludzkiej. Gospodarstwo wkracza w okres schyłkowy (brak działań inwestycyjnych) i istnieją następujące rozwiązania jego dalszego losu: 1) rolnik ma następcę, który będzie kontynuował prace w gospodarstwie i je dalej rozwijał; 2) w przypadku braku następcy gospodarstwo przejmie inny rolnik. Przy tego typu koncepcji rozwoju okres schyłkowy musi trwać jak najkrócej, tzn. sukcesor powinien przejąć gospodarstwo, zanim jego potencjał zacznie podlegać degradacji.

Analizując powyższe rozważania, można dojść do wniosku, że w rolnictwie chłopskim (rodzinnym) istnieje wewnętrzny mechanizm zmian strukturalnych, którego podstawą są zmiany pokoleniowe oraz naturalne dochodzenie poszczególnych gospodarstw do stadium dojrzałości, a później do stadium schyłkowego i powolnej degradacji³⁴. Prowadzi to do nowej jakości strukturalnej, ale zmiany te następują powoli.

W koncepcji rozwoju naturalnego gospodarstw rolniczych, należy wyróżnić 2 mechanizmy przeobrażeń gospodarski chłopskiej: rozwój generacyjny i tzw. punkty zwrotne bezpośrednio wpływające na zwiększenie tempa wymiany pokoleniowej w rolnictwie. Mechanizm rozwoju generacyjnego jest związany ze statusem i z dynamiką gospodarstwa – faza młodości, wiek dojrzały i faza schyłkowa gospodarstwa. Opisany mechanizm trwa w rolnictwie nieustannie, choć jego dynamika jest zmienna. W gospodarstwach rolniczych trwa nieustannie wymiana pokoleń, a postęp w skali całego rolnictwa następuje, kiedy nowa generacja rolników startuje z wyższego poziomu niż ich poprzedni właściciele.

W obrazie wymiany generacyjnej w gospodarstwach rolniczych występują punkty zwrotne, które są produktem określonych polityk. A. Woś wyróżnił punkty zwrotne w procesie rozwoju polskiego rolnictwa po wojnie: 1) polityka kolektywizacji rolnictwa (1949-1956), która miała na celu zlikwidowanie sektora chłopskiego;

³³ Ibidem, s. 70-72.

³⁴ Ibidem, s. 33.

2) tworzenie subsektora gospodarstw specjalistycznych (1976-1980) – polityka adresowana do większych obszarowo jednostek; 3) polityka transformacji polskiego rolnictwa (zapoczątkowana 1989 roku) – liberalizacja rynku produktów rolnych i żywnościowych, zniesienie dopłat detalicznych do cen żywności i produkcji rolniczej³⁵. Kolejny punkt zwrotny, jaki należy wyróżnić w rolnictwie, to z pewnością wstąpienie Polski to Wspólnoty Europejskiej (2004 rok) oraz realizacja wspólnej polityki rolnej w postaci programów kierowanych na obszary wiejskie.

Przeobrażanie się gospodarstw rolniczych w ramach koncepcji ewolucji naturalnej następuje powoli, co jak podkreśla A. Woś, nie jest adekwatne do nowych czasów. Integracja wewnątrz Unii Europejskiej wymusza szybsze, bardziej zdecydowane i głębsze zmiany w rolnictwie polskim, do czego wymagana jest aktywna obecność państwa³⁶.

2.2.2. Rozwój indukowany gospodarstw rolniczych

Przeciwną koncepcją do modelu ewolucji naturalnej zakładającą, że główne impulsy dla rozwoju rolnictwa wnoszone są z zewnątrz, jest teoria wymuszonego (indukowanego) rozwoju gospodarstw rolniczych. Zakłada ona, że rolnictwo generuje zbyt słabe siły wewnętrzne (w koncepcji ewolucji naturalnej zmiany wynikają z uwarunkowań wewnętrznych), aby mogły one wywołać proces wzrostowy i utrzymać go w stanie dynamicznej równowagi. Koncepcję sformułowali czołowi amerykańscy ekonomiści rolni: Y. Hayami i V.W. Ruttana³⁷, a w Polsce upowszechniona przez J. Wilkina³⁸ i F. Tomczaka³⁹. We wspomnianej teorii uważa się, że bez odpowiedniej ingerencji państwa efekty mogą być zbyt słabe i wówczas równowaga w gospodarce może ustalić się poniżej optimum. Wynika to z błędnej alokacji zasobów zapewnianej przez rynek. Nowe technologie i nośniki postępu w rolnictwie powstają poza rolnictwem i są w nim lokowane kanałami rynkowymi. Jak wskazuje literatura przedmiotu, problem pojawia się w źle funkcjonujących rynkach, które nie zapewniają sprawnej alokacji zasobów, w związku z tym polityka rolna powinna tworzyć mechanizm wtłaczania postępu do rolnictwa i jego struktur. Takie rozwiązanie ma uzasadnienie ze społecznego punktu widzenia, gdyż im bardziej efektywne jest rolnictwo, tym mniejsze jest obciążenie całej gospodarki kosztami jego rozwoju⁴⁰. A. Czyżewski wysuwa dalekosiężny wniosek, twierdząc, że „Oczywiste jest dzisiaj, że ani rozdrobnione rolnictwo chłopskie, ani wielkoobszarowe gospodarstwa

³⁵ A. Woś (2004). W poszukiwaniu modelu..., op.cit., s. 34.

³⁶ Ibidem, s. 34-38.

³⁷ Y. Hayami, V.W. Ruttan (1971). *Agricultural development: an international perspective*. The Johns Hopkins Press, Baltimore-London, s. 23-125.

³⁸ J. Wilkin (1986). *Współczesna kwestia agrarna*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 11-50.

³⁹ F. Tomczak (2004). *Od rolnictwa do agrobiznesu...*, op.cit., s. 93.

⁴⁰ A. Woś (2004). W poszukiwaniu modelu..., op.cit., s. 22.

farmerskie nie są w stanie realizować i godzić interesów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych. Stąd odkryciem czasów nam współczesnych (początków XX w.). Jest racjonalnie prowadzona polityka rolna⁴¹. Autorzy modelu indukowanego należą do nurtu współczesnej teorii rozwoju gospodarczego traktującego rolnictwo jako istotne źródło wzrostu gospodarczego. J. Wilkin podkreśla, że wspomniany model stanowi postęp w teorii rozwoju rolnictwa, a pośrednio gospodarki narodowej⁴².

W ramach koncepcji wmuszonego (indukowanego) rozwoju gospodarstw rolniczych sformułowano interesujące teorie: polaryzacji dwubiegunowej i zrównoważonego rozwoju. Teoria polaryzacji dwubiegunowej czerpie inspiracje z liberalizmu rynkowego i zgodnie z nią przyjmuje się *a priori*, że głównym problemem polskiego rolnictwa jest wadliwa struktura agrarna. Teoria ta zakłada, że należy doprowadzić do spolaryzowania silnych ekonomicznie gospodarstw rolniczych i nierozwojowych (socjalnych). W polskich warunkach sprowadzałoby się to do wspierania inwestycyjnego tylko gospodarstw silnych ekonomicznie z środków budżetowych kierowanych na rolnictwo, a gospodarstwa nierozwojowe (socjalne) stanowiłby przedmiot polityki społecznej⁴³. Efektem takiej polityki byłoby wsparcie gospodarstw silnych ekonomicznie, co umożliwiłoby większą koncentrację produkcji w gospodarstwach i poprawiło ich konkurencyjność na arenie międzynarodowej. Realizację takiej koncepcji mogliśmy obserwować w pierwszych programach unijnych kierowanych na obszary wiejskie. Z programów na modernizację gospodarstw rolniczych mogli korzystać beneficjenci posiadający odpowiednie kwalifikacje zawodowe oraz „żywotne” gospodarstwa pod względem ekonomicznym – wielkość ekonomiczna powinna wynosić co najmniej 4 ESU⁴⁴. Problem, jaki pojawia się w opisywanej koncepcji, to gospodarstwa słabe ekonomicznie (socjalne), których pozostawienie samym sobie i polityce społecznej mogłoby mieć negatywne następstwa społeczne. Podział społeczności wiejskiej na ludzi „rozwojowych” i „nierozwojowych” niesie za sobą negatywne skutki społeczne i nie przyczynia się do pożądanego kierunku zmian na terenach wiejskich.

W koncepcji polaryzacji dwubiegunowej gospodarstwo rolne traktowane jest jak przedsiębiorstwo typu kapitalistycznego, którego celem w mikroskali jest maksymalizacja wyniku finansowego. Oddzielenie gospodarstwa rolniczego od gospodarstwa domowego, szczególnie w polskich warunkach, jest podejściem błędnym. Głównym celem rolnika nie jest maksymalizacja zysku z zaangażowanego kapitału,

⁴¹ A. Czyżewski, A. Matuszczak (2011). Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów. Zeszyty Naukowe Głównego Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 90, s. 19.

⁴² J. Wilkin (1986). Współczesna kwestia..., op.cit., s. 11-50.

⁴³ A. Parzonko (2013). Koncepcja rozwoju..., op.cit., s. 165.

⁴⁴ A. Hornowski (2015). Działalność inwestycyjna polskich gospodarstw rolniczych korzystających z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej w latach 2004-2013. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 109, s. 65.

a maksymalizacja dochodu ogólnego rodziny rolniczej (łącznie z dochodem spoza gospodarstwa rolniczego). W procesie zarządzania gospodarstwem rolnik realizuje wieloczynnikową funkcję celu, której nie można sprowadzić do maksymalizacji zysku w krótkoterminowej skali jednostkowej⁴⁵.

Pewną odmianą koncepcji „indukowanego rozwoju gospodarstw rolniczych”, przytaczaną w literaturze przedmiotu jest „strategia zmian kontrolowanych”. W założeniach strategii zmian kontrolowanych przyjmuje się, że zmiany w rolnictwie wymagają zasileń z zewnątrz, dobrej organizacji i zarządzania, które można zapewnić z poziomu aktywnego państwa, jego wyspecjalizowanych agend, organów i instytucji samorządowych. Odwołuje się ona do ekonomii instytucjonalnej i podkreśla znaczenie instytucji państwowych we wzroście gospodarczym. Zwolennicy aktywnego państwa w gospodarce podkreślają, że to właśnie instytucje polityczne i gospodarcze zapewniają tanie i w miarę łatwe wchodzenie na rynek i stanowią podstawy wzrostu gospodarczego^{46, 47}. Strategia zmian kontrolowanych jest w pewnym zakresie przeciwieństwem strategii polaryzacji dwubiegunowej. Według tej koncepcji wprowadzenie protekcjonizmu rynkowego prowadzić ma do zmniejszenia efektu polaryzacji gospodarstw, co otwiera większe możliwości dla gospodarstw słabszych ekonomicznie. W przytoczonej koncepcji kładzie się nacisk, aby z poziomu państwa ograniczyć nieprzewidywalność rynków rolnych. Uzyskanie stabilnych warunków produkcji według wspomnianych koncepcji można uzyskać m.in. przez: stabilną politykę rolną, system kontraktacji długoterminowej i kwotowanie produkcji. Istotnym elementem tej koncepcji jest również powstrzymywanie i łagodzenie skutków załamań koniunktury rolniczej, gdyż spowalnia ona procesy inwestycyjne w rolnictwie⁴⁸. W strategii zmian kontrolowanych polityka przekształceń strukturalnych realizowana jest spokojnie i kwestionuje podział gospodarstw na tzw. rozwojowe i socjalne, istniejący w polaryzacji dwubiegunowej. Transformacja odbywa się przez akumulację kapitału, który przejawia się inwestycjami rolniczymi, a te generują rozwój. Pierwszy impuls napędzający cały ten mechanizm musi przyjść z zewnątrz, a do tego niezbędne jest aktywne państwo. Funkcje, jakie przypisuje się dla państwa, sprowadzają się do: 1) utrzymania możliwie wysokiego tempa wzrostu gospodarczego; 2) wsparcia (preferencje) bliższego i dalszego otoczenia rolnictwa; 3) monitorowania instrumentów ekonomicznych ważnych dla rolnictwa: cła importowe, stopy oprocentowania kredytów i kredyty preferencyjne, inwestycje bezpośrednie, subwencje.

⁴⁵ J. Wilkin (1986). *Współczesna kwestia...*, op.cit., s. 29.

⁴⁶ D.C. North (1997). The contribution of the new institutional economics to an understanding of the transition problem (No. 1). [w:] A.F. Shorrocks (red.). *Wider Perspectives on Global Development. Studies in Development Economics and Policy*. Palgrave Macmillan, London, s. 1-15.

⁴⁷ G.W. Kołodko (1999). *Od szoku do terapii: ekonomia i polityka transformacji*. Poltext, Warszawa.

⁴⁸ A. Woś (2004). *W poszukiwaniu modelu rozwoju...*, op.cit., s. 34-38.

2.3. Zrównoważany rozwój jako współczesny paradygmat rozwoju europejskiego rolnictwa

Na przełomie lat 60. i 70. XX wieku dostrzeżono zależności między rozwojem gospodarczym i społecznym a środowiskiem naturalnym. Znaczenia nabrała kwestia ochrony środowiska, gdyż dowiedziono, że pojawiające się zagrożenia (skażenie powietrza, degradacja gleb, wyczerpywanie się surowców naturalnych czy ograniczanie bioróżnorodności) mogą w istotny sposób ograniczyć w przyszłości rozwój gospodarczy i cywilizacyjny ludzkości⁴⁹. Współcześnie zrównoważony rozwój jest jedną z najpopularniejszych koncepcji rozwoju współczesnego świata, niemal fundamentalną kategorią cywilizacyjną, stosowaną przez międzynarodowe korporacje, rządy państw oraz prywatne i publiczne przedsiębiorstwa⁵⁰. Promocja zrównoważonego rozwoju rolnictwa wynika z silnego przekonania o potrzebie odejścia od zbyt intensywnego, specjalistycznego i wysoko skoncentrowanego rolnictwa i związana jest z potrzebą ograniczania negatywnych skutków środowiskowych i społeczno-kulturowych⁵¹.

2.3.1. Główne założenia teoretyczne oraz praktyka wdrażania zrównoważonego rozwoju

Kwestia ochrony środowiska przyrodniczego wprowadzona została na forum ogólnowiatowe przez sekretarza generalnego ONZ Sithu U Thanta na 24. sesji Zgromadzenia Generalnego w 1969 roku w raporcie pt. „The problems of human environment”⁵². W 1972 roku w Sztokholmie odbyła się międzynarodowa konferencja ONZ pod hasłem „Only One Earth” z udziałem przedstawicieli ze 113 państw (zwana Konferencją Sztokholmską). Zapoczątkowała międzynarodową współpracę w dziedzinie ochrony środowiska, a jej główną zasługą było umiędzynarodowienie ochrony środowiska oraz uznanie, że jest to problem globalny, który można rozwiązać przy udziale całej międzynarodowej wspólnoty⁵³. Stworzona na konferencji w 1972 roku Deklaracja sztokholmska (zwana Deklaracją zasad) opierała

⁴⁹ R. Baum, J.S. Jankowiak, J. Krzyżanowski, W. Wrzaszcz, J.S. Zegar (2016). Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (35). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 10.

⁵⁰ R. Janikowski (2007). Sustensologia a zrównoważony rozwój. [w:] B. Poskrobko, G. Dobrzański (red.). Problemy interpretacji i realizacji zrównoważonego rozwoju. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok, s. 49.

⁵¹ J.S. Zegar (2012). Współczesne wyzwania rolnictwa. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 59-68.

⁵² S. U Thant, UN General Assembly (1969). The problems of human environment. Report of the World Commission on Environment and Development: note by the Secretary-General (report of the 2nd Committee). United Nations General Assembly A/7866. United Nations, New York. https://digitallibrary.un.org/record/729870/files/A_7866-EN.pdf [dostęp 03.10.2018].

⁵³ E. Rokicka, W. Woźniak (2016). W kierunku zrównoważonego rozwoju: koncepcje, interpretacje, konteksty. Katedra Socjologii Ogólnej. Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny. Uniwersytet Łódzki, s. 49.

się na założeniu, że kontynuacja dotychczasowego sposobu rozwoju doprowadzi do katastrofy w postaci zużycia zasobów przyrody. Zasadniczym kontekstem dla rozważań o zrównoważonym rozwoju był niemal wyłącznie problem „kurczących się” zasobów naturalnych w perspektywie postępującego wzrostu ekonomicznego, demograficznego i będącego ich konsekwencją zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego.

Kolejnym punktem zwrotnym w formułowaniu się koncepcji zrównoważonego rozwoju było powołanie w grudniu 1983 roku Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju (WCED), której przewodniczyła premier Norwegii, Gro Harlem Brundtland. W ramach tej komisji w 1987 roku przygotowano raport pt. „Our Common Future”, dzięki czemu: 1) debatę na temat zrównoważonego rozwoju usytuowano w międzynarodowym gospodarczym i politycznym kontekście; 2) kwestie środowiska przyrodniczego rozpatrywano w powiązaniu z problemami demograficznymi, zjawiskiem ubóstwa, procesami rozwoju gospodarczego, ponieważ są one jednocześnie przyczyną i skutkiem zmian środowiskowych w skali globalnej oraz 3) wprowadzono kwestie środowiskowe do oficjalnej, międzynarodowej, politycznej agendy. Ze wspomnianego raportu można dowiedzieć się, że rozwój nadwyręża zasoby środowiskowe, które są jego głównym źródłem, że degradacja środowiska może osłabiać rozwój gospodarczy. Wskazano również na wzajemne powiązania ubóstwa ze środowiskiem, uznając to pierwsze za główną przyczynę i skutek globalnych problemów ekologicznych⁵⁴.

Następnym istotnym wydarzeniem, o którym należy wspomnieć, jest konferencja zorganizowana w 1992 roku w Rio de Janeiro „United Nations Conference on Environment and Development” (zwana Szczytem Ziemi w Rio), na której postawiono znak równości między czynnikiem środowiskowym i rozwojem społeczno-gospodarczym. Głównym rezultatem konferencji w Rio była deklaracja pt. „Adoption of Agreement on Global Environment and Development” (nazywana Agendą 21) zawierająca kompleksowy, globalny program pożądanych działań w zakresie rozwoju i środowiska w XXI wieku⁵⁵. W świetle dokumentów międzynarodowych idea zrównoważonego rozwoju jest koncepcją równoczesnego rozpoznawania i rozwiązywania współczesnych problemów gospodarczych, społecznych i ekologicznych. Parytet 3 składowych uwzględnia też długookresową wizję rozwoju w dokumentach strategicznych UE⁵⁶, zyskującą następujące

⁵⁴ G. Brundtland, World Commission on Environment and Development [WCED] (1987). Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development: note by the Secretary-General [the Brundtland report]. United Nations General Assembly A/42/427. United Nations, New York, s. 14. https://digitallibrary.un.org/record/139811/files/A_42_427-EN.pdf [dostęp 03.10.2018].

⁵⁵ E. Rokicka, W. Woźniak (2016). W kierunku..., s. 70-71.

⁵⁶ Commission of the European Communities: Communication from the Commission a Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development (Commission's proposal to the Gothenburg European Council) (COM/2001/264 final). Brussels, 15.05.2001.

brzmienie: „rozwój gospodarczy, spójność społeczna i ochrona środowiska muszą iść ręką w rękę”, a zatem rozwój gospodarczy musi wspierać postęp społeczny i respektować konieczność ochrony środowiska przyrodniczego. Pomimo przyjęcia wspomnianych dokumentów wiele problemów nie rozwiązano, m.in. pogłębiło się ubóstwo, wzrosły nierówności społeczne, wiele krajów nie ograniczyło emisji dwutlenku węgla oraz nie zdołało lub nie było w stanie wprowadzić zasady suwerenności krajowej w dysponowaniu zasobami genetycznymi⁵⁷. Jak zauważa J. Roddick, konferencja w Rio nie stworzyła systemu, ale „całościową podbudowę zarządzania problemami środowiskowymi”⁵⁸. Po niej pojęcie zrównoważonego rozwoju zaczęło często pojawiać się w licznych dokumentach międzynarodowych i różnych opracowaniach państwowych.

W Johannesburgu w 2002 roku, w 10. rocznicę Szczytu Ziemi z Rio, zorganizowano kolejny „The World Summit on Sustainable Development”. Tym razem skupiono się na 5 priorytetowych obszarach: wodzie, energii, zdrowiu, rolnictwie i bioróżnorodności. Wiele postanowień było powtórzeniem wcześniejszych ustaleń, do których realizacji rządy zobowiązały się w Agendzie 21.

Zasada zrównoważonego rozwoju wpisana jest w Traktacie ustanawiającym Wspólnotę Europejską, podpisanym w Rzymie 25 marca 1957 roku. Ponadto powstało wiele dokumentów poruszających istotę rozwoju zrównoważonego, m.in. odnowiona strategia UE dotycząca trwałego rozwoju, opublikowana w 2006 roku, w której „trwały rozwój oznacza, że potrzeby obecnego pokolenia należy zaspokajać bez uszczerbku dla możliwości zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń”⁵⁹. W Polsce pierwszym strategicznym i kompleksowym dokumentem wdrażającym ideę zrównoważonego rozwoju była polityka ekologiczna państwa przyjęta przez Sejm RP w 1991 roku, określająca cele i kierunki działania na rzecz poprawy stanu środowiska⁶⁰. W 1997 roku ideę zrównoważonego rozwoju wpisano do ustawy zasadniczej w art. 6, który zyskał brzmienie: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”⁶¹.

⁵⁷ K. Brown (1997). The road from Rio. *Journal of International Development*, 9(3).

⁵⁸ J. Roddick (1997). Earth Summit north and south: building a safe house in the winds of change. *Global Environmental Change*, 7(2), s. 147.

⁵⁹ European Commission (2006). Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS). Renewed Strategy (10917/06). Annex. Brussels. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf> [dostęp: 02.10.2018].

⁶⁰ Główny Urząd Statystyczny [GUS], Urząd Statystyczny w Katowicach [US Katowice] (2011). Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski. Katowice, s. 10.

⁶¹ Rozdział I, art. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. nr 78 poz. 483 z późn. zm.).

2.3.2. Dylematy definicyjne zrównoważonego rozwoju

Pojęcie zrównoważonego rozwoju po raz pierwszy pojawiło się w raporcie przygotowanym przez ekologiczną organizację pozarządową WWF i Program Środowiskowy Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNEP) w 1980 roku, a precyzyjnie zdefiniowane zostało w 1987 roku w raporcie WCED. Zrównoważony rozwój zdefiniowany tam został jako „rozwój, w którym potrzeby obecnego mogą być zaspokajane bez umniejszania szans przyszłych pokoleń na ich zaspokajanie”⁶². Definicja z tzw. raportu Brundtland przyjęta na konferencji ONZ w Rio jest najczęściej stosowaną w piśmiennictwie naukowym, mimo że spotkała się z wieloma zastrzeżeniami i krytyką na poziomie socjologicznym, ekonomicznym oraz ekologicznym⁶³.

Na przestrzeni lat ogólnikowość i niejednoznaczność terminu znalazło odzwierciedlenie w różnych jego interpretacjach i definicjach. J. Pezzy na przełomie lat 80. i 90. zdefiniował ponad 60 definicji zrównoważonego rozwoju⁶⁴, kilka lat później M. Jacobs ustalił 386 definicji⁶⁵, a następnie B. Carroll ponad 500⁶⁶. W literaturze ekonomicznej grupa badaczy litewskich wskazała ponad 100 definicji⁶⁷, a B. Piontek w 2002 roku odnotowała 28 różnych definicji zrównoważonego rozwoju będących w obiegu w polskiej literaturze przedmiotu, wliczając w to sformułowania używane przez ONZ i UE⁶⁸. Jednocześnie autorka zauważa, że między różnymi wersjami definicji terminu zachodzą różnice: 1) uwzględnienia różnych i tylko niektórych wymiarów zrównoważonego rozwoju; 2) przyjmowanie odmiennych perspektyw; 3) niedostrzeganie sfer instytucjonalnej, przestrzennej, moralnej i duchowej zrównoważonego rozwoju; 4) zakładanie odmiennych czynników integracji aspektów zrównoważonego rozwoju; 5) nieuwzględnianie jakości życia⁶⁹. Jak słusznie zauważa Z. Hull, u podstaw omawianych rozbieżności leżą założenia o charakterze filozoficznym. To one w odmienny sposób konkretyzują kwestie istotne dla interpretacji zrównoważonego rozwoju, jak np.: podejście do relacji człowiek a przyroda, rozumienie miejsca człowieka we wszechświecie, sposób pojmowania człowieka

⁶² G. Brundtland, World Commission on Environment and Development [WCED] (1987). *Our Common Future...*, op.cit., s. 14.

⁶³ J. Blewitt (2008). *Understanding Sustainable Development*. Earthscan, London, s. 15.

⁶⁴ J. Pezzy (1990). *Economic analysis of sustainable growth and sustainable development*. Environment Department working paper ENV 15. Washington, D.C., s. 12-39.

⁶⁵ M. Jacobs (1995). *Sustainable development – from broad rhetoric to local reality*. Sustainable development – from broad rhetoric to local reality. Conference Proceedings from Agenda 21 in Cheshire, 01.12.1994, Cheshire County Council, s. 9.

⁶⁶ B. Carroll (2003). *Sustainable development: An eclectic view*. CIWEM International Directory, Cameron Publishing, London, s. 1-8.

⁶⁷ R. Ciegis, J. Ramanauskiene, B. Martinkus (2009). *The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios*. *Engineering Economics*, 62(2), s. 28-37.

⁶⁸ B. Piontek (2002). *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 27

⁶⁹ Ibidem, s. 27.

i ludzkich społeczności, granica między sprawiedliwością wewnątrz- i międzypokoleniową, różnica między rozwojem a wzrostem, oraz wymóg trwałości rozwoju. Razem tworzą one filozofię zrównoważonego rozwoju na usługach prowadzonych przez naukowców badań i rozwijanych przez nich koncepcji⁷⁰. A. Papuziński podkreśla konieczność i potrzebę refleksji filozoficznej w celu określenia racjonalności tego pojęcia i rozwiązywania najbardziej nabrzmiałych problemów społecznych, gospodarczych i przyrodniczych o charakterze globalnym i międzypokoleniowym⁷¹.

Według przyjętej Agendy 21 rozwój zrównoważony to „rozwój społeczny i gospodarczy obecnego pokolenia, który nie odbywa się kosztem wyczerpywania zasobów nieodnawialnych i niszczenia środowiska, dla dobra przyszłych pokoleń, które też będą posiadały prawa do swego rozwoju”⁷². W innym międzynarodowym dokumencie możemy przeczytać, że rozwój zrównoważony to odzwierciedlenie polityki i strategii ciągłego rozwoju gospodarczego i społecznego bez szkody dla środowiska i zasobów naturalnych⁷³.

Definiując rozwój zrównoważony, S. Baker podkreśla, że to nowa filozofia rozwoju globalnego, regionalnego i lokalnego o wymiarze nie tylko ilościowy, ale głównie jakościowy, gdyż jakość życia uznano za priorytet⁷⁴. Filozofia ta powstała w odpowiedzi na globalny charakter zagrożeń środowiskowych i uszczuplania zasobów naturalnych, co nasuwa uzasadnione obawy o dobrobyt przyszłych pokoleń. Wynikają one z tego, że każda działalność człowieka nieuchronnie ingeruje w przyrodę, a działalność gospodarcza prowadzi do eksploatacji zasobów naturalnych⁷⁵. Istota tej filozofii sprowadza się do takiego programowania rozwoju społeczno-gospodarczego, aby zachowane były warunki trwania i samoodnawiania się poszczególnych ekosystemów⁷⁶. Cytując za B. Fiedorem i R. Jończy, zrównoważony rozwój „polega na maksymalizacji korzyści netto z rozwoju ekonomicznego, chroniąc jednocześnie oraz zapewniając odtwarzanie się użyteczności i jakości zasobów naturalnych w długim okresie. Rozwój gospodarczy musi wówczas oznaczać nie tylko wzrost dochodów per capita, ale także poprawę innych elementów dobrobytu społecznego. Musi on również obejmować niezbędne zmiany strukturalne w gospo-

⁷⁰ Z. Hull (2005). *Filozofie zrównoważonego rozwoju*. [w:] A. Papuziński (red.). *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*. Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz, s. 57-60.

⁷¹ A. Papuziński (2006). *Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju – wprowadzenie*. *Problemy Ekologii*, 1(2), s. 25-32.

⁷² J. Korol (2007). *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju w modelowaniu procesów regionalnych*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 24.

⁷³ *Towards Sustainability. The European Community Programme on policy and action in relation to the environment and sustainable development*. Dz.U. C 138/5, 17.5.1993. <http://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/env-act5/pdf/5eap.pdf> [dostęp: 28.05.2019].

⁷⁴ S. Baker (2006). *Sustainable Development*. Routledge, New York.

⁷⁵ E. Majewski (2002). *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej w Polsce*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 25-30.

⁷⁶ A. Woś (1992b). *Rolnictwo zrównoważone (Sustainable Agriculture)*. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2, s. 9-22.

darce jak i całym społeczeństwie”⁷⁷. Definicja ta nawiązuje do prekursorskiej idei zawartej w cytowanym raporcie Brundtland, żeby zaspokajać aspiracje i potrzeby dzisiejszych pokoleń, nie ograniczając możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłym pokoleniom⁷⁸. W zasadzie sprawiedliwości międzypokoleniowej nie chodzi o rezygnację z wykorzystywania środowiska na rzecz przyszłych pokoleń, ale o racjonalne gospodarowanie zasobami przyrodniczymi⁷⁹.

Na konferencji ONZ „Conference on the Human Environment” w Sztokholmie w 1972 roku wypracowano wstępną definicję rozwoju zrównoważonego: „zrównoważony rozwój jest możliwością osiągania wzrostu gospodarczego bez uszczerbku dla środowiska”⁸⁰. J. Zegar definiuje to pojęcie w podobny sposób: „rozwój zrównoważony zakłada harmonię pomnażania dóbr z możliwością odnowy ekosystemów”. Wymaga to przestrzegania następujących zasad:

1. Intensywność użytkowania zasobów odnawialnych (gruntów, wody słodkiej, lasu, ryb itd.). Nie może przewyższać tempa ich odnowy.
2. Zużycie zasobów nieodnawialnych (paliw kopalnych, rud metali, wód głębinowych itd.). Nie powinno przekraczać poziomu wynikającego z możliwości ich substytucji przez zasoby odnawialne oraz zwiększonej produktywności zasobów odnawialnych i nieodnawialnych.
3. Zanieczyszczenia wnoszone do środowiska nie powinny przekraczać potencjału absorpcyjnego środowiska, czyli możliwości ich wchłonięcia, przetworzenia lub unieszkodliwienia przez środowisko.
4. Wnoszenie substancji do środowiska musi być zgodne w czasie z naturalnymi procesami w środowisku⁸¹.

W polskim ustawodawstwie przyjęto następującą definicję zrównoważonego rozwoju: „taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń”⁸².

⁷⁷ B. Fiedor, R. Jończy (2009). Globalne problemy interpretacji i wdrażania koncepcji sustainable development. [w:] B. Fiedor, R. Jończy (red.). *Rozwój zrównoważony, teoria i praktyka*, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław, s. 41.

⁷⁸ G. Brundtland, World Commission on Environment and Development [WCED] (1987). *Our Common Future...*, op.cit., s. 14.

⁷⁹ B. Rakoczy (2009). *Zasada zrównoważonego rozwoju w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*. [w:] B. Poksrobko (red). *Wpływ idei zrównoważonego rozwoju na politykę państwa i regionów. T. I. Problemy ogólnopolskie i sektorowe*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok, s. 29-35.

⁸⁰ J. Radziejowski (2010). *Obszary chronione jako forma zarządzania różnorodnością biologiczną*. Wszechnica Polska Szkoła Wyższa TWP w Warszawie, Warszawa, s. 1-14.

⁸¹ J.S. Zegar (red.), (2009). *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Raport końcowy. Synteza i rekomendacje*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 102.

⁸² Art. 3 ust. 50. Ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. z 2001 r. nr 62 poz. 627).

Analizując różne definicje zrównoważonego rozwoju, można zauważyć, że rozumienia nad pojęciem odbywają się na następujących poziomach: 1) jako proces rozwoju (krajów, miast, biznesu, wspólnot itd.), który w sposób bezwarunkowy łączy potrzeby teraźniejszego pokolenia ze zdolnością do zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń, a także potrzeby jednych ludzi z potrzebami innych; 2) jako ciąg zmian, w którym korzystanie z zasobów, struktura inwestycji, ukierunkowanie postępu technicznego oraz struktury instytucjonalne mają być dokonywane w taki sposób, żeby nie było sprzeczności między przyszłymi a teraźniejszymi potrzebami. W literaturze wyróżnia się również odmienne koncepcje zrównoważonego rozwoju: słabą oraz silną trwałość⁸³. Pierwsza koncepcja utożsamiana jest z pełną substytucją zasobów, a druga z utrzymaniem wielkości zasobów naturalnych na tym samym poziomie, jak również wszystkich innych zasobów związanych z działalnością człowieka. W. Sztumski zauważa, że tym, co najlepiej oddaje istotę zrównoważonego rozwoju, jest pojęcie ładu. Rozwój zrównoważony polega bowiem na wprowadzaniu „ładu zintegrowanego”, który rozumie się jako sumę 5 porządków: ekologicznego, społecznego, ekonomicznego, przestrzennego oraz instytucjonalno-politycznego⁸⁴. W tym kontekście pojęcie ładu to organizacja systemu społecznego umożliwiająca zgodne (harmonijne) funkcjonowanie jego elementów w taki sposób, aby system jako całość mógł skutecznie realizować swój cel oraz wykonywać powierzone mu zadania.

2.3.3. Idea zrównoważonego rolnictwa i obszarów wiejskich

W odniesieniu do rolnictwa i obszarów wiejskich wdrażanie zasad zrównoważonego (trwałego) rozwoju ma wyjątkowe znaczenie, gdyż działalność rolnicza w szczególności korzysta z przyrody, wpływa na systemy ekologiczne, a jej miejscem prowadzenia są tereny wiejskie^{85, 86}. Koncepcja zrównoważonego rolnictwa stanowi jeden z elementów zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Obszary wiejskie nie mają jednej przyjętej definicji, a definiowane są na podstawie kryterium podziału administracyjnego lub gęstości zaludnienia. Według definicji GUS są to tereny położone poza granicami administracyjnymi miast i zaliczane są do nich gminy wiejskie oraz część wiejską gmin miejsko-wiejskich⁸⁷. Według OECD

⁸³ T. Żylicz (2007). Sustainability in Economic Theory. [w:] B. Poskrobko (red.). Towards the Theory of Sustainable Development. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok-Warszawa, s. 110.

⁸⁴ W. Sztumski (2006). Idea zrównoważonego rozwoju a możliwości jej urzeczywistnienia. Problemy Ekorozwoju: Studia filozoficzno-socjologiczne, 1(2), s. 74.

⁸⁵ D. Żmija (2014). Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. Studia Ekonomiczne – Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, 166, s. 150-151.

⁸⁶ J. Wilkin (2007). Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym, Implikacje teoretyczne i praktyczne. Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29-30 listopada, s. 3 [materiał niepublikowany].

⁸⁷ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2013). Obszary wiejskie. Powszechny Spis Rolny 2010. Warszawa-Olsztyn, s. 17.

obszarem wiejskim jest teren, na którym gęstość zaludnienia jest mniejsza niż 150 os./km², według Eurostat obszary wiejskie mają gęstość zaludnienia na poziomie poniżej 100 os./km² na terenie UE⁸⁸. Zrównoważony rozwój w odniesieniu do obszarów wiejskich zakłada jednocześnie dążenie do poprawy warunków życia ludności i prowadzenia działalności gospodarczej na tych obszarach, bez naruszania specyficznych zasobów wsi takich jak dziedzictwo kulturowe, krajobraz wsi czy środowisko naturalne⁸⁹. Zdaniem J.S. Zegara zrównoważony rozwój obszarów wiejskich jest jednym z głównych wyzwań współczesnego świata, a zwłaszcza obszary wiejskie są odpowiedzialne za tworzenie warunków dla urzeczywistnienia idei zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego⁹⁰.

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich nie może odbywać się bez rolnictwa zrównoważonego. Według M. Fotymy rolnictwo zrównoważone zajmuje szczególne miejsce w ogólnej koncepcji zrównoważonego rozwoju społeczeństwa. Rolnictwo jest bowiem powszechnie uważane za jednego z głównych dysponentów środowiska naturalnego⁹¹. Działalność rolnicza jest najbardziej powszechną dziedziną działalności ludzkiej (produkcja nastawiona na zaspokojenie pierwszej potrzeby człowieka) oraz pełni wiele funkcji: wytwarza produkty żywnościowe i przemysłowe (zwłaszcza zastępujące nieodnawialne zasoby naturalne), chroni środowisko i krajobraz, wnosi znaczący wkład w żywotność obszarów wiejskich. Innymi słowy, rolnictwo zrównoważone może być traktowane jako proces, w którym popyt na produkty pochodzenia rolniczego jest zaspokajany przez działalność rolniczą – ekonomicznie wydajną, przyjazną środowisku i akceptowaną społecznie⁹². Idea rolnictwa zrównoważonego wynika z troski o wyżywienie rosnącej populacji ludzkiej, a przyczyną powstania były negatywne zjawiska wynikające z realizacji modernistycznej koncepcji rozwoju gospodarczego, wyczerpywania się zasobów naturalnych, a także klęski głodu i niedożywienia dotyczące znacznej części zbiorowości ludzkiej⁹³. Zainteresowanie rolnictwem zrównoważonym w krajach rozwiniętych gospodarczo jest konsekwencją krytycznej oceny rolnictwa intensywnego, charakteryzującego się wysoką specjalizacją, mechanizacją i dużą koncentracją produkcji⁹⁴.

⁸⁸ F. Kapusta (2005). Podstawy zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. [w:] M. Kłodziński, W. Dzun (red.). Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 57-58.

⁸⁹ D. Żmija (2016). Wpływ wspólnej..., op.cit. s. 100.

⁹⁰ J.S. Zegar (2012). Rola drobnych..., op.cit., s. 130-131.

⁹¹ M. Fotyma (2000). Problematyka rolnictwa zrównoważonego. Biuletyn Informacyjny IUNG, 14, s. 3-8.

⁹² B. Oleszko-Kurzyna (2008). Rozwój zrównoważony rolnictwa wobec wymogów Unii Europejskiej w zakresie ochrony środowiska. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego, 4, s. 326-336.

⁹³ E. Kośmicki (1999). Społeczne aspekty kryzysu ekologicznego współczesnego rolnictwa europejskiego. [w:] Z. Czaja, E. Kośmicki (red.). Socjologia i ekonomia ochrony środowiska na wsi i w rolnictwie. Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.

⁹⁴ J. Kuś (2005). Ekologiczne podstawy integrowanej produkcji roślinnej. Materiały szkoleniowe IUNG Puławy. Lubelski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Końskowoli, Końskowola, s. 101-108.

Pojęcie rolnictwa zrównoważonego jest obecnie powszechnie używane, ale jednocześnie różnie rozumiane. H. Runowski twierdzi, że może zawierać różne treści zależnie od obszaru zainteresowań (profesji) definiującego⁹⁵. Według definicji FAO „rolnictwo zrównoważone polega na takim wykorzystaniu i konserwacji zasobów naturalnych i takim zorientowaniu technologii i instytucji, aby uzyskać zaspokojenie ludzkich potrzeb i przyszłych pokoleń”⁹⁶. W ujęciu praktycznym, zdaniem J. Wilkina, istota rolnictwa zrównoważonego to równoczesna i harmonijna realizacja celów produkcyjnych, ekonomicznych, ekologicznych i społecznych. Promowanie takiego sposobu rozwoju rolnictwa nie przyczynia się do degradacji środowiska, zapewnia ochronę gleby, zasobów wody, roślin i zwierząt. Rozwój ten zapewnia rolnictwu żywotność ekonomiczną i społeczną akceptowalność przy jednoczesnej realizacji celów produkcyjnych i ekologicznych⁹⁷.

Za myśl przewodnią zrównoważonego rozwoju rolnictwa A. Faber uznaje równowagę między działaniami ekonomicznymi i społecznymi oraz ochroną środowiska zapewniającą regenerację zasobów koniecznych do działań produkcyjnych, gwarantujących godziwy standard życia ludzi, bez degradacji środowiska⁹⁸. Cechy rolnictwa zrównoważonego ujmuje on w krótkiej definicji: „rolnictwo zrównoważone realizuje równocześnie i harmonijnie cele produkcyjne, ekonomiczne, ekologiczne i społeczne”⁹⁹. W. Michna wyraża podobny pogląd, że bez równowagi społecznej i ekonomicznej nie jest możliwe osiągnięcie w długim okresie równowagi ekologicznej¹⁰⁰. Zdaniem A. Wosia rolnictwo zrównoważone, w ujęciu ekologicznym, jest systemem zarządzania zasobami umożliwiającymi pokrycie zmieniających się potrzeb społecznych, przy zachowaniu niezdegradowanych zasobów naturalnych, co pozwala na utrzymanie pożądanego poziomu produkcji rolniczej w długim okresie i ochronić zasoby naturalne dla potrzeb rozwoju długookresowego¹⁰¹. Należy jednak podkreślić, że rolnictwo zrównoważone nie jest tożsame z koncepcją rolnictwa ekologicznego. Obejmuje ono zagadnienia nie tylko przyrodnicze i agrotechniczne, ale także zagadnienia ekonomiczne i społeczno-kulturowe.

⁹⁵ H. Runowski (2000). Zrównoważony rozwój gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2(1), s. 94-102.

⁹⁶ J. Wilkin (2004). Dlaczego potrzebujemy długookresowej strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce? *Wies i Rolnictwo*, 2, s. 157-170.

⁹⁷ J. Wilkin (2010). Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie. [w:] J. Wilkin (red.). *Wielofunkcyjność rolnictwa*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 9-20.

⁹⁸ A. Faber (2001). Wskaźniki proponowane do badań równowagi rozwoju rolnictwa. *Fragmenta Agronomica*, 1(69), s. 31-44.

⁹⁹ A. Faber (2000). Bioróżnorodność w krajobrazie rolniczym Polski. *Biuletyn Informacyjny IUNG*, 15, s. 4-9.

¹⁰⁰ W. Michna (2000). Jakość surowców rolnych i żywności jako ważny składnik oceny zrównoważonego rozwoju rolnictwa. *Pamiętnik Puławski*, 120(2), s. 317-323.

¹⁰¹ A. Woś (1992a). Rolnictwo zrównoważone (Sustainable Agriculture). *Podstawowe pojęcia i ich interpretacja. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, s. 3.

A. Woś i J. Zegar pojęcie rolnictwa zrównoważonego rozumieją jako koncepcję rozwoju, która kojarzy cele produkcyjne z wymaganiami środowiskowymi oraz korzyściami dla ogółu społeczeństwa. Wprowadzają oni termin rolnictwo społecznie zrównoważone. Jego istotą według autorów jest „takie działanie jednostek, które nie zagraża długookresowym interesom społeczności”¹⁰². G.W. van Loon, S.G. Patil i L.B. Hugar uważają, że rolnictwo zrównoważone ma na celu wytworzenie żywności, co wynika z przesłanek produkcyjnych i ekonomicznych, przy zastosowaniu praktyk, które utrzymują lub zwiększają jakość lokalnego otoczenia środowiska. Takie podejście zapewnia ochronę zasobów naturalnych, społeczeństwa, a także wspiera jakość życia rolników¹⁰³.

E. Majewski w kontekście sformułowania *sustainable agriculture* posługuje się pojęciem trwałego rolnictwa. Zauważa on, że w próbach zdefiniowania trwałego rozwoju definicje są wyprowadzane z różnych płaszczyzn określających „trwałość” ogólną formułą trwałości – ekonomicznej, ekologicznej i społecznej¹⁰⁴. Podobnie definiuje on pojęcie *sustainable development* jako trwały rozwój, uzasadniając, iż w odniesieniu do sektora produkcji rolniczej lepiej odzwierciedla jego istotę niż pojęcie rozwoju zrównoważonego. Pojęcie trwałego rozwoju należy odnosić do trwałości postaw ludzkiej działalności, a w gruncie rzeczy do podstaw istnienia rodzaju ludzkiego w długiej perspektywie. Zauważa on, że pojęcie zrównoważonego rozwoju, które upowszechniło się w polskiej literaturze przedmiotu, niewystarczająco akcentuje istotę koncepcji z jej biologicznymi, filozoficznymi i etycznymi podstawami. W jego opinii istotą *sustainable development* jest „takie gospodarowanie wszelkimi zasobami, przede wszystkim kapitałem naturalnym, aby podtrzymać (utrwalić) te zasoby w możliwie nieuszczerplonym stanie, zachowując tym samym trwałe szanse rozwoju dla dzisiejszego i przyszłych pokoleń”¹⁰⁵. Podobnie termin trwały rozwój w swoich publikacjach stosują m.in. T. Żylicz¹⁰⁶ czy G. Dobrzański¹⁰⁷, a S. Paszkowski wskazuje, że z językowego punktu widzenia tłumaczenie rozwój zrównoważony nie jest adekwatne do jego znaczenia (treści semantycznej)¹⁰⁸. Próbę połączenia i pogodzenia terminu trwały ze zrównoważonym

¹⁰² A. Woś, J.S. Zegar (2002). Rolnictwo społecznie zrównoważone. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 8.

¹⁰³ G.W. Loon, S.G. Patil, L.B. Hugar (2005). Agricultural Sustainability, Strategies for Assessment. SAGE Publications, New Delhi / Thousand Oaks/London, s. 418-431.

¹⁰⁴ E. Majewski (2008). Trwały Rozwój i Trwałe Rolnictwo- teoria a praktyka gospodarstw rolniczych. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 14.

¹⁰⁵ E. Majewski (2008). Trwały rozwój..., op.cit., s. 12.

¹⁰⁶ T. Żylicz (2001). Polityka ekologiczna i zarządzanie środowiskowe. Ekonomia i Środowisko, 1, s. 57-71.

¹⁰⁷ G. Dobrzański (2005). Podstawy rozwoju trwałego i zrównoważonego. Zarządzanie środowiskiem (z. 1). Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok.

¹⁰⁸ S. Paszkowski (2001). Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich [w:] M. Kłodziński (red.). Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 221.

podjął A. Czyżewski podczas wystąpienia z 26 listopada 2015 roku na uroczystości nadania tytułu honoris causa SGGW, w którym stwierdził, iż współczesna koncepcja rozwoju rolnictwa powinna opierać się na „trwałym równoważeniu”. Kwestię tłumaczenia definicji *sustainable development* podejmują również M. Adamowicz oraz A. Smarżewska, którzy w wyniku analizy literatury przedmiotu podjęli próbę budowy koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego. Stwierdzają oni, iż każdy rozwój zrównoważony jest rozwojem trwałym, ale nie każdy rozwój trwały jest zrównoważony. Należałoby zatem używać obu określeń (tj. zrównoważony i trwały) w stosunku do terminu trwałość¹⁰⁹.

Mimo różnych terminów używanych w polskiej literaturze przedmiotu poświęconej zagadnieniu *sustainable agriculture*, autorzy wspólnie wyrażają przekonanie, że wyróżnia je pewien zbiór cech:

- Wydajność biologiczna produkcji zwierzęcej i roślinnej powinna być wystarczająca, by zaspokoić potrzeby żywnościowe ludności;
- Produkcja rolnicza powinna być prowadzana w sposób zapewniających bezpieczeństwo ekologiczne i jakość środowiska;
- Produkcja rolnicza powinna być opłacalna pod względem ekonomicznym;
- Produkcja rolnicza powinna być społecznie akceptowalna¹¹⁰.

Warto zauważyć, że we wdrażaniu koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich napotyka się wiele trudności o podłożu socjalnym, ekonomicznym, intelektualnym oraz etycznym. Koncepcja stara się pogodzić często sprzeczne, zwłaszcza w krótkim okresie, cele, stąd jej praktyczna realizacja jest bardzo trudna¹¹¹. Jak słusznie zauważają E. Majewski¹¹² i S. Paszkowski¹¹³, dążenie do zapewnienia określonych celów środowiskowych (ekologicznych) musi prowadzić do samoograniczenia rozwoju i obniżenia zaspokajania potrzeb, a także może doprowadzić do niedorozwoju niektórych regionów. W związku z tym poziom określania równowagi jest niewątpliwie nie lada wyzwaniem we współczesnej koncepcji rozwoju rolnictwa. Nie mniej jednak jak zauważa A. Czyżewski, zmiana rozwoju rolnictwa z modelu industrialnego na model zrównoważony jest nieunikniona w długim okresie z uwagi na etyczne i społeczne wymagania, jakie kierowane są do sektora rolnego¹¹⁴.

¹⁰⁹ M. Adamowicz, A. Smarżewska (2009). Model oraz mierniki trwałego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu lokalnym. Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, 1(50), s. 255.

¹¹⁰ S. Raman (2006). *Agricultural Sustainability: Principles, Processes, and Prospects*. Food Products Press. An Imprint of the Haworth Press, New York-London-Oxford.

¹¹¹ J. Antoszek (2002). Koncepcja zrównoważonego rozwoju i szanse jej realizacji na obszarach wiejskich Lubelszczyzny (w świetle badań ankietowych). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B. Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*, 57(11), s. 197-209.

¹¹² E. Majewski (2008). Trwały rozwój..., op.cit., s. 28.

¹¹³ S. Paszkowski (2001). Zrównoważony..., op.cit., s. 221.

¹¹⁴ A. Czyżewski (2013). O nowy paradygmat rozwoju rolnictwa: (refleksje nad książką J.S. Zegara „Współczesne wyzwania rolnictwa”). *Ekonomista*, 6, s. 831-841.

2.3.4. Ewolucja europejskiego modelu rolnictwa

W Unii Europejskiej główny kierunek rozwoju rolnictwa wyznaczony został zgodnie z ideą i koncepcją zrównoważonego rozwoju. Do wcielania w życie tej koncepcji służy m.in. wspólna polityka rolna (WPR) realizowana od 1962 roku we wszystkich krajach Wspólnoty. Celem WPR jest m.in. utrzymanie różnorodnego i żywotnego rolnictwa na obszarze Wspólnoty Europejskiej. W ewolucji WPR nastąpiła reorientacja z celów o charakterze produkcyjno-dochodowym (bezpieczeństwo żywnościowe) do celów ogólniejszych, związanych z zachowaniem różnorodności biologicznej, znaczeniem rolnictwa dla żywotności obszarów wiejskich, ochroną krajobrazu i wartościowych walorów przyrodniczych itp. Wdrożenie i realizacja WPR na całym obszarze Wspólnoty Europejskiej oraz jej ewolucja doprowadziły do wykreowania i wdrażania europejskiego modelu rolnictwa (EMR) respektującego ideę zrównoważonego rozwoju. Europejski model rolnictwa był główną propozycją reformy WPR określanej jako Agenda 2000, a jego koncepcja nawiązywała do ustaleń traktatów rzymskich, ukształtowanych w nim zasad WPR i pierwszego etapu reform tej polityki (reformy McSharry'ego).

Pojęcie europejskiego modelu rolnictwa po raz pierwszy pojawiło się w Rozporządzeniu Rady z 17 maja 1999 roku w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich¹¹⁵ (Agenda 2000), lecz sama koncepcja europejskiego modelu rolnictwa została oficjalnie przyjęta w 1997 roku, gdy Rada do spraw Rolnictwa i Rybołówstwa (AGRIFISH) uzgodniła stanowisko w sprawie konieczności reform polityk wspólnotowych, w tym i polityki rolnej. Zakłada ono, że obok konkurencyjnego rolnictwa wysokotowarowego powiązanego z rynkiem istnieje rolnictwo wypełniające inne funkcje: dostarczające dóbr publicznych w postaci walorów krajobrazowych, bioróżnorodności, utrzymania równowagi w środowisku przyrodniczym oraz tworzenia przestrzeni dla agroturystyki, a także turystyki przyrodniczej i kulturowej¹¹⁶.

Potrzeba opracowania oraz przyjęcia europejskiego modelu rolnictwa wynikała z krytyki polityki rolnej realizowanej we Wspólnocie Europejskiej do momentu opracowania Agendy 2000. Zauważano negatywne skutki dotychczasowego wspierania rolnictwa, przejawiające się w nadmiernej intensyfikacji i koncentracji produkcji rolniczej, powodującej narastającą degradację środowiska przyrodniczego, a także postępującą migrację z rolnictwa, co prowadziło do wyludniania się obszarów wiejskich. Równolegle zauważono problem zanikania szeroko rozumianych

¹¹⁵ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOGR) oraz zmieniające i uchylające niektóre rozporządzenia (Dz.U. L 160 z 26.6.1999, s. 80).

¹¹⁶ M. Adamowicz (2015). Wspólna Polityka Rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa. [w]: A. Chlebińska (red.). Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 12.

wartości wiejskich, co wprowadziło nowe oczekiwania wobec rolnictwa, które poza zaspokajaniem potrzeb żywnościowych powinno dostarczać różnego rodzaju dobra publiczne¹¹⁷. W odpowiedzi na te uwagi zaproponowano taki model rolnictwa, który będzie uwzględniał charakterystykę europejskiego rolnictwa, m.in.: mniejszy potencjał jednostkowy gospodarstwa rolnego niż w krajach Ameryki Północnej, Australii czy Nowej Zelandii; rodzinny charakter gospodarstw rolniczych; stosunkowo małą skalę produkcji oraz niski poziom specjalizacji. Dodatkowo europejskie rolnictwo charakteryzuje się stosunkowo dużym udziałem nakładów pracy właściciela i jego rodziny oraz pracy w niepełnym wymiarze czasu. To naturalna konsekwencja mniejszej koncentracji potencjału wytwórczego w rolnictwie europejskim i możliwości efektywnego wykorzystania własnej siły roboczej. Reasumując, na ukształtowanie europejskiego modelu rolnictwa miały wpływ uwarunkowania naturalne, a także antropogeniczne stworzone w kolejnych stuleciach.

Główne cechy europejskiego modelu rolnictwa opracowane zostały w Agendzie 2000, w której przyjęto, że musi on być: konkurencyjny, wielofunkcyjny, zrównoważony i obecny w całej Europie, włącznie z regionami o specyficznych problemach¹¹⁸. Kolejnym krokiem w jego formowaniu była reforma z 2003 roku, w której stwierdzono, że przyjęty model rolnictwa wymaga większej orientacji rynkowej, poprawy konkurencyjności, bezpieczeństwa i jakości żywności, stabilizacji dochodów rolniczych, włączenia do WPR zagadnień środowiskowych, rozwoju różnorodności, uproszczenia oraz dalszej decentralizacji¹¹⁹. Model europejskiego rolnictwa ma cechy specyficzne dla podmiotów funkcjonujących na obszarze UE, czyli rodzinnych gospodarstw rolniczych wykorzystujących własne zasoby siły roboczej i wytwarzających produkty bez nadmiernej eksploatacji natury i środowiska przy zachowaniu standardów jakości środowiska i bezpieczeństwa żywności¹²⁰. Istotą tego modelu rolnictwa jest zachowanie wielofunkcyjnego charakteru produkcji rolniczej i obszarów wiejskich, przy jednoczesnym uwzględnieniu rynkowej orientacji rolnictwa oraz konieczności zaspokojenia potrzeb konsumentów¹²¹. Wielofunkcyjny charakter polega na tworzeniu oferty dla mieszkańców wsi i ludności miejskiej na produkty i usługi rolnictwa, a także nowych miejsc pracy na wsi przy wykorzystaniu przestrzeni wiejskiej¹²². Strukturę

¹¹⁷ G. Durand, G. Van Huylenbroeck (2003). Multifunctionality and rural development: a general framework. [w:] G. Van Huylenbroeck, G. Durand (red.). Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development. Aldershot: Ashgate, s. 1-16.

¹¹⁸ The European Model of Agriculture – Challenges Ahead. A Background Paper for the Meeting of Ministers of Agriculture in Oulu 26.9.2006, SN 3098/06, s. 8.

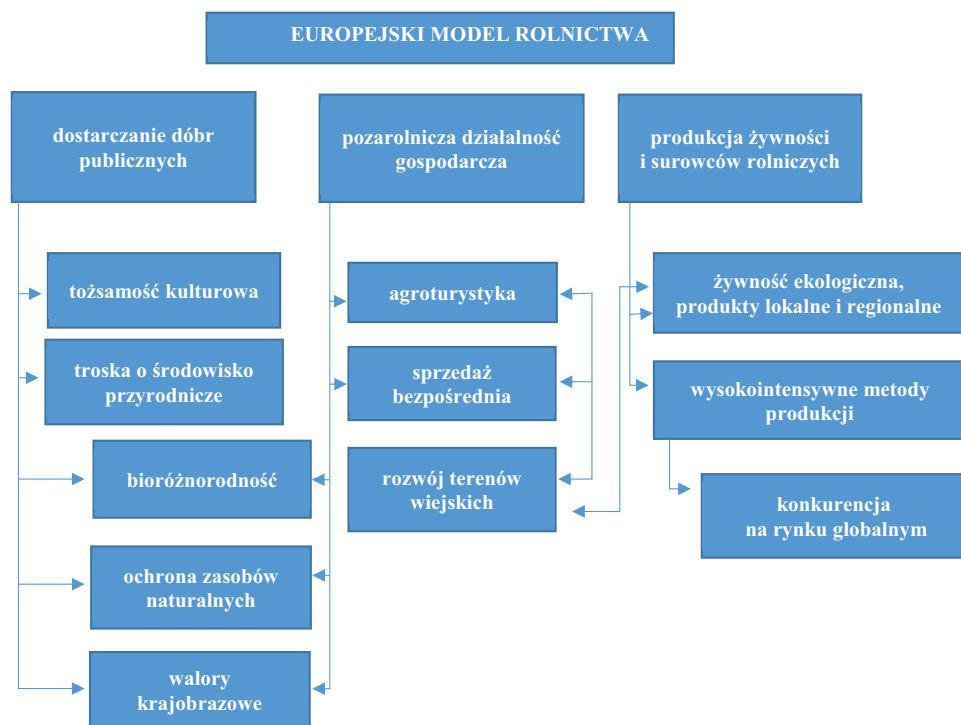
¹¹⁹ Commission of the European Communities: Explanatory memorandum. A long-term policy perspective for sustainable agriculture. Brussels, COM(2003) 23 final, 21.01.2003, s. 3-6.

¹²⁰ S. Kowalczyk, R. Sobiecki (2011). Europejski model rolnictwa – uwarunkowania ewolucji. Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, 98(3), s. 15.

¹²¹ W. Poczta (2010). Przemiany w rolnictwie. [w:] J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.). Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 9-43.

¹²² M. Adamowicz (2005). Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we Wspólnej Polityce Rolnej. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1, s. 17-32.

różnych form wielofunkcyjnego rolnictwa w omawianym modelu przedstawiono na rysunku 4. Jego istota sprowadza się zatem do rozszerzenia jego tradycyjnej produkcyjnej funkcji o zadania polegające na dbałości o jakość żywności, poprawę stanu środowiska przyrodniczego i aktywizację gospodarczą oraz społeczną obszarów wiejskich¹²³. Oznacza to, że wyartykułowane są w tym modelu nowe społeczne oczekiwania wobec rolnictwa, które po zaspokojeniu potrzeb ilościowych i jakościowych powinno dostarczyć inne dobra o charakterze nierynkowym.

Rysunek 4. Struktura europejskiego modelu rolnictwa i relacje między jego komponentami

Źródło: A. Czudec, R. Kata, T. Miś (2017). Efekty polityki rolnej Unii Europejskiej na poziomie regionalnym. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Wielofunkcyjność rolnictwa jako koncepcja oznacza możliwość zwiększenia źródeł dochodów ludności rolniczej, a kryterium wydajności przestaje być jedyną miarą konkurencyjności i trwałości rolnictwa w gospodarce kraju czy regionu¹²⁴. Paradygmat wielofunkcyjnego rolnictwa opiera się na założeniu, że rolnictwo

¹²³ K. Żmija, D. Żmija (2014). The development of rural areas in Poland under transformation conditions. Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, 2, s. 53-63.

¹²⁴ T. Hunek (2006). Modelowanie plasowania sektora rolnego w Polsce w poszerzonej Unii Europejskiej [w:] T. Hunek (red.). Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej-25. Wieś Jutra, Warszawa, s. 17.

oprócz produkcji żywności dostarcza dobra publiczne, takie jak: walory środowiska przyrodniczego, urozmaicony krajobraz, bioróżnorodność, trwałość osadnictwa na wsi i zachowanie dziedzictwa kulturowego. Rolnictwo oparte na paradygmacie wielofunkcyjnego rolnictwa nie jest zdolne do skutecznej konkurencji z rolnictwem opartym na komercyjnej farmie wielkoobszarowej (model rolnictwa industrialnego), typowym dla Ameryki, Australii, Nowej Zelandii czy RPA. Jak zauważają S. Kowalczyk i R. Sobiecki¹²⁵, utrzymanie europejskiego modelu rolnictwa w dłuższej perspektywie będzie coraz bardziej zagrożone na skutek globalizacji zachodzącej m.in. w następstwie liberalizacji handlu artykułami rolno-spożywczymi. Autorzy stwierdzają, że jeśli kraje unijne nie dokonają wspólnego wysiłku na rzecz jego obrony, traktując go nie tylko jako system wytwórczy, ale także zbiór istotnych wartości społecznych, środowiskowych i kulturowych, model ten nie przetrwa. Należy również zwrócić uwagę, że model rolnictwa europejskiego od początku funkcjonuje w wykreowanym przez polityków świecie przepisów, ograniczeń, barier, obowiązków oraz przywilejów i korzyści. Od początku jego wdrażania towarzyszyły mu limity i ograniczenia produkcyjne dotyczące wielu rynków i zakresów, w tym mleka, krów mamek, cukru, wina, skrobi, ugorowania gruntów, użytków zielonych itd. Europejskie zrzeszenie rolnicze COPA COGECA zwraca uwagę, że „europejski model rolnictwa jest coraz bardziej podważany w globalnym świecie, gdzie stosuje się w praktyce inne wizje rolnictwa, które stanowią dla niego bezpośrednią konkurencję”¹²⁶. Z kolei Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny (EESC) stwierdził, iż w modelu rolnictwa europejskiego świadomie dopuszcza się pewne zmniejszenie wydajności na rzecz zachowania wielofunkcyjnego charakteru rolnictwa europejskiego. W związku z tym utrzymanie europejskiego modelu rolnictwa wymaga wsparcia finansowego ze środków publicznych, gdyż realizuje ono nie tylko własne funkcje ekonomiczne, lecz także wiele funkcji publicznych.

2.4. Rola państwa w rozwoju rolnictwa

Wszystkie wcześniej przytoczone koncepcje rozwoju rolnictwa można zasadniczo podzielić na koncepcje wolnorynkowe należące do nurtu liberalizmu gospodarczego i koncepcje oparte na keynesizmie – interwencjonistyczne. Różnice między nimi wynikają z różnej roli państwa, jaką ma odegrać w określonej wizji rozwoju rolnictwa. Doktryna liberalizmu gospodarczego zrodziła się na przełomie XVII i XVIII wieku w wyniku niedomagania merkantylistycznej polityki gospodarczej.

¹²⁵ S. Kowalczyk, R. Sobiecki (2011). Europejski model rolnictwa – uwarunkowania ewolucji. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 98(3), s. 9-20.

¹²⁶ Memorandum COPA i COGECA w sprawie dalszego rozwoju Europejskiego Modelu Rolnictwa. Pr(06)116F1, P(06)117F1. Bruksela, 07.07.2006.

Wśród pierwszych orędowników takiego spojrzenia na państwo należy wymienić: F. Quesnaya, T. Hobbesa, J. Locke'a, D. Hume'a, J. Bentham'a, A. Smitha, D. Ricarda, J.S. Milla, R.T. Malthusa i J.B. Saya. Według nich interwencjonistyczne i protekcjonistyczne poczynania państwa prowadziły do dyskryminacji, nieetycznych zachowań oraz nieuczciwej konkurencji¹²⁷. Przedstawiciele nurtu liberalizmu opowiadali się nie tylko za „uszczipieniem” uprawnień państwa, ale także za niczym nieskrępowaną swobodą działania rynku i za wolnością prowadzenia działalności gospodarczej¹²⁸. Odejście od doktryny liberalizmu gospodarczego nastąpiło w latach 30. XX wieku wskutek wielkiego kryzysu gospodarczego, który objął wszystkie kraje oraz praktycznie wszystkie dziedziny gospodarki¹²⁹. Zaobserwowano wówczas, że samoczynnie działający mechanizm rynkowy nie funkcjonuje w sposób doskonały i w odpowiedzi na to zjawisko rozwinął się nurt interwencjonistyczny. Aktywny udział państwa w życiu gospodarczym uznawany był już przez merkantylistów, którzy głosili, że państwo powinno wspierać rozwój przemysłu i handlu¹³⁰. Ważnym przełomem w rozwinieciu teorii interwencjonizmu była opublikowana w 1936 roku „Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza” J.M. Keynesa¹³¹, w której tłumaczył wielki kryzys (teoria cyklu koniunkturalnego) i podał w wątpliwość przeświadczenie o dobroczynności wolnych rynków na poziomie makroekonomicznym. Zgodnie z tą teorią gospodarka rynkowa jest ze swojej natury niestabilna i wymaga aktywnej polityki gospodarczej państwa. Ekonomia keynesowska zakładała poprawianie mechanizmu rynkowego interwencjonizmem państwowym, a dla państwa zakładała realizację podstawowych funkcji: alokacyjnej, redystrybucyjnej i stabilizacyjnej. Najważniejszym celem polityki gospodarczej była redukcja bezrobocia, choć państwo podejmowało działania, aby zredukować inflację i utrzymać równowagę zewnętrzną¹³². Popytowa teoria dochodu narodowego, z dominującą rolą wydatków inwestycyjnych jako czynnika ożywiającego gospodarkę, dała teoretyczne podstawy dla współczesnego interwencjonizmu państwowego. Spory toczące się między Keynesem i jego krytykami (m.in. M. Friedman, F. Hayek) i dotyczące interwencji państwa w życie gospodarcze zasadniczo sprowadzają się do tez:

- gospodarka prywatna cierpi na ułomność koordynacji; powoduje to nadmierne fluktuacje w sferze realnej działalności (keynesiści, neokeynesiści);
- gospodarka prywatna osiąga taką równowagę, jaka jest tylko możliwa przy danej polityce państwa (ekonomiści klasyczni, monetaryści).

¹²⁷ B. Geremek (1989). *Litość i szubienica: dzieje nędzy i miłosierdzia*. Czytelnik, Warszawa, s. 279-282.

¹²⁸ B. Danowska-Prokop (2014). *Od liberalnej do keynesowskiej wizji państwa*. Studia Ekonomiczne, 176, s. 43.

¹²⁹ Encyklopedia PWN [on-line] (1997). [hasło] kryzys gospodarczy. Wydawnictwo Naukowe PWN. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kryzys-gospodarczy;3928088.html> [dostęp: 09.07.2018].

¹³⁰ J.E. Stiglitz (2004). *Ekonomia sektora publicznego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 6.

¹³¹ J.M. Keynes (2018). *The general theory of employment, interest, and money*. Palgrave Macmillan, Cambridge.

¹³² A. Wojtyna (1992). *Rola państwa we współczesnej ekonomii*. *Ekonomista*, 3, s. 361.

Zdaniem autorów niewątpliwie najlepszym mechanizmem podnoszenia efektywności gospodarowania jest mechanizm rynkowy. Dokonuje on efektywnościowej selekcji podmiotów gospodarczych, zdolnych dostosowywać się do zmieniających się warunków rynkowych i zaspokajając potrzeby konsumentów. Przesłanką ograniczającą sprawność rynku jest występowanie dóbr publicznych i kosztów zewnętrznych, m.in. środowisko naturalne i jego eksploatacja ponad możliwości samoodtwarzania. Niedoskonałość rynku wyraża się również w ograniczoności dostępu do informacji czy w eliminowaniu wahań koniunkturalnych, szczególnie niebezpiecznych w rolnictwie ze względu na długość cyklu produkcyjnego¹³³. Reagując na wspomniane ułomności rynku, rządy starają się stosować politykę interwencyjną. Zazwyczaj jednak jest ona wprowadzana z pewnym opóźnieniem w stosunku do zaistniałych potrzeb, a dodatkowo narusza logikę funkcjonowania rynku, rodząc nieuniknione sprzeczności w mechanizmach regulujących. Jak zauważa Z. Sadowski, rynek i państwo muszą ze sobą współistnieć, a interwencjonizm państwowy powinien zawsze ograniczać się do wspomagania rynku, a nie jego zastępowania¹³⁴.

Współczesna gospodarka rynkowa podlega mniej lub bardziej regulacjom państwowym. Interwencjonizm państwowy jest na trwale związany z procesami organizowania i koordynowania działalności gospodarczej, kontrowersje z tym związane dotyczą raczej zakresu i stopnia aktywności państwa, oceny poziomu niesprawności rynku oraz oceny prowadzonych przez państwo działań¹³⁵. W literaturze przedmiotu można znaleźć wiele definicji tego zjawiska¹³⁶, zwykle przyjmuje formułę polityki ekonomicznej, której instrumenty kształtują zachowania producentów i konsumentów, wyznaczając pewne ramy ich aktywności. Pojęcie interwencjonizmu należy rozumieć jako świadomą i celową działalność państwa, ograniczającą niedoskonałości mechanizmu rynkowego i wspierającą przebieg procesów gospodarczych¹³⁷. Jego podstawowym celem jest dobór takich instrumentów, które skłonią podmioty funkcjonujące na rynku do działań zgodnych z polityką państwa.

¹³³ M. Wigier, K. Chmurzyńska (2011). Interwencjonizm w agrobiznesie na przykładzie PROW 2007-2013 – teoria i praktyka. Zeszyty Naukowe Głównej Gospodarki Wiejskiej w Warszawie. *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 90, s. 25-40.

¹³⁴ Z. Sadowski (1989). Rynek a interwencjonizm państwowy. *Gospodarka Narodowa*, 1, s. 4.

¹³⁵ D. Żmija (2011a). Dylematy dotyczące aktywnej roli państwa w obszarze rolnictwa. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 863, s. 53.

¹³⁶ K. Markowski definiuje interwencjonizm państwowy jako „aktywne, zmierzające do osiągnięcia określonych celów oddziaływanie państwa na procesy gospodarcze i społeczne”. K. Markowski (1992). *Rola państwa w gospodarce rynkowej*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 13-18. L. Balcerowicz zwraca uwagę na różnie rozumiane pojęcie interwencjonizmu państwowego, gdyż dla niektórych jest równoznaczne z wszelką obecnością państwa w gospodarce, a dla innych z wypełnianiem tylko klasycznych funkcji państwa. L. Balcerowicz (1995). *Wolność i rozwój: ekonomia wolnego rynku*. Znak, Kraków, s. 142.

¹³⁷ U. Kalina-Prasznicek (red.), (2005). *Leksykon polityki gospodarczej*. Oficyna Ekonomiczna, Kraków, s. 175.

Funkcjonowanie rynku rolnego, jego specyfika oraz takie zjawiska jak kryzysy rolne, kwestia agrarna czy dysparytet dochodowy stały się uzasadnieniem dla aktywnej i wielozakresowej interwencji państwa w rolnictwie. Interwencjonizm państwowy w rolnictwie odbywa się przez politykę czynnego oddziaływania państwa na zachodzące w nim procesy gospodarcze i społeczne.

2.4.1. Podstawowe przyczyny, cele i instrumenty ingerencji państwa w rolnictwo

Interwencjonizm państwowy w rolnictwie w jego różnych formach wymusza przede wszystkim wiele przyczyn obiektywnych. Należą do nich szczególne cechy gospodarki rolniczej, wynikające z samej istoty gospodarowania „na roli”, oraz mała dochodowa i cenowa elastyczność popytu na żywność. Specyfikę procesów produkcyjnych w rolnictwie tworzy zależność od praw przyrody oraz bezpośredni związek z ziemią i przestrzennymi warunkami środowiskowymi, określającymi w pewnym sensie „z góry” system i strukturę produkcji¹³⁸.

Aktywna polityka państwa w rolnictwie odbywa się przez politykę rolną, która jest rozwijaniem rolnictwa przez dane państwo poprzez kształtowanie jego stosunków ekonomiczno-społecznych oraz tworzenie więzi tego działu z otoczeniem¹³⁹. Interwencja państwa w rolnictwo oraz przyjęte narzędzia polityki rolnej zależą w dużej mierze od przyjętej strategii gospodarczej danego państwa. Przyczyny interwencji zależą od cech szczególnych produkcji rolnej, które odnoszą się do poszczególnych czynników produkcji, stanu rolnictwa i czasu produkcji¹⁴⁰.

Specyficzną, a zarazem podstawową cechą produkcji rolniczej jest jej biologiczny charakter, co wiąże się ze zmiennymi warunkami produkcji, np. praw pogody, położenia geograficznego. Biologiczny charakter produkcji wpływa ponadto na długość cyklu produkcyjnego w rolnictwie, którego rezultatu nie jesteśmy w stanie przewidzieć, a jednocześnie uniemożliwia to dostosowanie popytu (zapotrzebowanie na produkty rolnicze) do podaży (efekty otrzymywane przez rolników). Taki stan rzeczy powoduje nierównomierne wykorzystywanie potencjału produkcyjnego, a wynik ekonomiczny uzależniony jest nie tylko od celowości i trafności ponoszonych nakładów, ale również od czynników zewnętrznych, na które w większości przypadków rolnicy nie mają wpływu¹⁴¹.

¹³⁸ J. Wyżyńska-Ludian (1998). Uwarunkowania interwencjonizmu państwowego w rolnictwie polskim. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia*, 32, s. 277-292.

¹³⁹ J. Wilkin (1986). *Współczesna...*, op.cit., s. 11-50.

¹⁴⁰ F. Tomczak (1994). Interwencjonizm agrarny i instrumenty polityki rolnej. *Ekonomista*, 3, s. 371-386.

¹⁴¹ W. Musiał (1998). Studium prospektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat Polskich. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Rozprawy*, 246, s. 75.

Kolejną cechą produkcji rolniczej jest rozproszenie przestrzenne producentów rolnych oraz małe oddziaływanie na rynek i ceny¹⁴². Przestrzenność produkcji rolniczej oraz jej rozproszony charakter stwarzają potrzebę tworzenia na obszarach użytkowanych rolniczo takiej infrastruktury gospodarczej, technicznej i socjalnej, która zapewni ich harmonijny rozwój¹⁴³.

Wyniki produkcyjne gospodarstw rolniczych uzależnione są również w dużej mierze od terenu, na jakim zlokalizowane jest gospodarstwo rolnicze. Warunków tych rolnicy nie mogą zmienić, ale muszą ponosić z tego tytułu koszty, np. transport czy zakup specjalistycznych maszyn i narzędzi (uprawa na zboczach, ciężkie gleby, mokradła), co w końcowym efekcie determinuje energochłonność, a tym samym koszty produkcji finalnej¹⁴⁴. W rezultacie wyniki działalności w rolnictwie zależą nie tylko od poziomu i efektywności ponoszonych nakładów (jak ma to miejsce w innych działach gospodarki narodowej), ale także od splotu warunków zewnętrznych, na które producent praktycznie nie ma wpływu.

Na konieczność prowadzenia aktywnej polityki w rolnictwie zwraca uwagę wielu autorów. J.E. Stiglitz za podstawowe przyczyny interwencjonizmu państwowego w rolnictwo uznaje: konieczność i przydatność dostarczania dóbr publicznych dla społeczeństwa, niedoskonałość i niekompletność rynków powiązanych z rolnictwem, a także zjawisko efektów i kosztów zewnętrznych oraz niedoskonałość informacji i problemy dochodowe w rolnictwie¹⁴⁵. Twierdzi on, że prawdopodobnie najważniejszą przyczyną ingerencji państwa w funkcjonowanie rynków rolnych jest rozkład dochodów, jaki dokonuje się w wyniku funkcjonowania gospodarki wolnorynkowej. Część gospodarstw rolniczych nie jest w stanie wygenerować dochodu na poziomie zapewniającym funkcjonowanie rodziny rolniczej, w związku z tym państwo powinno wdrażać programy stymulujące wzrost dochodów małych gospodarstw rolniczych oraz zwiększać dostępność artykułów żywnościowych¹⁴⁶.

Według A.J. Klawego za najistotniejsze uwarunkowania interwencji w rolnictwie można uznać: małą dynamikę produkcji rolnej w długim okresie i relatywnie niewielkie jej wahania, co powoduje, że rolnictwo nie ma możliwości szybkiego dostosowania się do zmieniającej się sytuacji rynkowej¹⁴⁷. Podobnie uważają inni ekono-

¹⁴² J. Wyzińska-Ludian (1996). Przyczyny i formy interwencjonizmu państwowego w rolnictwie. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 12.

¹⁴³ W. Musiał (1998). Studium..., op.cit., s. 14-15.

¹⁴⁴ D. Żmija, K. Zieliński (2012). Instrumenty polityki rolnej Unii Europejskiej stosowane w Polsce. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków, s. 10-26.

¹⁴⁵ J.E. Stiglitz (1987). Some theoretical aspects of agricultural policies. The World Bank Research Observer, 2(1), s. 49-50.

¹⁴⁶ K. Zieliński, D. Żmija (2012). Instrumenty polityki rolnej Unii Europejskiej stosowane w Polsce. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków, s. 4.

¹⁴⁷ A.J. Klawe (1981). Interwencjonizm w rolnictwie a międzynarodowy handel rolny. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 12-14.

miści^{148, 149}, dla których wydajność pracy oraz związany z nią poziom dochodów przypadający na osobę pracującą w rolnictwie jest niższy w porównaniu z innymi działami gospodarki. Analizując dochody uzyskiwane w rolnictwie M. Adamowicz zauważa, że w żadnym kraju, w dłuższym okresie, nie zapewniono parytetu dochodowego ludności pracującej w rolnictwie¹⁵⁰. Ochronę dochodów ludności rolniczej oraz produkcji krajowej wobec nierównoprawnej konkurencji zewnętrznej F. Tomczak zalicza do podstawowych argumentów wpierania polityki interwencyjnej państwa¹⁵¹. Zjawisko niestabilnych i niedostatecznych dochodów rolniczych jest także najważniejszą przyczyną polityki rolnej w krajach wysoko i średnio rozwiniętych. Według J.J. Michałka dzieje się tak, dlatego że dynamika popytu na produkty rolnicze na terenie krajów rozwiniętych jest relatywnie niska¹⁵².

Jako główny problem współczesnego rolnictwa A. Czyżewski podaje, iż społeczeństwa stają się bardziej zamożne, lecz rolnicy tych krajów coraz biedniejsi. W mechanizmie rynkowym wartość dodana rozkłada się w taki sposób, że najwięcej zyskują ci, którzy są najbliżej konsumenta¹⁵³. Rynek dokonuje redystrybucji wartości dodanej, deprecjonując rolnictwo, dlatego w sferę przepływów międzygałęziowych powinno wkroczyć państwo w celu ponownego transferu wytworzonej, a nie zrealizowanej przez rolników wartości dodanej¹⁵⁴.

Uzasadnienie prowadzenia aktywnej polityki rolnej i sterowanie rozwojem sektora rolnego gospodarki w opinii J. Wyzińskiej-Ludian wynika z obiektywnych wymogów proekologicznych strategii rozwojowych, w obliczu których stoi współczesne rolnictwo. Era industrialnego rozwoju z przewagą kapitału- i energochłonnych technologii produkcji kończy się. Powodem są wyczerpujące się, a zatem coraz droższe, nośniki energii, zanieczyszczenie środowiska naturalnego, gromadzenie się nadwyżek produkcyjnych i skażenie żywności. Opracowanie alternatywnej strategii rozwojowej zgodnej z zasadami rozwoju zrównoważonego oraz ram jej praktycznego wdrożenia należy do zadań państwa. Osiągnięcie celów ekologicznych wymagać będzie wielu zmian i pokonania barier o charakterze społeczno-ekonomicznym¹⁵⁵.

¹⁴⁸ J. Wilkin (2003). Interwencjonizm państwowy w rolnictwie: dlaczego był, jest i będzie. Dostosowanie się polskiego rynku rolnego do wymogów UE. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 31.

¹⁴⁹ P. Jasiński (2000). Europa jako szansa: polityka regionalna Unii Europejskiej i jej instrumenty a władze lokalne i regionalne. Elipsa, Warszawa, s. 14.

¹⁵⁰ M. Adamowicz (1992). Cele i skutki interwencjonizmu rolnego. *Wież i Rolnictwo*, 3-4, s. 35-49.

¹⁵¹ F. Tomczak (1993). *Wież i rolnictwo w gospodarce rynkowej: kontrowersje wokół interwencjonizmu państwowego*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 4-5.

¹⁵² J.J. Michałek (1989). Międzynarodowa polityka handlowa w ramach GATT. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 71-74.

¹⁵³ A. Czyżewski, A. Począta, Ł. Wawrzyniak (2006). Interesy europejskiego rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej. *Ekonomista*, 3, s. 350-351.

¹⁵⁴ A. Kowalski, W. Rembisz (2005). Rynek rolny i interwencjonizm a efektywność i sprawiedliwość społeczna. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 9-14.

¹⁵⁵ J. Wyzińska-Ludian (1998). Uwarunkowania interwencjonizmu państwowego..., op.cit., s. 277-292.

Zdaniem M. Adamowicza prawidłowości w zakresie funkcjonowania rolnictwa i doświadczenia krajów najbardziej rozwiniętych pokazują, że pewien zakres interwencji jest i będzie niezbędny, gdyż rolnictwo jest specyficznym działem gospodarki, którego rozwój i spełnianie funkcji społecznych w ramach gospodarki rynkowej wymagają określonego wsparcia rządowego. System polityki rolnej i interwencji w funkcjonowanie wolnego rynku powinien uwzględniać zarówno interesy producentów, jak i konsumentów¹⁵⁶.

Podstawowym celem oddziaływania państwa na rolnictwo jest zapewnienie stabilności produkcji żywności, która ma zagwarantować zaspokojenie potrzeb żywnościowych społeczeństwa. Interwencjonizm ukierunkowany jest również na poprawę statutu ekonomicznego ludności rolniczej, tj. zmniejszenie dysparytetu dochodu ludności zatrudnionej w rolnictwie z dochodami ludności zatrudnionej w pozostałych działach gospodarczych. Osiągnięcie tego celu odbywa się przy wykorzystaniu różnego rodzaju rozwiązań natury socjalnej, strukturalnej i efektywnościowej¹⁵⁷. Prowadzenie aktywnej polityki gospodarczej ma również na celu efektywne wykorzystywanie posiadanych zasobów, co w rolnictwie sprowadza się do wspierania przez państwo postępu technologicznego i organizacyjnego oraz oddziaływanie na wielkość produkcji i produktywność rolnictwa¹⁵⁸. Kolejnym zadaniem państwa jest realizowanie celów dotyczących struktury społeczno-ekonomicznej wsi, które wykraczają poza samo rolnictwo. Skupiają się one na tworzeniu nowych miejsc pracy, wsparciu w zdobywaniu nowego wykształcenia i kwalifikacji oraz rozwiązaniu problemów mieszkańców wsi¹⁵⁹.

Przedstawione w toku dotychczasowych rozważań determinanty i cele interwencji państwowego w rolnictwie mają charakter globalny i są takie same dla wszystkich krajów. Należy jednak zaznaczyć, że struktura i hierarchia celów polityki rolnej mogą być różne w poszczególnych państwach, a same cele nie są zamkniętymi obszarami. W poszczególnych państwach świata obserwujemy różny zakres oraz inne formy interwencjonizmu rolnego. W krajach o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego w ramach interwencjonizmu wspiera się dochody producentów rolnych oraz inne stosowane są instrumenty polityki handlowej, które wspierają eksport bądź ograniczają dostęp artykułów rolnych z państw trzecich¹⁶⁰. Najczęściej wykorzystywanymi instrumentami o bezpośrednim oddziaływaniu na rynek są przede wszystkim regulacje cen. Interwencjonizm cenowy sprowadza się do kształtowania cen produktów rolnych nie z poziomu swobodnej gry rynkowej,

¹⁵⁶ M. Adamowicz (1992). *Cele...*, op.cit. s. 35-41.

¹⁵⁷ W. Musiał (1998). *Studium...*, op.cit., s. 72-73.

¹⁵⁸ D. Żmija (2016). Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce. Wydawnictwo Difin, Warszawa, s. 26-29.

¹⁵⁹ W. Musiał (1998). *Studium...*, op.cit., s. 73.

¹⁶⁰ A. Biernat-Jarka (2011). Interwencjonizm państwowy w rolnictwie – koncepcja i uzasadnienie. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 5(13), s. 8.

ale z potrzeb ekonomiczno-społecznych danego państwa¹⁶¹. W obszarze produkcji najczęściej wykorzystywanymi instrumentami interwencjonizmu są kwotowanie produkcji, ograniczenie powierzchni zasiewów i prowadzenie programów produkcyjnych. Obok bezpośrednich działań państwa w rolnictwie należy wyróżnić działania pośrednie, do których należy zaliczyć zakupy interwencyjne oraz system tworzenia zapasów. Do istotnych instrumentów oddziaływania państwa na rolnictwo zaliczają się różnego rodzaju narzędzia protekcjonizmu rolnego oraz politykę kursu walutowego.

2.4.2. Krytyka interwencjonizmu w literaturze przedmiotu

Obecność państwa w życiu społecznym usprawiedliwiana jest „niesprawnością” i „bezduszością” rynku. Kwestią bezsporną jest to, że realizowanie pewnych zadań państwa okazuje się niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa oraz dla samego istnienia rynku. Spór pojawia się przy ustaleniu, do jakiego momentu państwo powinno włączać się do życia społecznego i gospodarczego. A. Smith przedstawiając zakres i formę interwencji państwa, odwoływał się do niewidzialnej ręki rynku i ograniczył ją do stanowienia praw, ochronę przed przemocą wewnętrzną i zewnętrzną oraz gwarancję egzekwowania prawa, a jego ekonomiczne funkcje sprowadził do niezbędnego minimum. Z takim podejściem nie zgodził się J.M. Keynes. Badając przyczyny wielkiego kryzysu, dowodził, że same mechanizmy wolnego rynku są niewystarczające do powstrzymania wzrostu bezrobocia i cyklicznego załamania koniunktury. W związku z tym państwo, będąc największym aktorem na scenie gospodarczej, powinno wziąć na siebie obowiązek pobudzania produkcji i konsumpcji poprzez zwiększanie wydatków publicznych. Wdrożenie koncepcji gospodarczej opracowanej przez J.M. Keynasa po II wojnie światowej w krajach Europy Zachodniej doprowadziło do wzrostu kosztów produkcji, ten zaś zaowocował wzrostem cen i inflacji.

Analiza skutków ingerencji rządowej w gospodarkę stanowi ważną i dobrze rozwiniętą część teorii austriackiej szkoły ekonomii, której prekursorem był L. Von Mises. Interwencjonizm definiował jako „zbiór procedur i warunków instytucjonalnych utrudniających i przeszkadzających funkcjonowaniu podmiotów działających na rynku, a w konsekwencji działania interwencyjne państwa w wolny rynek prowadzą do jego likwidacji”¹⁶². Jak podkreślał L. Von Mises, interwencjonizm państwowy przeszkadza w produkcji i ogranicza możliwość zaspokajania potrzeb, gdyż zmusza producentów i właścicieli środków produkcji do ich użycia w sposób inny niż

¹⁶¹ S. Urban, K. Szlachta (1995). *Ekonomika i organizacja handlu żywnością*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław, s. 89-91.

¹⁶² E. Rogalska (2005). *Społeczna szkodliwość interwencjonizmu państwowego*. *Dialogi Polityczne*, 5-6, s. 105.

stosowany pod presją rynku. W konsekwencji burzy on racjonalność ekonomiczną, co nie czyni ludzi bogatszymi, lecz biedniejszymi. Podobne poglądy o roli państwa w gospodarce miał przedstawiciel szkoły monetarystów M. Friedman, który twierdził, że im mniejszy jest interwencjonizm, tym większe jest prawdopodobieństwo wzrostu gospodarczego¹⁶³. Podkreślał, że każdy akt rządowej interwencji ogranicza obszar wolności indywidualnej, a wolnorynkowa gospodarka jest najlepszym wyrazem tej wolności, gdyż daje ludziom to, czego chcą, a nie to, co dana grupa (rząd) uznaje za stosowne¹⁶⁴.

Zwiększanie aktywności państwa w sferze ekonomicznej trafia na bariery związane z możliwościami finansowymi budżetu państwa. Państwo posiada dokładnie tyle środków finansowych, ile zabierze obywatelom w postaci równego rodzaju podatków. Wzrostowi ingerencji państwa w poszczególne gałęzie gospodarcze towarzyszy konieczność zwiększania obciążeń podatkowych. Przekłada się to na mniejszy dochód do dyspozycji podmiotów gospodarczych, czyli oznacza mniejsze oszczędności i inwestycje w gospodarce. Efektem finalnym tego procesu jest zmniejszona efektywność ekonomiczna, brak innowacyjności i dynamiki gospodarki¹⁶⁵. Kolejny zarzut stawiany interwencjonizmowi to brak zdolności zarządczych, wynikający z braku własności prywatnej. Własność publiczna jest mniej efektywna ekonomicznie, u podłoża czego leży brak wykształconych praw własności, które sprzyjają alokacji optymalnej¹⁶⁶. W wyniku braku własności prywatnej ludzie realizujący politykę państwa poddani są innym bodźcom niż przedsiębiorcy i pracownicy prowadzący działalność rynkową. Dochody osobiste pracowników w sektorze publicznym nie zależą od sprawności wykonywania funkcji publicznych, ponieważ nie pochodzą ze sprzedaży dóbr i usług nabywanych przez inne osoby na rynku, lecz z obowiązkowych danin nakładanych na społeczeństwo.

Interwencjonizm państwowy nie radzi sobie również z optymalną alokacją zasobów. W gospodarce wolnorynkowej rzadkie zasoby kierowane są do wytwarzania jak największej liczby użytecznych dóbr za pośrednictwem systemu elastycznych cen rynkowych. Każda forma przymusu w procesie gospodarowania stwarza korzyści dla jednych uczestników kosztem innych. Sektor publiczny pasożytuje na jednostkach i gospodarce prywatnej, pod przymusem kierując produkcyjne zasoby społeczeństwa w miejsce inne niż to, w którym potrzeby i pragnienia konsumentów byłyby zaspokojone¹⁶⁷. Dodatkowy problem, jaki pojawia się w odgórnym zarządzaniu, to brak wystarczającej wiedzy umożliwiającej skuteczne wdro-

¹⁶³ M. Friedman (1962). *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press, Chicago.

¹⁶⁴ M. Friedman (1993). *Kapitalizm i wolność*. Znak, Kraków.

¹⁶⁵ W. Morawski (2001). *Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 182.

¹⁶⁶ A. Lipowski (2002). *Ekonomiczna zawodność państwa – krytyczna analiza ujęcia antyetatystycznego*. *Ekonomista*, 2, s. 167.

¹⁶⁷ M. Rothbard (2009). *Egalitaryzm jako bunt przeciw naturze*. Fijorr Publishing, Warszawa, s. 189.

żenie programów publicznych. Jak przekonuje F.A. Hayek¹⁶⁸, wiedza niezbędna do działania systemu gospodarczego jest rozproszona, zmienna, i co niezwykle istotne niepełna. Dotyczy to zarówno ludzkich potrzeb, preferencji, jak i dostępnych zasobów.

Kolejnym niezamierzonym skutkiem interwencjonizmu jest postępująca rozbudowa aparatu władzy i biurokratyzacja gospodarki. Oznacza to, że coraz większa część zasobów i produktów przejmowana jest przez sektor publiczny, a produkcja w sektorze prywatnym napotyka na coraz większe utrudnienia. Upoważnienie polityków i urzędników administracji do szerokiego zakresu podejmowania decyzji powoduje zniesienie odpowiedzialności za podejmowane decyzje. Zakres kompetencji decyzyjnych przekazywany zostaje armii anonimowych urzędników, komercyjnym agencjom, elitom technokratycznym, które w żaden sposób nie odpowiadają własnym majątkiem za podejmowane decyzje. Jednocześnie podtrzymywane jest złudzenie politycznej neutralności decyzji, co skutkuje uaktywnieniem się różnych grup interesów¹⁶⁹.

Współcześnie interwencjonizm rolny prowadzony jest na szeroką skalę w krajach UE. Poprzez aktywne oddziaływanie na sektor rolniczy państwo stara się rozwiązać większość problemów, które pojawiają się w tym sektorze. Aktywny udział państwa w sektorze rolniczym przejawia się stosowaniem wielu narzędzi polityki makroekonomicznej, m.in. interwencyjnych cen skupu, cen podstawowych, dopłat do produkcji, ilościowego ograniczenia produkcji, systemu wspólnej taryfy celnej (WTC) czy obszarowych płatności bezpośrednich¹⁷⁰. W wyniku ewolucji WPR systematycznie znoszone są kolejne ograniczenia i narzędzia interwencyjne w rolnictwie, m.in. kwotowanie produkcji mleka i produkcji cukru¹⁷¹, uwolnienie cen na produkty pochodzenia rolniczego, gdyż zaobserwowano, że ich stosowanie nie przynosi wystarczających efektów, do tego jest kosztowne w utrzymaniu.

¹⁶⁸ F.A. Hayek (1948). *Individualism and Economic Order*. University of Chicago Press, Chicago, s. 77-91.

¹⁶⁹ J. Staniszkis (2001). *Postkomunizm. Próba opisu*. Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk, s. 102.

¹⁷⁰ A. Jędruchiewicz (2018). Negatywne skutki regulowania cen rolnych. *Więś i Rolnictwo*, 180(3), s. 145-150.

¹⁷¹ D. Golik, D. Żmija (2014). Perspektywy rozwoju przetwórstwa w sektorze cukrowniczym i mleczarskim w Polsce w świetle zmian WPR do 2020 roku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 1(925), s. 73-86.

Problemy delimitacji drobnych gospodarstw rolniczych

3.1. Definicje gospodarstwa rolniczego w polskim systemie prawnym, statystyce masowej i literaturze przedmiotu

Jednym z podstawowych problemów rozważanych na gruncie ekonomii rolnictwa był i jest sposób definiowania gospodarstw rolniczych, w tym problem pomiaru ich wielkości. Współcześnie gospodarstwa rolnicze w Polsce są różnorodnie definiowane. Inna jest definicja gospodarstwa rolniczego w Kodeksie cywilnym, inaczej definiuje się dla potrzeb podatkowych, objęcia wsparciem w ramach WPR, obliczania składek na ubezpieczenia osobowe i majątkowe czy też dla celów statystycznych. Definicje te zostały dostosowane do potrzeb zainteresowanych nimi instytucji.

3.1.1. Ujęcie prawne gospodarstwa rolniczego

Kryteria wyodrębniania i definiowania gospodarstwa rolniczego (rolnego) są zróżnicowane w zależności od celów i potrzeb danej regulacji prawnej¹. Według art. 55³ Kodeksu cywilnego to „grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego”².

Definicję gospodarstwa rolniczego (rolnego) zawężono w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego³ przez zastosowanie kryterium obszarowego na poziomie nie mniej niż 1 ha użytków rolnych. Dla celów naliczania podatku rolnego oprócz powierzchni użytków rolnych uwzględniono ich jakość i gospodarstwo rolnicze ustawodawca zdefiniował jako obszar użytków rolnych, gruntów pod stawami oraz gruntów pod zabudowaniami związanymi z prowadzeniem tego gospodarstwa o łącznej powierzchni przekraczającej 1 ha lub o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 1 ha przeliczeniowy⁴. Kolejną definicję możemy znaleźć w ustawie z 1990 roku

¹ P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski (2002). Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej. Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa, s. 40-66.

² Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 1360).

³ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 461, 1846).

⁴ Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz.U. z 1984 r. nr 94 poz. 431 z późn. zm.).

o ubezpieczeniu społecznym rolników⁵, według której gospodarstwem rolniczym (rolnym) jest każde gospodarstwo służące prowadzeniu działalności rolniczej, przy czym ubezpieczeniu społecznemu z mocy prawa podlega rolnik posiadający gospodarstwo o powierzchni użytków rolnych powyżej 1 ha przeliczeniowego.

Nieco inna definicja gospodarstwa rolniczego (rolnego) wprowadzona została na potrzeby korzystania z instrumentów WPR UE. W przepisach o płatnościach w ramach systemów wsparcia bezpośredniego za gospodarstwo rolnicze (rolne) przyjęto podmiot utrzymujący grunty w dobrej kulturze rolnej zgodnej z wymaganiami w zakresie ochrony środowiska⁶. W ustawie o krajowym systemie ewidencji producentów, ewidencji gospodarstw rolnych oraz ewidencji wniosków o przyznanie płatności⁷ gospodarstwo rolne zdefiniowano jako wszystkie nieruchomości rolne będące w posiadaniu tego samego podmiotu.

Według teorii prawa rolnego przy definiowaniu gospodarstwa rolniczego (rolnego) podstawowe znaczenie przypisuje się użytkom rolnym, o czym możemy przeczytać w wyroku Naczelnego Sądu Administracyjnego z 15 marca 1995 roku⁸ – o istnieniu gospodarstwa rolnego decydują grunty rolne. Pozostałe składniki nie są składnikami koniecznymi i ich brak nie odbiera gruntom rolnym przymiotu gospodarstwa rolnego, jeżeli tylko same grunty stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą⁹. W aspekcie prawa rolnego ziemia jest nieodłącznym atrybutem gospodarstwa rolnego.

3.1.2. Ujęcie statystyczne gospodarstwa rolniczego

Definicja gospodarstwa rolniczego (rolnego) podawana przez GUS zmieniała się w czasie. W latach 2002-2010 przyjmowano, że „za gospodarstwo rolne uważa się grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego”¹⁰. W ramach gospodarstw rolniczych (rolnych) GUS wyodrębniał gospodarstwa indywidualne, za które „uważano gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej lub grupy osób, oraz gospodarstwo rolne właściciela zwierząt gospodarskich, za którego uważa się osobę nieposiadającą użytków rolnych lub posiadającą

⁵ Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz.U. z 1991 r. nr 7 poz. 24).

⁶ Ustawa z dnia 26 stycznia 2007 r. o płatnościach w ramach systemów wsparcia bezpośredniego (Dz.U. z 2007 r. nr 35 poz. 217 z późn. zm.).

⁷ Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 r. o krajowym systemie ewidencji producentów, ewidencji gospodarstw rolnych oraz ewidencji wniosków o przyznanie płatności (Dz.U. z 2004 r. nr 10 poz. 76).

⁸ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 15 marca 1995 r. sygn. akt SA/Gd 3078/94.

⁹ A. Oleszko (2009). Prawo rolne. Wyd. 3. Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa, s. 122-144.

¹⁰ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2008). Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007. Warszawa, s. 19.

użytki o powierzchni mniejszej niż 0,1 ha, która ma co najmniej: 1 sztukę bydła lub/i 5 sztuk trzody chlewnej albo 1 lochę lub/i 3 sztuki owiec bądź kóz lub(i) 1 konia lub 30 sztuk drobiu, lub/i 5 sztuk zwierząt futerkowych (w tym królików), lub/i 1 pień pszczeli¹¹. W związku z wprowadzaniem od 2010 roku zmian w metodyce badań GUS definicja gospodarstwa rolniczego (rolnego) uległa zmianie i uzyskała brzmienie „jednostka wyodrębniona pod względem technicznym i ekonomicznym, posiadająca odrębne kierownictwo (użytkownik lub zarządzający) i prowadząca działalność rolniczą”¹². Gospodarstwa o powierzchni od 0,1 do 1,0 ha użytków rolnych nazwane są działkami rolnymi i nie są wliczane do gospodarstw rolniczych (rolnych), jak też posiadacze użytków rolnych nieprowadzący działalności rolniczej. Przyjętą przez GUS nową definicję gospodarstwa rolniczego proponował wcześniej W. Józwiak, który uważa, że zamiast podziału gospodarstw według powierzchni użytków rolnych bardziej celowe byłoby kryterium prowadzeniu działalności rolniczej, a więc na gospodarstwa czynne i nieczynne¹³. Dla celów Powszechnego Spisu Rolnego w 2020 roku¹⁴ wprowadzono definicję gospodarstwa rolnego z Kodeksu cywilnego. Zgodnie z przyjętą metodyką do działalności rolniczej prowadzonej przez gospodarstwo rolne zaliczono:

- uprawę roślin, która obejmuje: wszystkie uprawy rolne (w tym również uprawę grzybów jadalnych), warzywnictwo i ogrodnictwo, szkółkarstwo, hodowlę oraz nasiennictwo roślin rolniczych i ogrodniczych;
- chów i hodowlę zwierząt gospodarskich, tj. bydła, owiec, kóz, koni, świń, drobiu, królików, pozostałych zwierząt futerkowych, zwierząt dzikich utrzymywanych w warunkach fermowych (np. dziki, sarny, danielę, lamy) i pszczół;
- utrzymanie gruntów rolnych, już niewykorzystywanych do celów produkcyjnych, według zasad dobrej kultury rolnej (zgodnie z normami).

W grupie spisanych podmiotów znalazły się gospodarstwa rolne osób fizycznych oraz osób prawnych i jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej. Gospodarstwo rolne osoby fizycznej (gospodarstwo indywidualne) to: „gospodarstwo użytkowane przez osobę fizyczną obejmujące: 1) gospodarstwa rolne o powierzchni 1 ha i więcej użytków rolnych, 2) gospodarstwa rolne o powierzchni poniżej 1 ha użytków rolnych (w tym nieposiadające użytków rolnych) prowadzące działy specjalne produkcji rolnej lub produkcję rolną (roślinną i/lub zwierzęcą) o znaczącej, określonej następującymi progami skali: 0,5 ha dla: drzew owocowych, krzewów owocowych, warzyw gruntowych, truskawek gruntowych oraz chmielu;

¹¹ Ibidem, s. 19.

¹² Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2014). Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013. Warszawa, s. 18.

¹³ W. Józwiak (2006). Funkcjonowanie i role społeczne najmniejszych gospodarstw rolnych. *Wiś i Rolnictwo*, 2(131), s. 29-40.

¹⁴ Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2021). Powszechny Spis Rolny 2020. Metodologia i organizacja badania. Warszawa. https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/6479/3/1/1/psr2020_metodologia_i_organizacja_badania.pdf [dostęp: 23.11.2022].

0,3 ha dla szkółek sadowniczych i szkółek ozdobnych; 0,1 ha dla tytoniu; 5 sztuk dla bydła ogółem; 20 sztuk dla świń ogółem; 5 sztuk dla loch; 20 sztuk dla owiec ogółem i kóz ogółem; 100 sztuk dla drobiu ogółem; 10 sztuk dla zwierząt dzikich utrzymywanych w systemie fermowym; 20 pni dla pszczoł¹⁵. Gospodarstwo rolne osoby prawnej lub jednostki organizacyjnej niemającej osobowości prawnej to: „gospodarstwo rolne użytkowane przez osobę prawną lub jednostkę organizacyjną niemającą osobowości prawnej, niezależnie od tego czy prowadzona działalność rolnicza jest działalnością podstawową czy drugorzędną”¹⁶.

W przytoczonych definicjach gospodarstwa rolniczego (rolnego) nie zawsze występuje obowiązek wytwarzania produktów rolniczych (Kodeks cywilny), a jak wynika z definicji Głównego Urzędu Statystycznego, nie ma też konieczności posiadania użytków rolnych (właściciele zwierząt).

3.1.3. Definicje gospodarstwa rolniczego w polskiej literaturze przedmiotu i rozwiązania stosowne w wybranych krajach Unii Europejskiej

W ekonomicznych definicjach gospodarstwa rolniczego (rolnego) podkreśla się konieczność prowadzenia działalności rolniczej i dysponowania czynnikami produkcji (głównie ziemią) do tego typu działalności. W Encyklopedii ekonomiczno-rolniczej gospodarstwo (rolne, rolnicze, wiejskie) definiowane jest jako: „zespół ludzi, ziemi i innych środków produkcji, których zadaniem jest wytwarzanie artykułów rolniczych przez uprawę roślin i chów zwierząt”¹⁷. Zdaniem T. Rychlika i M. Kosieradzkiego to celowo zorganizowany, mający własne kierownictwo zespół ludzi, ziemi i pozostałych niezbędnych do procesu produkcyjnego środków produkcji, który zajmuje się produkcją roślinną, roślinną i zwierzęcą, a niekiedy roślinną, zwierzęcą i przetwórstwem rolnym¹⁸. Podobnie uważa R. Manteuffel, używając tego określenia do jednostki produkcyjnej, która ma oddzielne kierownictwo, rozporządza przydzielonymi na stałe i (lub) własnymi środkami produkcji i siłą roboczą, przy czym jej podstawowym działem produkcyjnym jest produkcja roślinna¹⁹. W przytoczonych definicjach pojęcie gospodarstwa wiąże się z samym procesem produkcji, a więc z przetwarzaniem nakładów w produkcję rolniczą i decydujące znaczenie mają tu procesy zachodzące in natura. Z. Adamowski zdefiniował gospodarstwo rolnicze (rolne) jako „najstarszą formę organizacji działalności gospodarczej, utrwaloną i utrzymującą się w systemie gospodarki chłopskiej”. Jego zdaniem gospodarstwa rolnicze (rolne) przeszły

¹⁵ Ibidem. s. 13.

¹⁶ Ibidem. s. 13.

¹⁷ R. Manteuffel, I. Podgórski, T. Rychlik (1984). Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. PWRiL, Warszawa.

¹⁸ T. Rychlik, M. Kosieradzki (1978). Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa. PWRiL, Warszawa, s. 92-93.

¹⁹ R. Manteuffel (1984). Ekonomia i organizacja gospodarstwa rolniczego. PWRiL, Warszawa, s. 264-266.

długą drogę ewolucji. We wczesnym okresie feudalizmu funkcjonowały jako gospodarstwa naturalne (feudalne, chłopskie), później półnaturalne, w warunkach rozwiniętej gospodarki rynkowej stopniowo przekształcały się w przedsiębiorstwa rolne²⁰. Podobny pogląd prezentuje W. Ziętara, definiując je jako jednostkę techniczno-produkcyjną wyodrębnioną pod względem organizacyjnym, stanowiącą zespół czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału) i nastawioną na wytwarzanie produktów rolniczych²¹. Wyodrębnia on też grupę podmiotów prowadzących działalność rolniczą, nazywając je przedsiębiorstwami rolniczymi. Zdaniem W. Ziętary przedsiębiorstwo rolnicze jest jednostką gospodarczą wyodrębnioną pod względem organizacyjnym, ekonomicznym i prawnym, nastawioną na wytwarzanie produktów i usług rolniczych w celu ich sprzedaży. Mianem przedsiębiorstw rolniczych należałoby określić gospodarstwa rodzinne o charakterze towarowym, ponieważ spełniają one wszystkie warunki przedsiębiorstw: (a) są wyodrębnione pod względem organizacyjnym, prawnym i ekonomicznym; (b) funkcjonują jako samodzielne podmioty gospodarcze; (c) wpisane są do gminnych rejestrów gospodarstw; (d) funkcjonują w formie prawnej przedsiębiorstwa osoby fizycznej; (e) prowadzą produkcję towarową. Pozostałe jednostki prowadzące produkcję rolniczą na własne potrzeby są gospodarstwami rolniczymi²². Według R. Manteuffla za przedsiębiorstwa rolne mogą być uznane indywidualne gospodarstwa rolnicze, nastawione świadomie na produkcję towarową²³.

Na poziomie UE gospodarstwo rolnicze (rolne) zdefiniowano jako oddzielną jednostkę zarówno pod względem technicznym, jak i ekonomicznym, która posiada własne kierownictwo oraz prowadzi działalność gospodarczą w rolnictwie²⁴. Interesujące rozwiązania zastosowano w prawie włoskim, gdyż jednostki produkcyjne w rolnictwie mogą uzyskiwać 1 z 2 kategorii prawnych: jeśli stanowią one własność 1 osoby i nie są wykorzystywane do prowadzenia działalności rolniczej noszącej znamiona działalności gospodarczej, to są kwalifikowane jako *fundus instructus*, jeśli zaś prowadzą działalność przeznaczoną na rynek, są kwalifikowane jako gospodarstwa rolnicze²⁵. Jednostka gospodarcza *fundus instructus* jest to struktura produkcyjna, która obejmuje nieruchomość rolną wraz z przynależnościami (prawem

²⁰ A. Woś (1998). [hasło] gospodarstwo rolne. [w:] A. Woś (red.). Encyklopedia agrobiznesu. Fundacja Innowacja, Warszawa, s. 343.

²¹ W. Ziętara (1998). Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 118.

²² W. Ziętara (2009). Miary wielkości gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych. Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, 96(4), s. 269.

²³ R. Manteuffel (1984). Ekonomika i organizacja..., op.cit., s. 265.

²⁴ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/1091 z dnia 18 lipca 2018 r. w sprawie zintegrowanych statystyk dotyczących gospodarstw rolnych oraz uchylenia rozporządzeń (WE) nr 1166/2008 i (UE) nr 1337/2011 (Dz.U. L 200 z 07.08.2018, s. 1).

²⁵ A. Szymecka (2009). Gospodarstwo rolne w prawie włoskim – zagadnienia wybrane. Przegląd Prawa Rolnego, 1, s. 185.

własności)²⁶ i umożliwia prowadzenie działalności gospodarczej²⁷, lecz jej nie podejmuje. W prawie włoskim definicja gospodarstwa rolniczego nie wymaga konieczności posiadania użytków rolnych, lecz konieczne jest prowadzenie działalności rolniczej. Tak zdefiniowane gospodarstwo rolne umożliwia wyodrębnienie dodatkowych rodzajów gospodarstwa rolniczego, np.: gospodarstwa prowadzące produkcję w różnego rodzaju zbiornikach, hodowlę zwierząt na fermach czy uprawę szklarniową itp. W prawie włoskim gospodarstwo rolne jest zbiorem zarówno dóbr materialnych, jak i niematerialnych, co umożliwia włączenie do wartości gospodarstwa różnych składników niematerialnych takich jak nazwa, oznaczenia geograficzne, znaki towarowe, certyfikaty ekologiczne, które coraz częściej łączą się z fizyczną strukturą produkcyjną w rolnictwie i wzmacniają pozycję na rynku danych podmiotów.

3.2. Rodzinne gospodarstwa rolne jako podstawowa forma organizacyjna podmiotów prowadzących działalność rolniczą

W zależności od stosunków własnościowych, sposobu zarządzania czy znaczenia dla gospodarstwa domowego w zbiorowości gospodarstw rolniczych (rolnych) wyodrębnione są gospodarstwa rodzinne. W art. 23 Konstytucji Rzeczypospolitej Polski z 1997 roku zanotowano: „Podstawą ustroju rolnego w Polsce są gospodarstwa rodzinne”. We wskazanym dokumencie nie precyzuje się, co rozumie się pod pojęciem rodzinnego gospodarstwa rolniczego. Z pomocą przychodzi cytowana ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego, zgodnie z zapisem jej art. 5 „gospodarstwo rolne: prowadzone przez rolnika indywidualnego oraz w którym łączna powierzchnia użytków rolnych jest nie większa niż 300 ha”. Według zapisu art. 6 tego samego aktu normatywnego rolnikiem indywidualnym nazwana jest: „osoba fizyczna, będąca właścicielem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych o łącznej powierzchni użytków rolnych nie mniejszej niż 1 ha, a nieprzekraczającej 300 ha, prowadząca osobiście gospodarstwo rolne, posiadająca kwalifikacje rolnicze, zamieszkała w gminie, na której obszarze położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład tego gospodarstwa”. Zastanawiający jest zapis, że rodzinne gospodarstwo rolne powinno być prowadzone przez rolnika indywidualnego, a nie przez rodzinę rolniczą. Dlaczego taki podmiot nazywać rodzinnym, a nie gospodarstwem indywidualnym?

W literaturze ekonomiczno-rolniczej można zauważyć, że cechy charakteryzujące rodzinne gospodarstwa rolne łączą się ściśle z pojęciem gospodarstwa chłop-

²⁶ por. Bolla G.G. (1963). La disciplina del „fondo” come imita agrarian. [w:] A. Carrozza (red.). Scritti di diritto agrario. Giuffrè, Milano, s. 449; E. Bassanelli (1946). Corso di diritto agrario. Giuffrè, Milano, s. 103.

²⁷ por. A. Carrozza (1988). Lezioni di diritto agrario. Giuffrè, Milano.

skiego. Podstawy teoretyczne gospodarstwa rodzinnego stworzył A. Czajanow, który w 1966 roku sformułował tezę o swoistym charakterze gospodarki chłopskiej, zwracając uwagę na problem istnienia i trwania gospodarstw rodzinnych w kapitalistycznym rolnictwie. Gospodarstwa chłopskie określił jako formę organizacji produkcji rolnej charakteryzującą się związkiem między rodziną i jednostką produkcyjną oraz wykorzystaniem tylko rodzinnej siły roboczej, a wykluczającą wykorzystanie stałej siły najemnej. Produkcja w gospodarstwie chłopskim miała na celu wytwarzanie wartości użytkowych, a nie wartości wymiennych²⁸. U H. Mendrasa odnajdujemy wszystkie cechy charakterystyczne dla gospodarstwa chłopskiego zdefiniowane przez A. Czajanowa, a szczególnie te, które odnoszą się do stosunków między produkcją a rodziną. Znajdujemy tam ponadto pewien wymiar socjologiczny z uwzględnieniem stosunków między gospodarstwem chłopskim, społeczeństwem lokalnym i społeczeństwem globalnym. Nie ulega wątpliwości, że zdefiniowane w ten sposób gospodarstwo chłopskie jest gospodarstwem rodzinnym²⁹. Mechanizm funkcjonowania gospodarstwa chłopskiego oparty na dynamice rodziny i jej potrzebach oraz umożliwiający reprodukcję w różnych ustrojach ekonomicznych stał się punktem wyjścia w konstrukcji modelu rodzinnego gospodarstwa rolniczego w systemie kapitalistycznym. Taki model gospodarstwa w koncepcji H. Friedmann stanowi syntezę gospodarstwa chłopskiego (rodzinny charakter) oraz przedsiębiorstwa kapitalistycznego (orientacja rynkowa i osiąganie zysku). Według jej koncepcji rodzinne gospodarstwo rolne to połączenie gospodarstwa chłopskiego i przedsiębiorstwa kapitalistycznego, czyli kapitalistyczne przedsiębiorstwo zarządzane przez rodzinę³⁰.

Mimo zamiennego stosowania pojęcia gospodarstwa chłopskiego i gospodarstwa rodzinnego w literaturze przedmiotu³¹ występują różnice poglądów w odniesieniu do formy gospodarowania. Wynikają one z tego, że tradycyjne cechy rodzinne gospodarstwa rolniczego ulegają zmianom wraz z ogólnym rozwojem społeczno-gospodarczym. Głównie dotyczy to podmiotów rodzinnych typu farmerskiego, gdzie rodzina kontroluje główną część nakładów materialnych, pracy i ziemi oraz gdy przeważa własna siła robocza³². Co więcej, im bardziej rolnictwo rodzinne zbliża się do celu dochodowego (praktycznie parytetu dochodów), tym gospodarstwo wyraźniej traci charakter chłopski, a staje się gospodarstwem farmerskim³³. W opinii J. Zegara dla istoty gospodarstwa rodzinnego nie ma znaczenia nabieranie

²⁸ A. Chayanov (1972). Pour une thèse des systèmes économiques non. *Analyse et Prévision*, s. 19-53.

²⁹ H. Mendras (1976). *Sociétés paysannes: éléments pour une théorie de la paysannerie*. Librairie Armand Colin, Paris, s. 236.

³⁰ H. Friedmann (1978). World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor. *Comparative Studies in Society and History*, 20(4), s. 545-586.

³¹ W. Ziętara (1998). *Ekonomia i organizacja...*, op.cit., s. 117.

³² Z. Koloszko-Chomentowska, L. Sieczko (2014). Gospodarstwo rolne jako podmiot w gospodarce narodowej. *Ekonomia i Zarządzanie*, 6(1), s. 101.

³³ F. Tomczak (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 56-71.

cech gospodarstwa farmerskiego³⁴. M. Halamska utożsamia gospodarstwa chłopskie z rodzinnymi, podkreślając, że to, co decyduje o społecznej odrębności chłopów, to posiadanie i prowadzenie przez nich rodzinnych gospodarstw rolnych³⁵. W opinii A. Wosia nie ma w Polsce historycznie ukształtowanych warunków dla dominującego sektora farmerskiego i wszelkie zmiany powinny odbywać się z poszanowaniem sektora chłopskiego³⁶. W różnych gospodarkach krajowych odbywa się ewolucja gospodarstw chłopskich, gdzie przechodzą one od samowystarczalnych gospodarstw chłopskich do tradycyjnych samozaopatrzeniowo-towarowych gospodarstw rodzinnych, następnie do rodzinnych gospodarstw rolniczych i dalej do prywatnych przedsiębiorstw rolnych oraz do przedsiębiorstw agrobiznesu³⁷.

Według Encyklopedii agrobiznesu gospodarstwo rodzinne zdefiniowane jest jako samodzielna jednostka produkcyjna, w której podstawowe czynniki produkcji należą do właściciela (głowy rodziny), który pełni funkcje kierownicze; praca wykonywana jest głównie przez właściciela i jego rodzinę; własność i zarządzanie przekazywane są z pokolenia na pokolenie; gospodarstwo domowe nie jest oddzielone od jednostki produkcyjnej, a wynikiem gospodarowania jest dochód³⁸. Powołując się na FAO, M. Drygas zauważa, że w świecie można doliczyć się:

- 36 funkcjonujących definicji gospodarstw rodzinnych;
- 10 sformułowanych do celów badań naukowych;
- 10 sformułowanych przez rządy dla celów realizowanej polityki rolnej;
- 13 zidentyfikowano w różnych publikacjach i materiałach dystrybuowanych przez organizacje pozarządowe;
- 23 z nich funkcjonowały w krajach rozwijających się;
- 13 w krajach rozwiniętych³⁹.

F. Tomczak rodzinne gospodarstwo rolne definiuje jako samodzielną rolniczą jednostkę produkcyjną (gospodarczą), w której podstawowe czynniki produkcji (ziemia, budynki, maszyny oraz praca) należą do właściciela (rodziny) pełniącego funkcje kierownicze. Autor podkreśla specyficzną cechę tego typu organizacji, jaką jest trwałość w najtrudniejszych warunkach, zaspokojenie potrzeb rodziny i potrzeb gospodarstwa często w izolacji od warunków i trudności zewnętrznych, chociaż ten tradycyjny charakter gospodarstw ulega zmianom w związku z rozwojem gospodar-

³⁴ J.S. Zegar (1999). *Gospodarstwo i ludność chłopska współcześnie*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 31.

³⁵ M. Halamska (1991b). *Chłopi polscy na przełomie wieków*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 48-52.

³⁶ A. Woś (2001). *Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 26.

³⁷ F. Tomczak (2005). *Gospodarka rodzinna...*, op.cit., s. 56-71.

³⁸ A. Woś (red.), (1998). *Encyklopedia agrobiznesu*. Fundacja Innowacja, Warszawa.

³⁹ M. Drygas (2014). *Możliwości określenia definicji gospodarstwa rodzinnego*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

czym⁴⁰. Nieco inne stanowisko w definiowaniu rodzinnego gospodarstwa rolnego prezentuje T. Kondraszuk⁴¹, który wyznaje holistyczne podejście do gospodarstwa. To kontynuacja podejścia R. Manteuffela wobec gospodarstw rolniczych. Holistyczne podejście łączy ze sobą gospodarstwo rolnicze z gospodarstwem domowym i jest traktowane całościowo jako gospodarstwo wiejskie. Gospodarstwo rolnicze i domowe współistnieją, występują między nimi wzajemne oddziaływania i usunięcie jednego elementu może negatywnie oddziaływać na inny bądź też na finalny efekt funkcjonowania całości. Szczególnie w odniesieniu do drobnych (małych) gospodarstw rolniczych jest to bardzo trafne podejście, z tego względu, że funkcjonowanie i kondycja gospodarstwa rolniczego jest połączona z dochodami z innych źródeł członków rodziny.

Gospodarstwo rodzinne zdaniem J. Zegara (1999) poza podstawowymi atrybutami gospodarstwa rolniczego powinno posiadać również inne cechy, tj.: praca rodziny rolniczej powinna przeważać w ogólnych nakładach pracy ludzkiej oraz gospodarstwo rodzinne powinno zapewnić główne źródło utrzymania rodziny rolniczej. Definicję związaną ze stosunkiem pracy sformułował F. Buttel, według niej podstawową cechą tego typu gospodarstw rolniczych jest towarowy charakter i to, że opiera się na rodzinnym typie siły roboczej. Inne elementy w jego opinii są już mniej istotne, jak np. to, że właściciel jest zarazem użytkownikiem i pracownikiem w gospodarstwie lub że praca w nim stanowi wyłączone lub co najmniej podstawowe źródło dochodów rodziny⁴².

W 1944 roku eksperci amerykańskiego ministerstwa rolnictwa (USDA) sformułowali definicję gospodarstwa rodzinnego, według której do tej grupy podmiotów zaliczyli właścicieli-użytkowników poświęcających cały swój czas na pracę w gospodarstwie tylko przy wsparciu swoich rodzin oraz potrafiących osiągnąć w ten sposób satysfakcjonujący poziom życia i właściwe funkcjonowanie całego gospodarstwa⁴³. Ze względu na trudności we wdrażaniu tak przyjętej definicji w końcu lat 60. XX wieku sformułowano kolejną, która stanowiła, że farma rolnicza jest przede wszystkim przedsiębiorstwem rolniczym, w którym użytkownik jest jednocześnie podejmującym ryzyko zarządcą wykonującym wraz ze swoją rodziną większość pracy w gospodarstwie i odgrywa rolę kierownika⁴⁴.

⁴⁰ F. Tomczak (1997). Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja. [w:] *Gospodarka rolnicza wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa, s. 19-33.

⁴¹ T. Kondraszuk (2006). Gospodarstwo wiejskie jako podstawa rachunku ekonomicznego – ujęcie metodyczne. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 8(1), s. 80-84.

⁴² F.H. Buttel (1990). W(h)ither the family farm? Towards a sociological perspective on independent commodity production in U.S. agriculture. *Cornell Journal of Social Relations*, 15(1), s. 10-37.

⁴³ United States Department of Agriculture [USDA] (1944). *What Post-War Policies of Agriculture?* Interbureau abd /regional Committees on Post-War Programs, Washington, D.C., s. 5.

⁴⁴ R. Nikolitch (1969). Family-operated farms: their compatibility with technological advance. *American Journal of Agricultural Economics*, 51(3), s. 531.

W Unii Europejskiej pojęcie gospodarstwa rodzinnego jest inaczej rozumiane niż w Polsce. Jak podaje W. Michna, upowszechniła się w niej filozofia gospodarstwa rolniczego jako źródła pracy i dochodu dla rolnika, a produkcji towarowej dla społeczeństwa. Gospodarstwa rodzinne jako komponenty rolnictwa UE muszą być podmiotami zdolnymi do odtwarzania potencjału produkcyjnego, reprodukcji rozszerzonej oraz innowacji⁴⁵. Oznacza to, że gospodarstwa rolnicze nieposiadające zdolności do produkcji towarowej oraz odtwarzania potencjału nie są komponentami rolnictwa, ale podmiotami socjalnymi⁴⁶.

W refleksji socjologicznej rodzinny charakter gospodarstw rolniczych oznacza wspólnotę rodziny i powiązania własności z poczuciem rodzinnej więzi społecznej. Dla większości rolników ziemia jako ojcowizna jest wartością samą w sobie, przedstawia wartość pozaprodukcyjną⁴⁷. Ziemia dla polskiego rolnika ma wartość dziedzictwa, miejsca, małej ojczyzny⁴⁸. Tradycyjne przywiązanie do ziemi i rolnictwa, zamiłowanie do zawodu rolnika F. Tomczak nazywa dobrem ogólnonarodowym – z tych cech powstają bowiem podstawy aktywności zawodowej, zainteresowanie środowiskiem⁴⁹.

Reasumując, można stwierdzić, że w literaturze przedmiotu istnieje wiele różnorodnych prób określenia rodzinnego gospodarstwa rolniczego. Na spotkaniu ministrów rolnictwa UE w Wilnie w 2013 roku stwierdzono, że rolnictwo rodzinne to coś więcej niż zawód – to sposób życia⁵⁰. Pomimo że rolnictwo rodzinne było głównym przedmiotem wsparcia WPR, to nie zostało przez organy unijne precyzyjnie zdefiniowane⁵¹. Niektórzy badacze twierdzą, że poszukiwanie takiej definicji jest bezowocne, gdyż żadna uniwersalna definicja rolnictwa rodzinnego nie jest możliwa⁵². Nie mniej jednak K. Gorlach proponuje definicję rodzinnego gospodarstwa rolniczego składającą się w jego opinii z istotnych elementów:

1. Połączenie własności i zarządzania w rękach głównego użytkownika gospodarstwa;
2. Zasoby głównego użytkownika gospodarstwa i jego rodziny stanowią podstawowy typ wykorzystywanego kapitału finansowego;

⁴⁵ W. Michna (2008). Raport o wpływie Wspólnej Polityki Rolnej na tendencje polaryzacji gospodarstw rolnych w ramach poszczególnych makroregionów kraju. Program Wieloletni 1(93). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 32.

⁴⁶ Z. Kołoszko-Chomentowska, L. Sieczko (2014). *Gospodarstwo rolne...*, op.cit., s. 104.

⁴⁷ S.W. Kłopot (1996). Procesy dostosowawcze do mechanizmów gospodarki rynkowej w rolnictwie indywidualnym (na przykładzie województwa wrocławskiego). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

⁴⁸ M. Halamska (1991a). Polskie gospodarstwa rodzinne w perspektywie porównawczej. *Wieś i Rolnictwo*, 1(70), s. 150-170.

⁴⁹ F. Tomczak (2005). *Gospodarka rodzinna...*, op.cit., s. 91-100.

⁵⁰ European Network for Rural Development [ENRD] (2013). *Rolnictwo rodzinne w krajach najslabiej rozwiniętych – Afryka Subsaharyjska w centrum uwagi. Przegląd Obszarów Wiejskich UE*, 17, s. 14-15.

⁵¹ M. Adamowicz (2015). Miejsce rodzinnych gospodarstw rolnych we Wspólnej Polityce Rolnej UE. [w]: M. Podstawka (red.). *Ekonomiczne i prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego*. Agrotec Polska, Warszawa, s. 124.

⁵² F. Tomczak (2005). *Gospodarka rodzinna...*, op.cit., s. 21-23.

3. Rodzina użytkownika gospodarstwa stanowi dominujący rezerwuuar siły roboczej wykorzystywanej w tym gospodarstwie⁵³.

Zaproponowana przez niego definicja jest modyfikacją definicji A.J. Erringtona i R. Gassona⁵⁴, która ujmuje wszystkie charakterystyki wyznaczające specyfikę rodzinnego gospodarstwa rolniczego, czyli: typ własności, źródło kapitału finansowego i typ siły roboczej. Zaproponowana przez K. Gorlacha definicja gospodarstwa rolniczego jest na tyle pojemna, że swoim zasięgiem obejmuje nowoczesne gospodarstwa farmerskie oraz tradycyjne gospodarstwa chłopskie. Oba te typy stanowią odmiany szerszej kategorii analitycznej, jaką jest rodzinne gospodarstwo rolne.

Współcześnie rolnictwo rodzinne jest dominującą formą organizacyjną rolnictwa na świecie, jednak trudno jest określić skalę tej dominacji⁵⁵. Szacuje się, że z rolnictwa utrzymuje się 2,6 mld ludności świata i że rolnictwo rodzinne obejmuje ponad 0,5 mld gospodarstw rolnych, w których zatrudnionych jest ok. 1,3 mld czynnych zawodowo. Stanowi to w skali świata ponad 40% wszystkich aktywnych zawodowo⁵⁶.

3.3. Kryteria wyodrębniania „drobnych” versus „małych” gospodarstw rolniczych

3.3.1. Proponowane rozwiązania w literaturze przedmiotu

Zróznicowanie struktury agrarnej w krajach UE i na świecie utrudnia jednoznaczną definicję drobnego gospodarstwa rolniczego. Odpowiedzi na pytanie, czym ono jest, istnieje wiele, zależą od wybranego kontekstu, w jakim rozpatrujemy to zagadnienie. Należy jednak pamiętać, że drobne gospodarstwa rolne były i ciągle są ważnymi podmiotami sektora rolnictwa w UE oraz stanowią nieodłączny element europejskich obszarów wiejskich. Gospodarstwa te nie tylko prowadzą działalność rolniczą, stosując różną technologię produkcji, ale też dostarczają licznych dóbr publicznych i przyczyniają się do utrzymania różnorodności krajobrazu. Pełnią również ważną funkcję społeczną w postaci bufora chroniącego przed całkowitym ubóstwem, gdyż zapewniają przynajmniej skromne zasoby żywności, a niekiedy także niewielki dochód⁵⁷. B. Mickiewicz i A. Mickiewicz⁵⁸ nawet twierdzą, że istnienie tych

⁵³ K. Gorlach (2001). Świat na progu domu: rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce w obliczu globalizacji. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 99.

⁵⁴ R. Gasson, A.J. Errington (1993). The farm family business. Cab International, Wallingford.

⁵⁵ M. Halamska (2014). Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity. W: *Wies i Rolnictwo*, 2, s. 25-46.

⁵⁶ M. Adamowicz (2015). Miejsce rodzinnych gospodarstw..., op.cit., s. 122-123.

⁵⁷ P. Kostov, J. Lingard (2002). Subsistence farming in transitional economies: lessons from Bulgaria. *Journal of Rural Studies*, 18(1), s. 83-94.

⁵⁸ B. Mickiewicz, A. Mickiewicz (2016). Problematyka małych gospodarstw rolnych w rolnictwie polskim w latach 2014-2020 w świetle regulacji prawnych Parlamentu Europejskiego i Rady. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, s. 34.

gospodarstw pozwala utrzymać odpowiedni stan zaludnienia obszarów wiejskich, choć nie precyzują i nie wyjaśniają, jaki poziom jest odpowiedni.

W literaturze przedmiotu i praktyce gospodarczej drobne gospodarstwa rolnicze są kojarzone z: niewielką powierzchnią użytków rolnych, małym dochodem, niewielkimi nakładami pracy żywej czy uprzedmiotowionej, przestarzałą technologią lub niskim poziomem produkcji (niskotowarowością). Zdefiniowanie drobnego gospodarstwa sprawia kłopot głównie ze względu na trudność określenia jasnych, a przy tym uniwersalnych kryteriów wyodrębniania takich jednostek. Kategoria tej grupy podmiotów bardzo często traktowana jest intuicyjnie, bywa również zamieniana stosowana z takimi określeniami jak gospodarstwa: małe, nietowarowe, niskotowarowe, samozaopatrzeniowe, chłopskie, socjalne, małoobszarowe⁵⁹, rodzinne⁶⁰ czy nieżywotne⁶¹. Przytoczne bliskoznaczne określenia gospodarstw rolniczych, mimo dużej części wspólnej, nie są w pełni tożsame. Mnogość nazw i terminów, które pojawiają się nie tylko w literaturze ekonomiczno-rolniczej, ale również w aktach prawnych, często prowadzi do nieporozumień i dezinformacji.

Współcześnie można wyróżnić wiele kryteriów, które używane są w celu wyodrębnienia drobnych gospodarstw rolniczych. Do tradycyjnych mierników delimitacji można zaliczyć poziom wyposażenia w zasoby czynników produkcji, ze szczególnym uwzględnieniem ziemi (powierzchnia użytków rolnych, liczba osób pracujących, wartość majątku trwałego). Dużą przydatnością cechują się również podziały uwzględniające siłę ekonomiczną gospodarstw rolniczych (ESU, SO). W literaturze ekonomiczno-rolniczej można jeszcze znaleźć takie kategorie jak liczba utrzymywanych zwierząt i udział w rynku⁶².

Ze względu na dużą liczbę definicji gospodarstwa rolniczego trudno jest jednoznacznie określić, jakimi parametrami powinno charakteryzować się „drobne” gospodarstwo rolnicze. Jednym z najczęściej stosowanych kryteriów delimitacji gospodarstw jest podział oparty na ich wielkości obszarowej. Ziemia tworzy potencjał, który można wykorzystać w sposób bardzo zróżnicowany. Można więc przyjąć, że powierzchnia posiadanych użytków rolnych jest adekwatną miarą wielkości gospodarstw typowo rolniczych, tzn. prowadzących podstawową produkcję rolniczą. W literaturze ekonomiczno-rolniczej panuje powszechna zgoda co do ustalenia dolnej granicy powierzchni drobnego gospodarstwa rolniczego⁶³. Najczęściej przyjmuje się dolny poziom wydzielania gospodarstwa rolniczego

⁵⁹ J. Żmija, M. Czekaj (2014). Społeczny charakter drobnych gospodarstw rolnych. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego, 14(29), 2, s. 269-276.

⁶⁰ J. Zegar (2012). Rola drobnych gospodarstw..., op.cit., s. 131.

⁶¹ L. Goraj (2006). Próba określenia żywotności ekonomicznej gospodarstw rolnych w Polsce. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 32-33.

⁶² J. Żmija, M. Szafrńska (2014). Społeczne aspekty funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. Analizy i ekspertyzy. Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, Warszawa.

⁶³ W. Musiał, W. Sroka (2013). Problemy delimitacji małych gospodarstw rolnych w aspekcie projekcji zmian WPR na lata 2014-2020. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, 9, s. 469.

w Polsce, czyli 1 ha UR. Kwestią dyskusyjną jest określenie górnej granicy powierzchni drobnego gospodarstwa rolniczego. W piśmiennictwie ekonomiczno-rolniczym za wielkość graniczną wyodrębniającą drobne (częściej używa się określenia małe) gospodarstwa rolnicze bardzo często przyjmuje się powierzchnię 5 ha UR. Jako maksymalną powierzchnię 5 ha UR przy wyodrębnianiu drobnych (małych) gospodarstw rolniczych w badaniach przyjmują m.in. B. Górz i R. Ułiszak⁶⁴, W. Musiał i W. Sroka, B. Perepeczko⁶⁵ czy A. Czyżewski i S. Stępień⁶⁶, a W. Dzun do drobnych (małych) gospodarstw rolniczych zalicza te o powierzchni do 5 ha, z wyłączeniem gospodarstw wysoce wyspecjalizowanych⁶⁷. Granica na poziomie 5 ha UR ustalona została również w niektórych dokumentach rządowych, m.in. w PROW 2014-2020, gdzie w analizie ekonomicznej obszarów wiejskich za gospodarstwa małe uznano podmioty dysponujące do 5 ha⁶⁸.

W 1910 roku Z. Ludkiewicz w pracy dotyczącej kwestii rolnych Galicji za drobne gospodarstwo chłopskie uznał gospodarstwa o powierzchni od 2 do 10 ha⁶⁹. W Polsce w ustawie z 1925 roku o reformie rolnej pojawia się określenie gospodarstwa karłowatego (gospodarstwa, które nie były w stanie wyżywić pracujących na nich rodzin)⁷⁰. Pojęcie to występuje głównie w literaturze z okresu II Rzeczypospolitej i odnosi się do gospodarstw najdrobniejszych z grupy gospodarstw do 50 ha⁷¹. W 1992 roku E. Lorencowicz w badaniach dotyczących wyposażenia technicznego gospodarstw za małe gospodarstwa rolnicze wyodrębnił podmioty do 10 ha UR⁷². Jak zauważa J. Wilkin, jeszcze kilkadziesiąt lat temu w Polsce gospodarstwo rolnicze, które posiadało 5-7 ha, uznawane było za średnie. Górna granica wielkości gospodarstwa ulega zmianie i zwiększa się w czasie. W przyszłości znacznie większe gospodarstwa rolnicze uznawane będą za małe (15-20 ha), podobnie jak ma to miejsce w niektórych krajach Europy Zachodniej⁷³. Górna granica obszarowa określająca drobne gospodarstwo rolnicze w opinii J.S. Zegara jest różna dla poszczególnych krajów, regionów, miejscowości, a ponadto zmienia się w czasie.

⁶⁴ B. Górz, R. Ułiszak (2014). Teraźniejszość i przyszłość małych gospodarstw. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 26, s. 57-71.

⁶⁵ B. Perepeczko (2012). Drobne gospodarstwa rolne na wiejskich obszarach Natura 2000. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, s. 115-128.

⁶⁶ A. Czyżewski, S. Stępień (2013). Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania zmian paradygmatu rozwoju rolnictwa drobnotowarowego w świetle ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 2, s. 25-39.

⁶⁷ W. Dzun (2013). Drobne gospodarstwa w rolnictwie polskim. Próba definicji i charakterystyki. *Więś i Rolnictwo*, 2, Warszawa, s. 9-27.

⁶⁸ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2018). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2017-2020. Warszawa, s. 30.

⁶⁹ Z. Ludkiewicz (1910). *Kwestia rolna w Galicji*, Lwów.

⁷⁰ Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. z 1926 r. nr 1 poz. 1).

⁷¹ W. Grabski (1930). *Więś i folwarki. Drobne i duże gospodarstwa rolne ze stanowiska ekonomicznego*. Odbitka z *Rocznika Zbioru Prac Zakładu Polityki i Ekonomiki SGGW*, Warszawa.

⁷² E. Lorencowicz (2008). Zmiany w wyposażeniu technicznym wybranych gospodarstw rolnych po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. *Inżynieria Rolnicza*, 12, s. 73.

⁷³ J. Wilkin (2013). Aksjologia i prakseologia polityki wobec drobnych gospodarstw rolnych w Polsce i w Unii Europejskiej. *Więś i Rolnictwo*, 159(2), s. 43-54.

W przypadku jednych krajów (np. Polski czy Rumunii) 2 czy 5 ha to gospodarstwo małe, dla innych (np. Francji, Wielkiej Brytanii) może to być 20 ha lub nawet więcej⁷⁴. Zmianę i wzrost górnej granicy powierzchni UR w definicji drobnego gospodarstwa w czasie może potwierdzać zmiana średniej powierzchni gospodarstwa rolniczego w Polsce – w 2006 roku średni areal UR wynosił 7,6 ha⁷⁵, a w 2016 roku wzrósł do 11,67 ha UR⁷⁶.

Zastosowanie kryterium powierzchni użytków rolnych do wyodrębniania drobnych gospodarstw rolniczych ma istotne wady, do których można zaliczyć pominięcie jakości gleb czy intensywności organizacji produkcji. W polskich warunkach wskaźnikiem uwzględniającym jakość gleb jest m.in. jednostka hektara przeliczeniowego lub wskaźnik bonitacji gleb. Przyjęcie granicy drobnego gospodarstwa rolniczego na poziomie np. 10 ha przeliczeniowych spowoduje, że w IV okręgu podatkowym będzie to odpowiadało 5,7 ha fizycznych dla gospodarstwa o najlepszych glebach (I klasa bonitacyjna, przelicznik 1,75 dla GO) do 66,7 ha fizycznych w klasie VI (przelicznik 0,15 dla GO). W związku z tym zastosowanie jednostki przeliczeniowej jest dyskusyjne. Zastosowanie kryterium hektarów przeliczeniowych uniemożliwiłoby porównywanie do innych krajów, gdyż system ten jest stosowany wyłącznie w Polsce. Zdaniem W. Musiała i W. Sroki system ten jest mało przydatny we wdrażaniu polityki rolnej i nie powinien być stosowany do wyodrębniania drobnych gospodarstw rolniczych⁷⁷.

W literaturze ekonomiczno-rolniczej niektórzy autorzy wyodrębniają drobne bądź małe gospodarstwa rolnicze w poszczególnych typach produkcji w zależności od poziomu wytwarzanej produkcji. M. Wysokiński w gospodarstwach ukierunkowanych na produkcję mleka (typ produkcyjny „krowy mleczne” w systemie FADN) za małe uznaje gospodarstwa posiadające od 10 do 19 krów mlecznych, R. Rusielik w tym samym typie i czasie gospodarstwa małe określa jako utrzymujące od 12 do 13 krów. W typie gospodarstw sadowniczych A. Borowska do małych zakwalifikowała podmioty posiadające do 1 ha powierzchni nasadzeń jabłoni⁷⁸. Ujednoliconym kryterium pozwalającym na pomiar siły ekonomicznej i grupowanie gospodarstw według tego kryterium jest wielkość ekonomiczna mierzona europejską jednostką wielkości (ESU), będącą miernikiem potencjalnej zdolności do generowania dochodu w przeciętnych dla regionu warunkach działania⁷⁹. W typologii stosowanej przez Eurostat gospodar-

⁷⁴ J.S. Zegar (2012). Rola drobnych gospodarstw rolnych..., op.cit., s. 134.

⁷⁵ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2007). Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. Warszawa, s. 212.

⁷⁶ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2018). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017. Warszawa, s. 118.

⁷⁷ W. Musiał, W. Sroka (2013). Problemy delimitacji..., op.cit., s. 472.

⁷⁸ A. Borowska (2013). Zmiana na rynku jabłek w Polsce z uwzględnieniem jabłek regionalnych. Roczniki Ekonomiki i Rozwoju Obszarów Wiejskich, 100(1), s. 155.

⁷⁹ Na jednostkę ESU składa się 1200 euro standardowej nadwyżki bezpośredniej (SGM) – nadwyżki średniej z 3 lat wartości produkcji określonej działalności (zwierzęcej lub roślinnej) nad średnią z 3 lat wartością kosztów bezpośrednich, w przeciętnych dla danego regionu warunkach produkcji (Polski FADN (2013). Wspólnotowa Typo-

stwa o sile ekonomicznej do 4 ESU uznano za bardzo małe, 4-8 ESU za małe, a od 8 do 16 ESU za średnio małe, pozostałe to farmy średnio duże, duże i bardzo duże. Od 2010 roku, zgodnie z ustaleniami w ramach FADN, wielkość ekonomiczna określana jest na podstawie standardowej produkcji (ang. *standard output*, SO) z gospodarstwa rolniczego. Według tego kryterium można wyróżnić gospodarstwa rolne: bardzo małe (do 8 tys. euro, < 4 SO), małe (do 25 tys. euro, < 12,5 SO), średnio małe (do 50 tys. euro, < 25 SO), średnio duże (do 100 tys. euro, < 50 SO), duże (do 500 tys. euro, < 250 SO) i bardzo duże. Produkcja standardowa jest to średnia z 5 lat wartość produkcji generowana w gospodarstwie. Pięcioletni okres referencyjny pozwala ograniczyć wpływ zmienności ilościowego i wartościowego rozmiaru produkcji, wynikającej np. ze złej pogody czy zmian cen produktów rolniczych⁸⁰.

Jednym z elementów ukazującym duże zróżnicowanie gospodarstw rolniczych w UE są minimalne progi standardowej produkcji kwalifikujących gospodarstwa do grupy gospodarstw towarowych w ramach FADN (tab. 3).

W polskiej literaturze ekonomiczno-rolniczej wielu autorów do wydzielenia grup gospodarstw rolniczych (w tym, małych lub drobnych) wykorzystuje kryterium wielkości ekonomicznej oraz powierzchni UR. W. Dzun proponuje do wydzielenia gospodarstw drobnych przyjmować górną granicę na poziomie 2 ESU, a po 2010 roku do 4 SO. W. Musiał i W. Sroka stwierdzają podobnie, że biorąc pod uwagę specyfikę małych (drobnych) gospodarstw rolniczych w Polsce związaną m.in. z dwuzawodowym ich charakterem, otrzymywaniem transferów budżetowych czy wielofunkcyjnością, górną granicą wyodrębniającą drobne gospodarstwo nie

Tabela 3. Minimalne progi kwalifikujące gospodarstwa do grupy gospodarstw towarowych w badaniach prowadzonych w ramach FADN w wybranych krajach UE

Państwo	Wielkości progowe standardowej produkcji [euro]
Bułgaria	2 000
Rumunia	2 000
Grecja	4 000
Hiszpania	4 000
Polska	4 000
Włochy	4 000
Węgry	4 000
Estonia	4 000
Czechy	8 000
Austria	8 000
Dania	15 000
Słowacja	15 000
Niemcy	25 000
Francja	25 000
Belgia	25 000
Wielka Brytania	25 000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Commission Regulation (EC) No 1291/2009 of 18 December 2008 concerning the selection of returning holdings for the purpose of determining incomes of agricultural holdings (Dz.U. L 347, z 24.12.2009 r., s. 14), s. 2.

powinna przekroczyć 8 tys. euro standardowej produkcji (SO). Kategorią wielkości ekonomicznej i powierzchni UR posłużył się m.in. D. Żmija w badaniach poświęconych wpływowi WPR na funkcjonowanie małych gospodarstw rolniczych. Wyodrębnił on małe gospodarstwa jako podmioty od 1 do 5 ha i nie większe niż 2 ESU do 2010 roku i 4 SO po 2010 roku. Podobne kryteria w badaniach przyjmuje T. Wojewodziec, ale rozróżnia pojęcie małego i drobnego gospodarstwa rolniczego. Przytoczone kryteria przyjmuje dla gospodarstwa drobnego, do wyodrębniania małego gospodarstwa rolniczego przyjmuje 2-krotność wielkości określonych dla tych pierwszych⁸¹. Oba kryteria stosuje również B. Perypeczko, która za gospodarstwa drobne uznaje (według kryterium obszarowego) podmioty użytkujące od 1 do 5 ha UR i mieszczące się do 2 ESU (kryterium siły ekonomicznej)⁸².

Kryterium związanym z siłą ekonomiczną mierzoną standardową produkcją jest stopień powiązania gospodarstwa rolniczego z rynkiem. Według tej kategorii W. Musiał i M. Drygas⁸³ wyróżnili 4 grupy gospodarstw rolniczych:

- towarowe – produkujące głównie na rynek;
- niskotowarowe – lokujące niewielką część produkcji na rynku;
- samozaopatrzeniowe – praktycznie nie sprzedające wytworzonych produktów, a całą wytworzoną produkcję przeznaczające na konsumpcję w gospodarstwie domowym lub szerszym kręgu znajomych;
- rezydualne – pełniące funkcję rekreacyjno-wypoczynkową, nie wytwarzające produktów rolniczych.

Autorzy do grupy drobnych gospodarstw rolniczych proponują zaliczać jednostki niskotowarowe i samozaopatrzeniowe. W Unii Europejskiej według kryterium produkcji towarowej populację gospodarstw rolniczych dzieli się na towarowe i niskotowarowe. Populację drobnych gospodarstw rolniczych w literaturze przedmiotu kwalifikuje się do grupy gospodarstw niskotowarowych. Niskotowarowe gospodarstwa rolnicze w art. 34 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 zdefiniowano jako gospodarstwa, które produkują przede wszystkim na cele własnej konsumpcji, jak również kierują część swojej produkcji na rynek⁸⁴. W Unii Europejskiej za gospodarstwa niskotowarowe uważa się takie podmioty, których produkcja na rynek nie przekracza 50% ogólnej produkcji rolniczej⁸⁵. W literaturze przedmiotu

⁸¹ T. Wojewodziec (2017). Procesy dywestycji i dezagraryzacji w rolnictwie o rozdrobnionej strukturze agrarnej. Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego, Warszawa, s. 51.

⁸² B. Perypeczko (2012). Drobne gospodarstwa rolne..., op.cit., s. 125.

⁸³ W. Musiał, M. Drygas (2013). Dylematy procesu delimitacji drobnych gospodarstw rolnych. *Więś i Rolnictwo*, 2(159), s. 55-74.

⁸⁴ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (Dz.U. L 277 z 21.10.2005, s. 31).

⁸⁵ S. Davidova, L. Fredriksson, A. Bailey (2009). Subsistence and semi-subsistence farming in selected EU new member states. *Agricultural Economics*, 40, s. 733-744.

górną granicą, jaką określa się gospodarstwa niskotowarowe, jest poziom 8 ESU, a wszystkie gospodarstwa powyżej tego poziomu uważane są za gospodarstwa towarowe (sprzedające ponad 50% wytworzonej produkcji na rynek)⁸⁶. W PROW 2004-2006 definicja wykorzystująca kryterium wielkości ekonomicznej (obliczanej na podstawie standardowej nadwyżki bezpośredniej) zakładała, że do grupy gospodarstw niskotowarowych zalicza się jednostki od 2 do 4 ESU. Wśród tak wydzielonych gospodarstw (za pomocą wielkości ekonomicznej) część z nich stanowiły jednostki produkujące wyłącznie na samozaopatrzenie i w odniesieniu do nich bardziej właściwym byłoby posługiwanie się pojęciem gospodarstw samozaopatrzeniowych lub socjalnych. Sformułowaniem takim posługuje się m.in. W. Michna, definiując gospodarstwa socjalne jako jednostki będące źródłem samozaopatrzenia w żywność dla gospodarstw domowych utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych⁸⁷. Takim kryterium posługuje się również J.S. Zegar, analizując grupę gospodarstw samozaopatrzeniowych, tj. tych, które przeznaczają więcej jak połowę produkcji na samozaopatrzenie rodziny⁸⁸. Według niego jest to kryterium odwołujące się do celów gospodarowania i mimo iż to kryterium nie opiera się wprost na wielkości gospodarstwa, to dobrze oddaje jego cechy. Określeniem gospodarstwa socjalne posługuje się A. Sikorska, definiując je jako jednostki, w których nie prowadzono rolniczej działalności gospodarczej z przeznaczeniem na sprzedaż bądź miała ona marginalne znaczenie, a wartość sprzedaży nie przekracza 5 tys. zł rocznie⁸⁹. Wydaje się, iż niezależnie od kryterium wielkości ekonomicznej wyróżnikiem gospodarstw niskotowarowych (w przeciwieństwie do samozaopatrzeniowych czy socjalnych) powinno być utrzymywanie kontaktów z rynkiem (przeznaczanie przynajmniej części produkcji do obrotu rynkowego), przy stosunkowo niewielkiej skali działalności (tak jak zdefiniowano to w PROW)⁹⁰. Gospodarstwa samozaopatrzeniowe i socjalne są podmiotami, w których znaczenie działalności rolniczej w kształtowaniu dochodu rodziny jest minimalne, co oznacza, że nie mają ani szans, ani aspiracji przejścia do grupy towarowych, w związku z czym należy przyjąć, iż ich problemy powinny stanowić głównie obszar zainteresowania polityki społecznej. Odmienne przedstawia się sytuacja gospodarstw niskotowarowych, w których rolnictwo pozostaje ciągle

⁸⁶ W. Józwiak, I. Augustyńska-Grzymek, B. Chmielewska, B. Karwat-Woźniak, G. Niewęgłowska (2011). Gospodarstwa niskotowarowe w kontekście przyszłości WPR w Polsce. Ekspertyza IERiGŻ-PIB na zlecenie MRiRW. Warszawa, s. 1.

⁸⁷ W. Michna (2005). Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym. Raport PW 2005-2009 nr 9. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 9.

⁸⁸ J.S. Zegar (2007). Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce. *Wież i Rolnictwo*, 1, s. 33-57.

⁸⁹ A. Sikorska (2003). Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 69.

⁹⁰ P. Sulewski (2011). Income parity and efficiency of semi-subsistence farms (Gospodarstwa niskotowarowe a parytet dochodowy i efektywność funkcjonowania). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2, s. 41.

jednym z głównych źródeł utrzymania i które w związku z tym utrzymują aktywne kontakty z rynkiem. Co prawda część z tych gospodarstw zapewne przejdzie do grupy socjalnych, ale część ma realne szanse przejść do grupy towarowych⁹¹.

Kolejnym synonimem drobnego gospodarstwa rolniczego jest pojęcie gospodarstwa karłowatego. Stosowane było wobec najmniejszych gospodarstw rolniczych i używane było w literaturze ekonomiczno-rolniczej w 1 połowie XX wieku. Analizując wieś polską w okresie II Rzeczypospolitej, K. Juchcińska-Gilka za gospodarstwo karłowate przyjęła poziom do 2 ha UR, pozostałe gospodarstwa podzieliła na małorolne (2-5 ha), średniorolne (5-20 ha) oraz wielkorolne (pow. 20 ha). W. Krysztofik wyróżnia gospodarstwa karłowate jako podmioty do 3 ha UR⁹², a S. Antoniewski w pracy pt. „Opisy gospodarowania w gospodarstwach karłowatych” przedstawia gospodarstwa o powierzchni 4,75 ha, 5 ha, a nawet 5,6 ha UR⁹³. Z literatury okresu II Rzeczypospolitej wynika, że gospodarstwa karłowate charakteryzowały się niewielkim arealem, wysokim wykorzystaniem pracy własnej, niewielkimi zasobami kapitału oraz małą wydajnością pracy. Prowadzono w nich głównie produkcję zwierzęcą uzupełnioną produkcją roślinną. Głównym wyzwaniem właścicieli gospodarstw karłowatych było wyżywienie członków rodziny, w związku z tym utrzymywano w nich od 1 do 5 krów, konia, maciorę oraz ptactwo (przeważnie kury i kaczki). W opisywanych gospodarstwach rolnicy dążyli do poprawy warunków życia poprzez zwiększenie plonów w produkcji.

3.3.2. Autorska identyfikacja i klasyfikacja drobnych gospodarstw rolniczych

Po przeprowadzonych studiach literatury przedmiotu oraz własnych przemyśleniach i obserwacjach praktyki gospodarczej autorzy za podstawę wyróżniania zbiorowości drobnych gospodarstw rolniczych przyjmują wielkość obszarową (powierzchnia własnych UR) oraz wielkość ekonomiczną gospodarstwa rolniczego mierzoną standardową produkcją rolniczą (SO). W pierwszym kryterium przyjęto zakres od 1 do 15 ha własnych UR, w drugim zakres kształtował się od 1 do 25 tys. euro. Przedstawione kryteria wyodrębniania drobnych gospodarstw rolniczych, a szczególnie granice powierzchniowe (1-15 ha własnych UR), są dość oryginalne i mogą budzić wątpliwości. O takim podejściu zdecydowany następuje czynnik:

1. Ziemia jest bardzo ważnym i szczególnym czynnikiem produkcji rolniczej (ograniczony i nieprzemieszczalny zasób) w gospodarstwach rolniczych. Ciągłe

⁹¹ P. Sulewski (2007). Strategie realizowane przez rolników w rodzinnych gospodarstwach towarowych. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 88.

⁹² W. Krysztofik (1939). Gospodarstwa karłowate w świetle ankiety losowej. Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, Warszawa, s. 38.

⁹³ S. Antoniewski (1938). Opisy gospodarowania w gospodarstwach karłowatych. [s.n.], Warszawa, s. 6-68.

w działalności rolniczej działa tzw. trójczynnikowa funkcja produkcji⁹⁴, która wskazuje, że na wydajność pracy (najważniejszy wskaźnik w gospodarce wolnorynkowej⁹⁵) wpływ ma oprócz kapitału czynnik ziemi. Z kolei ograniczona produkcyjność ziemi i biologiczny charakter produkcji rolniczej przyczyniają się do małej produktywności (dochodowości) kapitału i pracy.

2. Stosunkowo mała elastyczność dochodowa i cenowa produktów (surowców) rolniczych. Sytuacja ta powoduje rozwieranie się nożyc cen na produkty rolnicze, środki do produkcji rolniczej oraz pracy. Z badań przeprowadzonych przez W. Ziętara wynika, że w latach 1995-2007 „wskaźnik wzrostu kosztów pracy wyniósł około 420%, niższy był wskaźnik wzrostu cen środków produkcji nabywanych przez rolników, wynosił 240%. Zdecydowanie najniższy był wskaźnik wzrostu cen produktów rolnych sprzedawanych przez rolników, który w tym okresie wynosił zaledwie 170%”. Zdaniem W. Ziętary wskazane prawidłowości mają charakter ponadczasowych i powodują spadek jednostkowej opłacalności produkcji rolniczej. Chcąc osiągnąć dochód z gospodarstwa przynajmniej na poziomie parytetowym (podobnym do wynagrodzeń pracowników w działach pozarolniczych), rolnik musi zwiększać skalę produkcji⁹⁶.
3. Gospodarstwa użytkujące do 15 ha GO są zwolnione z wykazywania obszarów proekologicznych w ramach systemu naliczania płatności bezpośrednich w module tzw. zazielenienia. Oznacza to, że z założenia spełniają funkcje proekologiczne, a przynajmniej nie oddziałują niekorzystnie na środowisko i klimat. W 2014 roku wprowadzono system naliczania dopłat bezpośrednich, w których istotną płatnością (obok jednolitej płatności obszarowej) jest płatność za pozytywne oddziaływanie gospodarstwa rolniczego na środowisko i klimat (nazwano tę płatność „zazielenieniem”). Chcąc uzyskać te płatności, rolnik musi spełnić w ramach 3 kryteriów (dywersyfikacji upraw, obszarów proekologicznych i trwałych użytków zielonych) określone warunki. Jednym z nich jest wykazanie obszarów proekologicznych, z czego są zwolnieni właściciele gospodarstw o powierzchni do 15 ha GO. System obowiązywał do 2022 roku.
4. Przyjęcie kryterium opartego na zasobach ziemi umożliwi wyodrębnienie obiektów, w których przeprowadzone zostaną badania szczegółowe. Warto również zauważyć, że analizując problem stanu rolnictwa i gospodarstwa rolniczych w Polsce, należy mieć na względzie przede wszystkim ich zasoby ziemi, ponieważ to właśnie one w głównej mierze decydują o możliwościach produkcyjnych

⁹⁴ W. Rembisz, A. Sielski, A. Bezat (2011). Popytowo uwarunkowany model wzrostu produkcji rolno-żywnościowej. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, s. 8.

⁹⁵ A. Smith w swoim przełomowym dziele „Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów” stwierdził, że „bogactwo każdego narodu zależy po pierwsze od umiejętności, sprawności i znanstwa, z jakimi wykonywana jest praca, oraz po drugie od stosunku liczby tych, którzy pracują użytecznie, do liczby tych, którzy tego nie czynią”.

⁹⁶ W. Ziętara (2009). Model polskiego rolnictwa – wobec aktualnych wyzwań. Zeszyty Naukowe SGGW. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 73, s. 5-2.

i ekonomicznych wielu rodzin rolniczych. Należy również podkreślić, że poziom 15 ha UR często pojawia się jako granica opłacalności funkcjonowania w różnych badaniach ekonomistów rolnych. J. Kowalski porównując obszar gospodarstw ekologicznych z liczbą mobilnych środków energetycznych, zauważa, że dopiero gospodarstwa o powierzchni ok. 15 ha UR mogły dokonać zakupu nowoczesnych i wysokowydajnych maszyn⁹⁷. Średni poziom egzystencji rodziny oparty na źródle dochodów z produkcji rolniczej według A. Stasiaka⁹⁸ zapewnia gospodarstwa rodzinne powyżej 10-15 ha (z wyjątkiem specjalistycznych). J. Sawa analizując dane rachunkowości rolnej, stwierdza, że parytetowy poziom dochodów jest możliwy do osiągnięcia przy powierzchni co najmniej 20 ha⁹⁹. Do podobnych wniosków dochodzi W. Ziętara – w latach 1995-2010 powierzchnia gospodarstw zapewniająca uzyskanie dochodu na poziomie parytetowym (poza gospodarstwami ogrodniczymi i z uprawami trwałymi) wzrosła z ok. 15 ha UR do 25-40 ha¹⁰⁰.

Drugim kryterium wyodrębniania drobnych gospodarstw rolniczych, po spełnieniu wymogu powierzchniowego, jest standardowa wartość realizowanej produkcji. Granice zostały przyjęte zgodnie z propozycją stosowaną przez Polski FADN, uwzględniając wielkość standardowej produkcji (SO). Autorzy jako kryteria wyodrębniania drobnych gospodarstw rolniczych przyjęli areal do 15 ha UR oraz wielkość ekonomiczną do 25 tys. euro (< 12,5 SO). Według wyników standardowych charakteryzujących gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN z 2017 roku gospodarstwa małe – od 8 do 25 tys. euro SO – dysponowały średnią powierzchnią 15,4 ha UR¹⁰¹. Według danych statystycznych prezentowanych przez GUS za 2016 rok¹⁰² 95,5% gospodarstw do 15 ha UR miało wielkość ekonomiczną mniejszą niż 25 tys. euro¹⁰³. W pewnym zakresie wskazane podejście jest zgodne ze spostrzeżeniami J.S. Zegara¹⁰⁴, że wszystkie gospodarstwa rodzinne mają charakter drobnych.

⁹⁷ J. Kowalski (2013). Obszar gospodarstwa ekologicznego a liczba i moc mobilnych środków energetycznych. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 100(1), s. 223.

⁹⁸ A. Stasiak (1999). O konieczności strategii rozwoju regionalnego wschodniego pogranicza polski. [w:] R. Horodeński, M. Rościszewski (red.). *Wschodnia strefa aktywności gospodarczej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok, s. 76.

⁹⁹ J. Sawa (2009). Parytetowa wielkość i zrównoważenie procesu produkcji w gospodarstwach rolnych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 11(1), s. 378-382.

¹⁰⁰ W. Ziętara (2013). Tendencje zmian w kosztach czynników produkcji a kierunki rozwoju gospodarstw rolniczych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2(15), s. 378-385.

¹⁰¹ Polski FADN (2018). Wyniki Standardowe 2017 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 53.

¹⁰² Brak danych za 2017 rok.

¹⁰³ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2017). Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r. Informacje i Opracowania Statystyczne. Warszawa, s. 294.

¹⁰⁴ J.S. Zegar (2012). Rola drobnych..., op.cit., s. 143-145.

Uwarunkowania determinujące stan i kierunki rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych – studia literatury przedmiotu

4.1. Skala i istota problemu drobnych gospodarstw rolniczych w Unii Europejskiej

W Unii Europejskiej nie ma ogólnie przyjętej definicji drobnego bądź małego gospodarstwa rolniczego. Na poziomie UE oraz w poszczególnych państwach członkowskich występują rozbieżności definicyjne w delimitacji tej grupy podmiotów. Należy również zauważyć, że na poziomie UE pojęcie gospodarstwa niskotowarowego nie jest tożsame z pojęciem małego gospodarstwa. Zaliczenie gospodarstwa do kategorii małych gospodarstw rolniczych odzwierciedla jedynie rozmiar prowadzonej działalności rolniczej, bez uwzględnienia motywacji rolnika i przeznaczenia produkcji. Jak podkreśla D. Żmija, w UE duża część małych gospodarstw rolnych to jednak gospodarstwa niskotowarowe¹. Stwierdzenie to potwierdzają dane statystyczne Eurostatu, z których wynika, że w 2016 roku niemal 58% małych gospodarstw (poniżej 5 ha za definicją D. Żmiji) przeznacza na rynek poniżej 50% swojej produkcji, niemal 90% gospodarstw niskotowarowych posiada areał poniżej 5 ha UR².

W UE w 2020 roku funkcjonowało ponad 9 mln gospodarstw rolniczych, z tego gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha UR było ponad 5,6 mln, a poniżej 20 ha UR blisko 7,5 mln. Występowały jednak duże różnice między poszczególnymi krajami członkowskimi. Gospodarstwa rolnicze poniżej 20 ha UR w 2020 roku w UE-28 stanowiły 83%, z czego do 5 ha aż 62% wszystkich. Duże różnice w liczbie drobnych gospodarstw rolniczych występowały między krajami tzw. starej i nowej UE. W krajach UE-15 odsetek gospodarstw do 20 ha wynosił 72%, do 5 ha wynosił 48%, podczas gdy w państwach, które przystąpiły do Wspólnoty Europejskiej po 2004 roku, kształtował się on odpowiednio na poziomach 92% i 74%. W wartościach bezwzględnych największa liczba gospodarstw rolniczych do 20 ha występowała w Rumunii, Polsce i we Włoszech. W takiej samej kolejności krajów prezentowała się liczba gospodarstw do 5 ha UR. W ujęciu względnym gospodarstwa rolnicze do 20 ha stanowiły ponad 85% wszystkich gospodarstw: w Rumunii (90%),

¹ D. Żmija (2016). Wpływ wspólnej..., op.cit., s. 83.

² Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [dostęp: 22.11.2018].

na Cyprze (95%), Malcie (96%), w Słowenii (93%), Chorwacji (91%), Portugalii (90%), Polsce (89%) i Bułgarii (90%), a gospodarstw posiadających do 5 ha było ponad 88% na Malcie i w Rumunii. W UE w 2016 roku w gospodarstwach posiadających do 5 ha było 6% UR, a w gospodarstwach posiadających do 20 ha było to 17% wszystkich użytków rolnych. Należy również zauważyć, że liczba gospodarstw do 5 ha systematycznie się zmniejszała i tak w 2020 roku w porównaniu do 2016 roku ich liczba spadła o 20%, podobnie jak gospodarstw z przedziału od 5 do 20 ha, gdzie ich liczba zmniejszyła się o 12% (tab. 4).

Tabela 4. Liczba gospodarstw rolniczych według różnych kryteriów wyodrębniania w 2020 roku [tys.]

Wyszczególnienie	Ogółem	Liczba gospodarstw według powierzchni UR				Liczba gospodarstw według wielkości ekonomicznej		
		< 2 ha	< 5 ha	5-20 ha	> 20 ha	< 4 tys. euro	< 8 tys. euro	> 25 tys. euro
Austria	110,8	7,3	22,5	44,3	66,8	13,1	27,1	55,9
Belgia	36,0	1,2	4,2	11,0	15,2	0,8	2,2	7,3
Bułgaria	132,7	57,3	79,5	22,0	101,6	70,8	89,1	113,1
Chorwacja	143,9	55,9	98,6	31,6	130,2	73,2	104,7	130,3
Cypr	34,1	24,0	29,4	3,1	32,5	22,1	26,7	30,4
Czechy	28,9	4,1	6,8	8,7	15,5	7,0	11,1	17,7
Dania	37,1	1,5	5,9	12,4	18,3	6,2	10,8	18,4
Estonia	11,4	0,2	0,9	5,2	6,1	4,6	6,1	8,2
Finlandia	45,6	0,6	1,2	15,0	16,1	5,1	12,5	25,7
Francja	393,0	38,2	72,7	71,3	144,0	35,0	55,2	108,9
Grecja	530,8	247,3	387,6	108,3	495,9	238,1	330,0	448,8
Hiszpania	914,9	262,8	463,7	235,5	699,2	291,8	444,0	656,3
Holandia	52,6	3,8	9,1	15,0	24,1	0,9	3,0	9,4
Irlandia	130,2	1,3	7,4	46,8	54,2	19,8	38,8	82,1
Litwa	132,1	24,0	64,6	43,4	107,9	77,2	99,0	118,4
Luksemburg	1,9	0,1	0,3	0,3	0,6	0,1	0,3	0,5
Łotwa	69,0	13,8	30,7	23,1	53,8	45,3	53,2	61,2
Malta	7,7	6,0	7,1	0,3	7,4	4,8	5,5	6,4
Niemcy	262,8	b.d.	24,1	52,6	76,7	b.d.	b.d.	b.d.
Polska	1302,3	242,4	676,8	475,2	1152,0	594,5	823,6	1085,9
Portugalia	290,2	136,2	209,0	51,5	260,4	155,9	205,4	250,9
Rumunia	2887,1	2042,6	2562,1	217,2	2779,3	2460,1	2675,9	2804,7
Słowacja	19,6	2,7	6,2	6,1	12,3	7,6	11,4	15,1
Słowenia	72,5	21,1	44,0	23,6	67,6	31,2	47,2	63,2
Szwecja	58,8	0,8	5,8	26,7	32,5	8,7	20,8	35,8
Węgry	232,1	90,9	132,3	47,0	179,3	123,1	154,9	193,8
Włochy	1133,0	438,1	713,8	269,7	983,5	215,5	399,9	741,3

b.d. – brak danych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [dostęp: 22.11.2022].

Drugim kryterium poza powierzchnią użytków rolnych, jaki jest dostępny do porównań między krajami członkowskimi UE, jest wielkość ekonomiczna. Zgodnie z metodyką przyjętą przez europejski FADN, gdzie za małe gospodarstwo przyjmuje się podmiot o wielkości ekonomicznej poniżej 25 tys. euro SO, ich przewaga ilościowa, podobnie jak dla kryterium powierzchniowego, była znacząca, gdyż stanowiły one 80% wszystkich gospodarstw w UE. W samej tylko Rumunii tych gospodarstw było więcej niż we wszystkich krajach tzw. starej UE.

4.2. Uwarunkowania historyczne

W literaturze ekonomiczno-rolniczej podkreśla się, że współczesny obraz rolnictwa na świecie jest bardzo wyraźnie związany z historią³. To od niej w dużym stopniu zależą tradycje, kultura rolna, ukształtowanie wsi, powierzchnia użytkowanej ziemi, wyposażenie w budynki i metody gospodarowania. Różne okresy historyczne przyspieszały lub opóźniały zmiany w polskich gospodarstwach rolniczych oraz różnicowały ich strukturę przestrzenną. Największe znaczenie dla polskiej gospodarki rolnej miały 2 okresy: 123-letni okres niewoli pod zaborami i ponad 40-letni okres gospodarki socjalistycznej⁴. Dodatkowo trzeba wskazać, że lata 1989-2004 i realizowana ówczesnie polityka wobec wsi i obszarów wiejskich oraz okres po wejściu Polski w struktury UE (2004) też miały wpływ na obecny obraz gospodarstw rolniczych.

W okresie zaborów każda z zajętych części kraju poddawana była odmiennym wpływom politycznym, gospodarczym i kulturowym. Przekładało się to także na różnicowanie rozwoju gospodarki rolnej, co jest widoczne do dnia dzisiejszego. Przykładem mogą być reformy wprowadzane na ziemiach polskich przez państwa zaborcze. Najwcześniej i najszerzej realizowano je na ziemiach zaboru pruskiego, a najpóźniej i w sposób bardziej ograniczony – w zaborze rosyjskim. Ponadto na ziemiach zachodnich rozwijał się przemysł, infrastruktura i miasta, a chłonny rynek niemiecki sprzyjał rozwojowi rolnictwa. Na wschodzie obowiązywała zaś odmienna polityka gospodarcza – hamująca wszelki rozwój. Efektem tego było duże zróżnicowanie struktury przestrzennej rolnictwa, w której zachodnie ziemie odznaczały się postępem i nowoczesnością, a wschodnie charakteryzowało ubóstwo i zacofanie. Z kolei liberalna polityka w zaborze austriackim doprowadziła do silnego rozdrobnienia gospodarstw rolniczych i ubóstwa wsi.

Drugim okresem, ważnym dla gospodarki rolnej, były lata gospodarki socjalistycznej (1945-1989). W ogłoszonym w 1944 roku Manifeście Polskiego Komitetu

³ J. Falkowski, J. Kostrowicki (2001). *Geografia rolnictwa świata*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 90.

⁴ J. Bański (2007). *Geografia rolnictwa Polski*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 111.

Wyzwolenia Narodowego zapowiedziano reformę rolną, która sprowadzała się do tego, że użytki rolne w gospodarstwach przekraczających 50 ha miały być rozparcelowane wśród robotników rolnych, chłopów małorolnych i średniorolnych mających liczną rodzinę. Zapisano też, że fundamentem ustroju rolnego w Polsce będą prywatne gospodarstwa rolnicze. W 2 lata po zakończeniu wojny zaczęła się zmieniać krajowa polityka rolna. Decydującą rolę miała odgrywać kolektywizacja rolnictwa, czyli utworzyć nowoczesne przedsiębiorstwa rolnicze i zapobiec rozdrobnieniu ziemi, co wynikało też z racji politycznych i dążenia władzy do osłabienia rolnictwa prywatnego⁵. W tym okresie szczególnie uwidocznił się obraz polskiego chłopu przywiązanego do ziemi i mimo różnego rodzaju brutalnych nacisków niepoddającego się. Przekonują o tym liczne opisy zawarte w pamiętnikach. „Traktory ruszyły w pole – wspominał świadek wydarzeń – ruszyli i ludzie przeciw traktorom. Kobiety wszczyły krzyk i alarm. Zaczęto wynosić obrazy i śpiewać nabożne pieśni. Jedna z kobiet położyła się pod traktor, obejmując ziemię, ponieważ na jej polu zaczęto. Wszyscy ludzie wylegli z chat, kto żył, kobiety, mężczyźni, starcy i dzieci udali się w pole. Mieli i ze sobą obrazy świętych i kije oraz łopaty i inne rzeczy. [...] Nikt z pola nie zszedł”⁶. Proces uspołdzielczania napotkał szczególnie opór w tzw. starych wsiach, złożonych z dziedzicznie gospodarujących rodzin – tam poddało się kolektywizacji zaledwie 0,8% chłopów. Opór polskich chłopów spowodował, że jedynie w Polsce i Jugosławii rolnictwo nie zostało całkowicie skolektywizowane w latach 1945-1989. Intensywny proces kolektywizacji rolnictwa trwał do 1956 roku i spowodował powstanie ponad 10 tys. gospodarstw państwowych (pseudospółdzielczych), co jednocześnie doprowadziło do osłabienia roli rolnictwa prywatnego. Państwowe gospodarstwa rolne (PGR) tworzone były od stycznia 1949 roku. Najwięcej z nich powstało na północy i zachodzie Polski, a w środkowej i wschodniej części kraju nie odgrywały znaczącej roli w strukturze własności ziemi. Po 1989 roku rozpoczęto ich likwidację (ostatnie zamknięto w 1994 roku). Szybka ich likwidacja doprowadziła do pozbawienia pracy tysięcy ludzi nieposiadających alternatywnych źródeł utrzymania.

Najważniejszym elementem struktury rolnictwa w Polsce były gospodarstwa rodzinne (indywidualne), które u schyłku lat 80. dysponowały ok. 76% ogólnej powierzchni użytków rolnych. W 1985 roku według danych GUS gospodarstwa rodzinne do 15 ha stanowiły 94,5%, a 54,3% posiadało powierzchnię poniżej 5 ha UR. Polityka państwa generalnie faworyzowała sektor uspołeczniony i nie sprzyjała gospodarstwom rodzinnym. W okresie intensywnej kolektywizacji nastąpiło największe zmniejszenie użytków rolnych w rolnictwie rodzinnym. Rozwój rolnictwa rodzinnego rozpoczął się, gdy ster rządzenia krajem przejął E. Gierek i zmienił politykę wobec rolnictwa. Zniesiono obowiązkowe dostawy na produkty rolni-

⁵ I. Bukraba-Rylska (2008). *Socjologia wsi polskiej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 45-68.

⁶ S. Siekierski (1990). *Świadomość chłopów okresu kolektywizacji w świetle pamiętników*. Przegląd Humanistyczny, 4.

cze, usprawniono skup produktów rolniczych, rozpoczęto mechanizację rolnictwa, zezwolono na powiększanie areалу gospodarstw, wprowadzono preferencyjne kredyty. Sytuacja ta nie trwała jednak długo, bo już w połowie lat 70. nastąpiło pogorszenie sytuacji gospodarczej kraju i nastały ciężkie czasy dla rolników.

Na początku lat 90. rozpoczęto realizację tzw. planu Balcerowicza, którego celem była budowa instytucjonalnych warunków dla prawidłowego funkcjonowania mechanizmu rynkowego. Tworzono podstawy do funkcjonowania gospodarki rynkowej i zapoczątkowano proces prywatyzacji i komercjalizacji sektora państwowego. W zakresie rolnictwa rozpoczęto dostosowywanie systemu prawa do wymagań gospodarki rynkowej, zniesiono ograniczenia w obrocie ziemią i limit wielkości obszaru gospodarstw rolnych⁷. Rozpoczęto proces uwłaszczania ziemi i majątków PGR, co w rezultacie doprowadziło do powstania w rolnictwie grupy zamożnych właścicieli i dzierżawców ziemi odnoszących korzyści ze skali produkcji⁸. Według badań P. Kracińskiego⁹ do końca 2012 roku sprzedaż ziemi z zasobów Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa wyniosła blisko 2250 tys. ha, z czego 345 tys. ha w grupie powierzchni 1-10 ha i zawartych 111 tys. umów, tj. 3,1 ha średnio na umowę, 1010 tys. ha w grupie od 10-100 ha i 41 tys. sprzedaży, średnio 24 ha na umowę, oraz w grupie powyżej 100 ha 842 tys. ha i 3000 umów, tj. średnio 280 ha na umowę. Jak zauważają A. Woś¹⁰ oraz A. Skarżyńska i I. Augustyńska-Grzymek¹¹, gospodarstwa rolne w końcu lat 90. uzyskiwały gorsze wyniki w porównaniu z wcześniejszymi. Korzystne symptomy w rolnictwie pojawiły się dopiero po wejściu do UE.

4.3. Uwarunkowania wewnętrzne

Zagadnienia produktywności (dochodowości) czynników produkcji i problemy mierzenia efektów od dawna przykuwały uwagę teoretyków nauk ekonomicznych. Zgodnie z prakseologiczną zasadą racjonalnego gospodarowania człowiek zawsze dąży do maksymalizacji efektów z posiadanych zasobów lub też minimalizacji nakładów na jednostkę pożądanego efektu. W wyniku studiów nad danym zagadnieniem na początku XIX wieku J.B. Say sformułował teorię czynników produkcji¹², za które

⁷ W. Józwiak (2013). Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku (2). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 9-12.

⁸ J. Górecki (2015). Wybrane problemy rozwoju i transformacji rolnictwa. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego, 15(1), s. 35.

⁹ P. Kraciński (2013). Proces prywatyzacji zasobu własności rolnej Skarbu Państwa. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 102, s. 49-65.

¹⁰ A. Woś (2000). Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji gospodarki żywnościowej w 1999 roku. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 26.

¹¹ A. Skarżyńska, I. Augustyńska-Grzymek (2000). Koszty jednostkowe i dochodowość produkcji rolnej w gospodarstwach indywidualnych w 1999 roku. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 4-5, s. 95-143.

¹² J.B. Say (1960). Traktat o ekonomii politycznej czyli prosty wykład sposobu, w jaki się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa [przeł. W. Giełżyński, S. Czernecki]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

uznał ziemię, kapitał i pracę. Zgodnie z jego teorią są to czynniki samodzielne, z których każdy spełnia w produkcji określoną „usługę”, a ich właściciele mają prawo do wynagrodzenia za usługi owych czynników.

Do literatury przedmiotu pojęcie czynników produkcji wprowadził A. Smith w 1776 roku w dziele „Bogactwo narodów” i scharakteryzował je jako materialne lub niematerialne zasoby niezbędne do wytworzenia dóbr w postaci towarów i usług. W klasycznym ujęciu czynniki produkcji w gospodarstwach rolniczych oraz przedsiębiorstwach prowadzących działalność pozarolniczą to: ziemia, praca i kapitał¹³. Ziemia, w tym surowce naturalne, jest rozumiana bardzo szeroko. Zalicza się do tej kategorii złoża naturalne (kopaliny), wody podziemne i powierzchniowe, terytorium, faunę, florę i atmosferę. Praca jest rozumiana jako fizyczna zdolność człowieka do wykonywania pewnych czynności łącznie z jego kwalifikacjami i motywacjami. To celowa działalność człowieka wykonywana przy użyciu sił fizycznych lub zdolności intelektualnych zmierzająca do zaspokajania potrzeb. Kapitał w ujęciu klasycznym jest rozumiany w ujęciu rzeczowym, a nie ludzkim czy finansowym. Tworzą go maszyny i urządzenia służące do produkcji innych dóbr.

4.3.1. Ziemia

To czynnik produkcji zajmujący szczególną pozycję w wytwórczości rolnictwa, gdyż jest głównym czynnikiem determinującym potencjał produkcyjny gospodarstw rolniczych. Wiąże się to z przestrzennym charakterem produkcji i rolą sił przyrody w procesach rolniczych. Wielkość uzyskiwanej produkcji jest ograniczona naturalną żyznością danej powierzchni i poziomem nakładów utrzymujących lub zwiększających potencjał żyzności. W literaturze z zakresu ekonomii rozważania na temat ziemi sięgają czasów starożytnych, warto przytoczyć sławnego z rozważań o rolnictwie i fundamentach ekonomii greckiego filozofa Ksenofonta, który głosił pogląd, że „ziemia zachęca rolników do niesienia orężnej pomocy swojemu krajowi”¹⁴.

Ziemia jako czynnik produkcji zwróciła uwagę ekonomistów już w XVIII wieku w szkole fizjokratów, którzy uważali, że jedyny produkt czysty wytwarzany jest przez rolników. Ze względu na wykorzystanie odnawialnych źródeł energii (słońca i wody). W teorii fizjokratów występuje założenie o zerowej akumulacji klasy jałowej (przemysłu), w której zyski przeciętne były sprowadzane przez konkurencję do zera. Nurt ten szczególnie podkreślał rolę rolnictwa w rozwoju gospodarczym¹⁵.

¹³ D. Begg, S. Fischer, R. Dornbusch (1999). Mikroekonomia. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

¹⁴ Ksenofont (1996). Wybór pism. Biblioteka Narodowa, sem. III, nr. 39, Warszawa.

¹⁵ J. Gudowski (2007). Rolnictwo w teorii i praktyce rozwoju gospodarczego. [w:] R. Piasecki (red.). Ekonomia rozwoju. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 144-162.

W ekonomii głównego nurtu, poruszających kwestie rolnictwa i ziemi, istotna jest teoria renty różniczkowej D. Ricardo. Renta według niego jest częścią produkcji z ziemi, płaconą właścicielowi ziemskiemu za użytkowanie oryginalnych i niezniszczalnych sił gleby. Renta wynika przede wszystkim z rzadkości ziemi. Gdyby w gospodarce występował nadmiar bogatej i urodzajnej ziemi, to tylko niewielka jej część musiałaby być uprawiana, aby zaspokoić popyt danej populacji. Nie istniałaby renta, gdyż nikt nie chciałby płacić za grunty dostępne dla każdego, kto zechce je uprawiać¹⁶. W związku z tym renta jako kategoria ekonomiczna ma prawo bytu, gdyż ziemia nie występuje w nieograniczonej ilości i jednakowej jakości. Wraz z rozwojem społeczeństwa uprawiane są również gleby o niższej urodzajności, a wysokość renty zależy od różnicy produktywności między glebą lepszą i gorszą jakości. Proces zwiększenia liczby mieszkańców globu powinien zatem stymulować uprawę gruntów coraz gorszej jakości, aby umożliwić zwiększenie podaży żywności, a tym samym powodować wzrost renty za relatywnie bardziej urodzajne ziemie. Występowanie renty gruntowej istnieje przy założeniu spełnienia 2 warunków: ziemia występuje w rzadkości i kolejne nakłady kapitału/pracy przynoszą mniejszą produkcję, czyli występuje malejąca produktywność kapitału i pracy. W przypadku gdy ziemi jest w nadmiarze i uprawiane są najbardziej urodzajne rośliny – renta nie istnieje, gdyż pojawia się wraz ze słabnięciem mocy produkcyjnych¹⁷.

A. Smith, w odróżnieniu od D. Ricardo, uważał, że każda ziemia nadaje się na produkcję żywności. Tereny nieurodajne mogą służyć za pastwiska i przynosić zyski ze sprzedaży mleka i mięsa, które zwiększają się wraz ze zwiększeniem jakości pastwiska. Renta uzyskiwana z ziemi różni się w zależności od urodzajności i lokalizacji ziemi. Wpływ urodzajności na rentę zależy od jakości gleby i możliwości uprawy określonych gatunków roślin. Analizując przypadek 2 powierzchni pól, o tej samej wielkości i urodzajności, wyższą rentę wygenerują obszary zlokalizowane bliżej miast niż te położone dalej. Wynika to z kosztów transportu związanych z dostarczeniem towaru na rynek. Kolejną przewagą lokalizacyjną gruntów położonych bliżej miast jest skupienie popytu. W przypadku dużych miast, gdy grunty położone najbliżej nie są w stanie zaspokoić popytu ludności, pojawia się następujący podział pracy: bliżej zlokalizowana jest produkcja dóbr, które trudno przewozić na większe odległości, a dalej produkcja nadająca się do transportowania¹⁸. Współcześnie, w wyniku wyraźnego postępu w transporcie i przepływie informacji, wskazane przez A. Smitha oraz później J.H. von Thünera prawidłowości się nie potwierdzają.

Zdaniem J.B. Sayera ziemia jest unikalnym zasobem naturalnym, któremu człowiek był w stanie przypisać własność. Inne zasoby naturalne są również wykorzystywane

¹⁶ D. Ricardo (1821). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. John Murray, London.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ A. Smith (1904). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Book I. Methuen and Co, London, s. 1-89.

przez człowieka w procesie produkcyjnym, jak woda (nurt rzeki wprawia maszyny w ruch) czy wiatr, człowiek nie jest jednak w stanie przypisać im własności i zażądać zapłaty za ich zasługi. Istnieje jednak znaczna różnica między tymi czynnikami produkcji, gdyż siła tych drugich jest niewyczerpywalna. Korzyści wynikające z ich użytkowania przez pojedynczego człowieka nie umniejszają korzyści innych ludzi, czego nie można powiedzieć o ziemi. By uzyskać efekty z ziemi, należy zużyć nakłady innych czynników (np. pracy i kapitału), a nikt nie zdecyduje się na poniesienie kosztów bez oczekiwania korzyści¹⁹. Współcześnie w wyniku rozwoju cywilizacyjnego dobra zakwalifikowane przez J.B. Sayera jako odnawialne i niezużywalne również upodobniły się pod względem cech użytkowania do ziemi. Skupienie przemysłu ciężkiego w ośrodkach miejskich na małym obszarze doprowadziło do problemów zanieczyszczenia powietrza – smogu. Industrializacja rolnictwa oraz zastosowanie systemów melioracyjnych wywarło duży wpływ na stan chemiczny wód powierzchniowych i podziemnych. Zastosowanie systemów nawadniających w rolnictwie doprowadziło do obniżenia poziomu wód gruntowych w sąsiedztwie punktów poboru, co wpływa na zmianę chemizmu wód, powodując ich pogorszenie²⁰.

Ziemia jako czynnik produkcji ma 2 właściwości: ilość i jakość. Cechami szczególnymi ziemi związanymi z ilością jest: 1) nieruchomości, czyli stałość położenia i brak możliwości swobodnego przemieszczania ziemi w miejsce bardziej dogodne do gospodarowania; 2) niepomnażalność (niepowiększalność). Występowanie ziemi w ograniczonej ilości przekłada się na siłę produkcyjną, czyli właściwości służące produkcji rolniczej. Przy prowadzeniu racjonalnej działalności rolniczej ziemia nie zużywa się, a nawet może następować zwiększanie jej wartości produkcyjnej, co ujawnia jej kolejną cechę – niezniszczalność. Racjonalne uprawianie ziemi nie wymaga jej odtworzenia, ponieważ się nie zużywa. W sytuacji braku możliwości powiększenia obszarów użytkowania rolniczego jedyną drogą pomnażania produkcji jest zwiększenie stopnia wykorzystania sił biologicznych ziemi. Posiada ona istotny i trwały walor ekonomiczny. Wymienione właściwości ziemi są darem przyrody i świadczą o naturalnych jej właściwościach, przestrzenności, zasobności w naturalne składniki i możliwości uprawy.

W literaturze ekonomicznej wyróżnia się 3 strefy użytkowania ziemi: produkcyjną, konsumpcyjną i nieużytkowaną²¹. Produkcyjna strefa użytkowania ziemi obejmuje: rolnictwo i leśnictwo, przemysł, budownictwo i usługi produkcyjne. Strefa konsumpcyjna wiąże się ze świadczeniem na rzecz społeczeństwa usług nieprodukcyjnych związanych np. z budową i rozbudową osiedli mieszkaniowych, ośrodków turystyczno-wypoczynkowych i sportowych, parków narodowych, poligonów woj-

¹⁹ J.B. Say (1855). *A Treatise on Political Economy*. Lippincott Grambo & Co, Philadelphia, s. 17-26.

²⁰ M. Gromiec, A. Sadurski, M. Zalewski, P. Rowiński (2014). Zagrożenia związane z jakością wody. *Nauka*, 1, s. 104.

²¹ S.D. Czeriemuszkin (1963). *Teorija i praktika ekonomiceskoj ocenki zemli*. Socekiz, Moskwa.

skowych itd. Strefa ziem nieużytkowanych obejmuje: pustynie, tereny nieprzydatne bądź niedostępne dla masowego ruchu (np. turystycznego) czy też obszary zdewastowane przez działania wojenne.

Ogólny obszar powierzchni Polski w 2020 roku wynosił 31 270 tys. ha, z czego użytki rolne stanowiły 59,9% ogólnej powierzchni kraju. Powierzchnia użytków rolnych, względem 2005 roku²² uległa zmniejszeniu o 2%. O takim kierunku przemian struktury agrarnej Polski pisał w 2001 roku J. Falkowski, który twierdził, że zmiany w strukturze użytkowania ziemi w latach 2005-2020 będą polegały na zmniejszeniu areалу użytków rolnych, zwiększeniu powierzchni użytków ekologicznych, powierzchni leśnej i powierzchni innego użytkowania pozarolniczego. Prognozował, że ogólna powierzchnia użytków rolnych w Polsce zmniejszy się do 16 mln ha w 2020 roku. Analiza ekonomiczno-rolnicza przemian w Polsce, jakie dokonały się od 2005 roku w strukturze powierzchni ogólnej, potwierdza przedstawione prognozy J. Falkowskiego²³. W 2020 roku na cele rolnicze wykorzystywano 60% powierzchni ogólnej kraju (tab. 5). Wartość wskaźnika pozwala na zaliczenie Polski do krajów o dużym rolniczym wykorzystaniu ziemi. W skali całego kraju grunty orne stanowiły w 2020 roku 44%, a ich udział w powierzchni ogółem kraju względem 2005 roku zwiększył się o 5%. Największa powierzchnia gruntów ornych występowała w województwach mazowieckim, wielkopolskim i lubelskim. Największy odsetek użytków rolnych zaobserwowano w środkowej i południowo-zachodniej części Polski, w województwach kujawsko-pomorskim, wielkopolskim i łódzkim. Przekraczał 80% w użytkach rolnych, łąki i pastwiska na tych obszarach charakteryzowały się udziałem na poziomie poniżej 15%.

W prowadzeniu działalności rolniczej oprócz ilości ziemi ważna jest jej jakość, gdyż to ona determinuje, jakie rośliny można na niej uprawiać. Podstawowa ocena urodzajności gleby obejmuje oznaczenie odczynu (pH) oraz zawartości przyswajalnego fosforu (P), potasu (K) i magnezu (Mg), które to pierwiastki zaliczane są do grupy makroskładników²⁴.

W latach 2016-2020 średnia zawartość makroelementów w glebach użytków rolnych w Polsce była zróżnicowana (rys. 5). Z rolniczego punktu widzenia niezwykle ważny jest poziom zakwaszenia gleb, gdyż decyduje o przyswajalności składników pokarmowych przez rośliny. O zakwaszeniu gleb decydują z jednej strony warunki przyrodnicze, a z drugiej działalność gospodarcza człowieka, w tym działalność rolnicza. Za najważniejsze naturalne czynniki oddziałujące na zmiany odczynu gleb uznaje się klimat oraz rodzaj skały macierzystej. W Polsce ok. 90% gleb zostało

²² Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2008). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2007. Warszawa, s. 203.

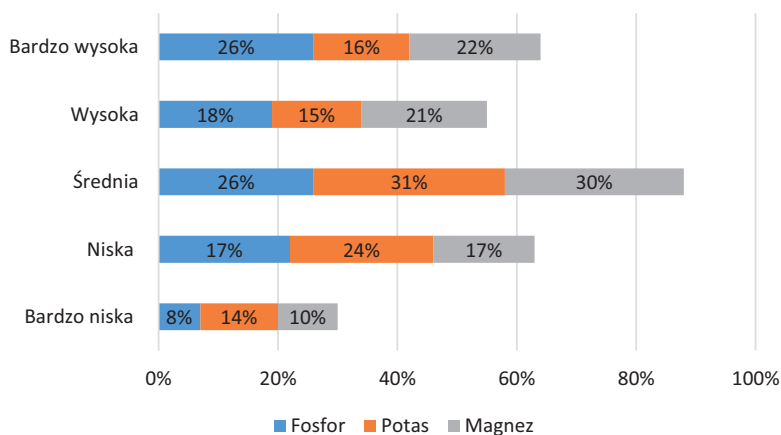
²³ J. Falkowski (2001). Rolnictwo polskie w Unii Europejskiej (2005–2020) – scenariusz pesymistyczny – optymistyczny – realistyczny. [w:] J. Bański (red.). Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej. Studia Obszarów Wiejskich, 1, 53-70.

²⁴ P. Mikołowicz (2007). Nawożenie jako czynnik plonotwórczy. Wieś Jutra, 7, s. 18-19.

Tabela 5. Powierzchnia użytków rolnych (UR) w porównaniu do ogólnego użytkowania gruntów w gospodarstwach rolniczych (z wyodrębnieniem poszczególnych jej elementów) w poszczególnych województwach Polski w 2020 roku

Wyszczególnienie	Użytki rolne [ha]										Lasy i grunty leśne [ha]	Pozostałe grunty [ha]
	R-M	w dobrej kulturze rolnej						pozostałe				
		razem	w tym									
			zasiewy	grunty ugorowane	uprawy trwałe	łąki trwałe	pastwiska trwałe					
Polska	14 860	14 448	10 366	432	390	2 578	651	412	1 164	962		
Dolnośląskie	919	897	716	30	10	114	26	22	31	46		
Kujawsko-pomorskie	1 079	1 067	899	14	12	116	26	12	63	91		
Lubelskie	1 383	1 349	1 009	32	72	203	25	34	134	83		
Lubuskie	438	405	282	21	6	81	14	33	29	24		
Łódzkie	980	956	736	21	38	140	20	23	81	60		
Małopolskie	595	571	291	27	15	209	26	24	104	45		
Mazowieckie	1 944	1 899	1 206	59	108	425	99	45	215	108		
Opolskie	513	508	453	8	2	39	5	5	10	16		
Podkarpackie	610	564	296	47	15	170	32	45	63	51		
Podlaskie	1 057	1 037	606	18	6	294	111	20	147	57		
Pomorskie	750	729	568	21	6	95	38	21	58	51		
Śląskie	391	372	268	16	4	73	10	20	30	27		
Świętokrzyskie	516	495	323	24	34	103	9	21	50	32		
Warmińsko-mazurskie	1 001	975	592	39	7	185	151	26	46	98		
Wielkopolskie	1 773	1 753	1 461	25	26	213	26	21	84	95		
Zachodniopomorskie	910	871	661	31	28	117	34	38	21	78		

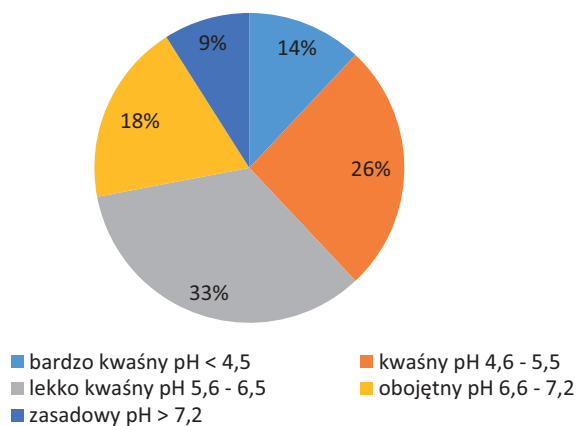
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2021). Powszechnego Spisu Rolnego 2020. Raport z wyników. Warszawa.

Rysunek 5. Zasobność gleb w przyswajalne makroelementy w Polsce w latach 2016-2019

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

wytworzonych na kwaśnych skałach naniesionych przez lodowce²⁵. Według aktualnych badań agrochemicznych prowadzonych w Polsce przez okręgowe stacje chemiczno-rolnicze udział gleb bardzo kwaśnych i kwaśnych dominuje (73%) nad innymi odczynami gleby (rys. 6).

Rysunek 6. Odczyn gleby w Polsce w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

²⁵ J. Igras (red.), (2013). Dobre praktyki rolnicze w nawożeniu użytków rolnych. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Radomiu, Radom, s. 18.

Problem zakwaszenia gleb w Polsce jest związany głównie z niezadowalającym stosowaniem nawozów do utrzymania odpowiedniego pH²⁶. Jak wynika z danych za lata 2016-2019, 32% badanych gleb znajduje się w przedziale potrzeb wapnowania koniecznego i potrzebnego, 17% – wskazanego, 18% – ograniczonego, a 33% gleb nie wymaga wapnowania (rys. 6). Porównując te dane z zestawieniem W. Lipińskiego za okres 2000-2004, udział gleb w przedziale wapnowania koniecznego i potrzebnego zmniejszył się ok. 16%, a udział gleb o potrzebach wapnowania ograniczonego i zbędnego wzrósł o ok. 15%. Analizowane dane wskazują na systematyczną poprawę sytuacji w omawianym zakresie.

Zmniejszające się zasoby użytków rolniczych, przy jednoczesnym zalesianiu większych obszarów, powodują, że ceny ziemi rosną z każdym kolejnym rokiem. Powodem rosnących cen ziemi rolniczej jest też objęcie rolnictwa systemem dopłat bezpośrednich oraz powiązaniem ich bezpośrednio z zasobem ziemi. Skutkiem takiego rozwiązania jest kapitalizowanie wartości ziemi. W latach 2005-2020 ceny ziemi w Polsce przeciętnie wzrosły 5-krotnie, co jest ważnym powodem zahamowania obrotu ziemią rolniczą po wejściu Polski do Wspólnoty Europejskiej. Właściciele użytków rolnych traktują posiadane zasoby jako lokatę kapitału, która w analizowanym okresie dała znacznie większe zwroty niż inwestycja w złoto bulionowe – cena złota w analizowanym okresie wzrosła 3-krotnie²⁷. Rosnąca wartość ziemi powoduje, że właściciele drobnych gospodarstw rolniczych, którzy rezygnują z prowadzenia działalności rolniczej, niechętnie decydują na trwałe zbycie zasobu (sprzedaż), co ogranicza możliwości rozwoju innych gospodarstw rolniczych.

4.3.2. Praca

Zgodnie z teorią A. Smitha jednym z niezbędnych zasobów do rozpoczęcia i prowadzenia działalności gospodarczej jest „człowiek”. W rolnictwie pojęcie czynnika ludzkiego utożsamiane jest z pojęciem kapitału ludzkiego, zasobu który uwzględnia zarówno ilość, jak i jego jakość. W teorii kapitału ludzkiego przyjmuje się założenie, że praca ludzka nie jest jednorodna, czego przejawem jest różna produktywność krańcowa pracowników spowodowana różnym poziomem wykształcenia, kwalifikacji zawodowych oraz umiejętności. Wykształcenie jest powszechnie uznawane za podstawowy czynnik efektywnościowy procesu produkcyjnego. Stanowi rezultat procesu kształcenia oraz samokształcenia (zarówno w zakresie ogólnym, jak i specjalistycznym), w rolnictwie waga tego czynnika określa nie tylko sprawność gospodarowania, ale także skalę działalności²⁸. Wyniki badań nad wpływem czynnika ludzkiego na

²⁶ W. Lipiński (2005). Odczyn gleb Polski. Nawozy i Nawożenie, 2(23), s. 33-40.

²⁷ BullionVault (2022). Wykres cen spot złota. <https://zloto.bullionvault.pl/wykres-cen-zlota.do> [dostęp: 10.06.2019].

²⁸ Z. Kołoszko-Chomentowska (2008). Kwestia czynnika ludzkiego w rolnictwie. Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia, 7(4), s. 87.

efektywność gospodarstw rolniczych potwierdzają tezę, że zróżnicowanie efektywności nakładów kapitałowych pozwala wyjaśnić tylko średnio połowę uzyskanych efektów ekonomicznych, reszta jest pochodną wpływu jakości czynnika ludzkiego²⁹.

Teoria kapitału ludzkiego dotyczy opisu i wyjaśnienia rzeczywistości gospodarczej i społecznej związanej z problematyką zatrudniania i wykorzystania zasobów pracy³⁰. Jej podstawę stanowi ogólna teoria ekonomiczna, a w szczególności zagadnienia związane z kapitałem jako nagromadzona praca, wiedza i umiejętności. Cechą kapitału ludzkiego jest dynamiczny charakter – może on ulegać pomnażaniu, a także nie sposób nikogo od niego oddzielić³¹.

Kwestię czynnika kapitału ludzkiego i wykształcenia w rozwoju gospodarczym podnosił już w XVI wieku przedstawiciel merkantylnizmu M. De Bethune. Uznawał on rolnictwo za podstawę potęgi gospodarczej państwa, argumentując, że rozwój jest zależny od zasobów ziemi, surowców i wykwalifikowanych robotników³². O warościotwórczej roli pracy pisał D. Ricardo. Twierdził, że wartość towaru zależy od względnej ilości pracy niezbędnej do jego wytworzenia, nie zaś od większego czy mniejszego wynagrodzenia, które zapłacono za tę pracę. Istnieje przy tym konieczność uwzględnienia kwalifikacji i wydajności pracy, uzależnionej od zastosowania kapitału³³.

Znaczący przełom w myśleniu ekonomicznym dokonał się za sprawą G.S. Beckera, który wprowadził do literatury ekonomicznej pojęcie inwestowania w kapitał ludzki jako alokacji zasobów wpływającej na przyszłe realne dochody³⁴. Rozumiał przez to szkolnictwo, zdobywanie doświadczenia w pracy, opiekę medyczną oraz zdobywanie informacji na temat funkcjonowania systemu gospodarczego. Za istotną przyczynę zróżnicowania dochodów poszczególnych ludzi uznał umiejętności i poziom wiedzy stanowiące składniki kapitału ludzkiego. Z prac G.S. Beckera wynika, iż u osób względnie starszych wielkość zarobków determinowana jest w sposób pozytywny przez udział w szkoleniach zawodowych, rodzaj wykształcenia czy ekonomiczną mobilność przestrzenną. W grupie osób relatywnie młodszych nie odnotowano takich korzyści, gdyż w ich wieku płace nie rekompensują poniesionych wydatków inwestycyjnych³⁵.

²⁹ E. Elstrand (1969). Norwegian experience from extension work in farm management. *International Journal of Agrarian Affairs*, 5(4), s. 91.

³⁰ W. Jarecki (2003). *Koncepcja kapitału ludzkiego*. [w:] D. Kopycińska (red.). *Kapitał ludzki w gospodarce*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Szczecin, s. 30.

³¹ G.S. Becker (1993). *Human capital. A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. Wyd. 3. Chicago University Press, Chicago-London, s. 16

³² W. Stankiewicz (1987). *Historia myśli ekonomicznej*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 46.

³³ D. Ricardo (1919). *Zasady ekonomii politycznej i podatku* [przeł. M. Bornsteinowa]. Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa, s. 315.

³⁴ G. Becker, K. Murphy, R. Tamura (1990). Human Capital, Fertility and Economic Growth. *Journal of Political Economy*, 98, s. 1.

³⁵ Ibidem, s. 245.

Wiele uwagi o sprawnej organizacji i umiejętności wykorzystania siły roboczej w rolnictwie poświęcił ekonomista rolny okresu międzywojennego S. Moszczeński, zwolennik upowszechniania wiedzy i podnoszenia kwalifikacji rolników. Zwracał uwagę, że podstawą charakteru człowieka i charakteru społecznego jest zdemokratyzowanie pracy, to jest uznanie, że każda jednostka ludzka powinna jednakowo pracować bez względu na stanowisko³⁶. Wytykał brak zainteresowania rolników zdobyciami nauki i ich nieumiejętność pracy oraz za konieczne uważał wprowadzenie rachunkowości w celu określenia dochodów w większych i mniejszych gospodarstwach. T. Brzeski również wskazywał na kwestię wzrostu wydajności małych gospodarstw drogą rozwoju kooperatywy i szkolnictwa rolniczego³⁷.

Literatura przedmiotu podkreśla, że o wynikach gospodarstwa rolniczego w dużym stopniu decyduje wiedza i umiejętności organizacyjne kierownika. Umiejętność zarządzania gospodarstwem rolniczym według R. Manteuffela jest czynnikiem sprawczym wysokiej produktywności zaangażowanych nakładów³⁸. Podobne zdanie prezentowali E.N. Castle i M.H. Becker, uznając organizatorskie zdolności za czynnik decydujący w dużej mierze o dochodowości gospodarstw rolniczych³⁹. Na jakościowy aspekt kapitału ludzkiego zwrócił również uwagę F. Tomczak, stwierdzając, że siła robocza w rolnictwie jest traktowana najczęściej w ujęciu ilościowym i jako element procesu produkcji da się z łatwością zastąpić pracą uprzedmiotowioną⁴⁰. W takim ujęciu sprawy nie docenia się czynnika ludzkiego w pełnym znaczeniu, a tymczasem to on wraz ze wzrostem technicznego wyposażenia rolnictwa zwiększa jego znaczenie. Jakość kapitału ludzkiego wyrażona jest najczęściej poziomem wykształcenia, gdyż ze wszystkich cech określających kapitał ludzki jest najbardziej mierzalną cechą. Poza wykształceniem na jakość kapitału ludzkiego składa się zdolność i sposób uczenia się, elastyczność i wiele cech innych, które powodują, że nie tylko formalnie posiadana wiedza, ale również umiejętność dalszego rozwijania się decydują o ekonomicznym sukcesie określonej jednostki ludzkiej⁴¹.

Za ilościowe cechy czynnika ludzkiego w rolnictwie, zgodnie z zasadami przyjętymi w statystykach Eurostatu, uważa się wszystkie osoby niepodlegające obowiązkowi szkolnemu, które w czasie ostatnich 12 miesięcy poprzedzających badanie pracowały w rolnictwie. Zalicza się właścicieli gospodarstw, nawet gdyby w nim nie pracowali, podczas gdy współmałżonków wyłącznie wtedy, gdy w nim pracują. Zgodnie z tym na siłę roboczą w rolnictwie składają się rodzina oraz pracownicy najemni.

³⁶ S. Moszczeński (1902). Reformy wykształcenia rolniczego. *Gazeta Rolnicza*, 17.

³⁷ A. Lityńska (1994). *Polska szkoła historyczna w ekonomii*. Wydawnictwa Oddziału PAN w Krakowie, Kraków, s. 71.

³⁸ R. Manteuffel (1977). *Wiejskie horyzonty*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, s. 138.

³⁹ E.N. Castle, M.H. Becker (1971). *Zasady podejmowania decyzji w gospodarstwie rolniczym*. PWRiL, Warszawa, s. 19.

⁴⁰ F. Tomczak (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie...*, op.cit., s. 206.

⁴¹ S. Kwiatkowski (2000). *Przedsiębiorczość intelektualna*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 20-28.

W 2019 roku na terenach wiejskich zamieszkiwało ponad 15,3 mln ludzi i w porównaniu z 2005 rokiem ich liczba zwiększyła się o 4%. Największa liczba osób zamieszkiwała obszary wiejskie w województwach mazowieckim, małopolskim i wielkopolskim, a w przeliczeniu na kilometr kwadratowy najwięcej osób było w województwach małopolskim i śląskim. Wśród ludności zamieszkującej obszary wiejskie 63% były to osoby w wieku produkcyjnym oraz 20% osoby w wieku przedprodukcyjnym (tab. 6). W odniesieniu do 2005 roku można zaobserwować proces starzenia się ludności terenów wiejskich.

Według tezy 3-sektorowego podziału gospodarki, sformułowanej przez G.B. Fishera, który na podstawie obserwacji empirycznych po raz pierwszy w 1939 roku opisał istnienie określonej zależności między ogólnym stanem gospodarki a rozwojem jej poszczególnych sektorów. Teza ta została dalej rozwinięta i spopularyzowana przez C. Clarka⁴² i J. Fourastiego⁴³. Ich zadaniem wraz z rozwojem gospodarczym maleje znaczenie sektora rolnego, rośnie zaś sektora usług. W przypadku sektora przemysłowego jego rola początkowo rośnie, następnie stabilizuje się, a w dłuższym okresie maleje⁴⁴. Wysoki poziom zatrudnienia w rolnictwie obrazuje liczba osób pracujących w przeliczeniu na 100 ha UR. Poziom tego wskaźnika zwiększył się w 2017 roku względem 2005 roku o 23% (tab. 7). To dość dziwna sytuacja, ponieważ liczba gospodarstw rolniczych uległa zmniejszeniu. M. Halamska zwraca uwagę, że zasoby pracy na wsi występują w nadmiarze, co powoduje ich niepełne wykorzystanie, w związku z tym ważne jest tworzenie pozarolniczych miejsc pracy celem przesunięcia zbędnych zasobów siły roboczej⁴⁵.

Jak wynika z danych statystycznych, Polska charakteryzuje się znacznym zróżnicowaniem terytorialnym zasobów pracy w poszczególnych województwach. Największe zasoby pracy w gospodarstwach w 2019 roku odnotowano w województwach mazowieckim i lubelskim. Najczęściej stosowanym wskaźnikiem zasobów siły roboczej jest liczba pracujących wyrażona w osobach fizycznych bądź w jednostkach pełnozatrudnionych (rocznych jednostkach pracy) na 100 ha UR fizycznych lub przeliczeniowych. Największe zasoby pracy charakteryzowały województwa małopolskie i podkarpackie, czyli województwa, w których gospodarstwa rolnicze do 5 ha UR stanowiły ponad 80%.

Istotnym komponentem kapitału ludzkiego jest wiek właściciela gospodarstwa rolniczego (tab. 8). Bardziej zaawansowany może być uznawany za wskaźnik zakumulowanego doświadczenia, jednak w nowoczesnej gospodarce rynkowej młody

⁴² C. Clark (1940). *The Conditions of Economic Progress*. Wyd. 3. McMillan, London.

⁴³ J. Fourastie (1963). *Le grand espoir du XXe siècle*. Wyd. 3. Gallimard, Paris.

⁴⁴ A. Dąbrowki (1997). Aspekt sektoralny zmian strukturalnych w gospodarce Niemiec. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica*, 142, s. 123-142

⁴⁵ M. Halamska (2001). Obecne i przyszłe zróżnicowanie regionalne wsi i rolnictwa. [w:] M. Halańska (red.). *Przyszłość wsi polskiej – wizje, strategie, koncepcje*. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

Tabela 6. Ludność i gęstość zaludnienia w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym na terenach wiejskich według województw w 2019 roku

Wyszczególnienie	Ludność na terenach wiejskich w wieku			Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym [%]	Ludność w wieku produkcyjnym ogółu ludności [%]
	przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym		
Polska	2 995	9 483	2 870	15 348	62
Dolnośląskie	173	570	172	915	61
Kujawsko-pomorskie	170	531	151	852	61
Lubelskie	205	688	235	1 128	64
Lubuskie	68	222	65	355	60
Łódzkie	171	560	192	923	65
Małopolskie	362	1 094	311	1 767	62
Mazowieckie	387	1 174	366	1 927	64
Opolskie	75	292	93	460	58
Podkarpackie	236	779	231	1 246	60
Podlaskie	81	282	99	462	64
Pomorskie	195	531	130	856	61
Śląskie	197	649	210	1 056	63
Świętokrzyskie	118	412	143	673	63
Warmińsko-mazurskie	113	369	99	581	58
Wielkopolskie	343	992	275	1 610	62
Zachodniopomorskie	101	337	97	535	59

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

Tabela 7. Pracujący w rolnictwie według statusu zatrudnienia w latach 2005 i 2019

Wyszczególnienie	2005	2019
Ogółem [tys.]	2082,2	2320,4
Zatrudnieni na podstawie stosunku pracy [tys.]	99,0	99,8
Pracodawcy i pracujący na własny rachunek w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie [tys.]	1967,0	2216,2
Członkowie spółdzielni produkcji rolniczej [tys.]	15,3	7,0
Pracujący na 100 ha UR	13	15,8
Udział pracujących w rolnictwie w pracujących ogółem [%]	17	15,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2007). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa i Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

Tabela 8. Liczba gospodarstw rolniczych w podziale ze względu na wiek i wykształcenie właścicieli w 2016 roku w Polsce

Wyszczególnienie	Ogółem
Gospodarstwa ogółem	1 387 936
Gospodarstwa prowadzone przez osobę kierującą w wieku	
< 40 lat	283 479
40-64 lata	944 072
65 lat i więcej	160 338
Gospodarstwa, w których osoba kierująca posiada wykształcenie rolnicze	
wyższe	38 715
policealne	4 303
średnie zawodowe	170 585
zasadnicze zawodowe	169 173
kurs rolniczy	240 761

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2017). Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016. Warszawa.

wiek traktowany jest jako czynnik wzmacniający tendencje do rozwijania gospodarstwa i podejmowania ryzyka. K. Gorlach wyróżnił następujące kategorie wiekowe: 1) obejmuje osoby do 44. roku życia zaliczane do młodych, które traktują swoje gospodarstwa rolnicze jako otwartą pulę szans i możliwości, co sprzyja aktywnym i ekspansywnym zachowaniom; 2) osoby powyżej 44. roku życia, które prowadzone gospodarstwa mogą traktować jako czynnik stabilizacji sytuacji życiowej swojej i rodziny, ich zachowania są mniej ryzykowne i mniej rozwojowe⁴⁶. Jak wykazują badania empiryczne oraz różnego rodzaju statystyki, wiek ma bezpośrednie

⁴⁶ K. Gorlach (2001). Świat na progu domu..., op.cit., s. 187-192.

przełożenie na skłonność do podejmowania ryzyka przez ludzi^{47, 48}. Przy rozdrobnionej strukturze agrarnej w Polsce próby rozwoju rolnictwa będą wiązały się z podjęciem ryzyka i w wielu przypadkach rozpoczęciem nowych działalności, a jak wskazują badania, młodzi ludzie będą bardziej skłoni do podejmowania tego ryzyka.

Dominującą część w 2016 roku w Polsce stanowili właściciele gospodarstw rolniczych w wieku od 40 do 64 lat (68%). Gospodarstwa prowadzone przez młodych rolników stanowiły 20%, lecz warto zaznaczyć, że od momentu uruchomienia wsparcia finansowego do młodych rolników w ramach WPR skorzystało z niego 117 409 gospodarstw rolniczych⁴⁹. Gospodarstwa prowadzone przez rolników powyżej 64. roku życia stanowiły aż 12%.

Kolejną jakościową cechą kapitału społecznego jest poziom wykształcenia (tab. 8). Jak wskazuje J. Wilkin, kierunki ewolucji w zakresie relacji między człowiekiem a innymi czynnikami produkcji odnoszą się także do rolnictwa jako działu gospodarki narodowej. Współcześnie rolnictwo oparte jest na wiedzy i wykorzystuje bardzo zaawansowane technologie, dlatego rolnicy muszą reprezentować wysoki poziom kapitału ludzkiego⁵⁰. Jak wynika z danych statystycznych, w 2016 roku wykształcenie policealne lub wyższe mogło zadeklarować zaledwie 7% rolników, wykształcenie średnie posiadało 45% rolników wszystkich gospodarstw powyżej 1 ha.

4.3.3. Kapitał

W literaturze przedmiotu toczy się od dawna spór o pojęcie i znaczenie kapitału⁵¹. Używanie tego terminu, wzbogaconego o odpowiedni przymiotnik, stało się niezwykle popularne we wszystkich naukach społecznych, o czym pisze P. Sztompka, objaśniając pojęcia: kapitału kulturowego, kapitału społecznego, kapitału pomostowego, kapitału ufności, kapitału wiarygodności, kapitału wiążącego oraz kapitału zaufania⁵². Etymologia i pochodzenie kapitału wiążane jest z łacińskim przymiotnikiem *capitale*, który koresponduje z rzeczownikiem *caput* oznaczającym głowę⁵³. Podwaliny pod rozumienie pojęcia kapitału stworzył fizjokrata F. Quesnay, według

⁴⁷ M. Znajmiecka-Sikora, M. Kaflik-Pieróg (2012). Dlaczego ludzie zachowują się ryzykownie? Analiza zjawiska ryzyka – przegląd definicji, stan badań. [w:] J. Lewandowski, M. Znajmiecka-Sikora (red.). Współczesne standardy w zakresie zarządzania bezpieczeństwem i higieną pracy. Między teorią a praktyką. Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź, s. 195.

⁴⁸ C. Lightfoot (1997). The culture of adolescent risk-taking. Guilford Press, New York, s. 10.

⁴⁹ Dane pozyskane z Banku Danych Lokalnych [dostęp: 01.12.2018].

⁵⁰ J. Wilkin (2006). Człowiek w ekonomii, czyli o konwersji zasobów ludzkich w kapitał. [w:] T. Szafranec (red.). Jednostkowe i społeczne zasoby wsi. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 97-105.

⁵¹ J.R. Hicks (1988). Perspektywy ekonomii. Szkice z teorii pieniądza i teorii wzrostu. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 183-203.

⁵² P. Sztompka (2007). Zaufanie. Fundament społeczeństwa. Znak, Kraków.

⁵³ K. Marchewka (2000). Główne nurty w teorii kapitału. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 3, s. 105.

którego na kapitał składały się różnego rodzaju zaliczki. Kapitał trwały stanowiły zaliczki poniesione na budynki i narzędzia, które były poddane oprocentowaniu w wysokości 10%, kapitał obrotowy funkcjonował jako zaliczki na płace dla robotników rolnych⁵⁴.

Początkowo klasyfikacja kapitału dotyczyła przede wszystkim jego charakterystyki w wymiarze rzeczowym lub pieniężnym oraz w relacji do czasu. D. Hume za kapitał zasadniczo ujmował tylko dobra rzeczowe, pojęte jako środki produkcji. Odróżniał on od pieniądza kapitał, zwracając się przeciw utożsamianiu pieniądza z bogactwem⁵⁵. Pieniężną koncepcję kapitału prezentował A.R.J. Turgot⁵⁶, który kapitał wiązał z oszczędnościami przynoszącymi dochód. Koncepcję tę rozwinął J.B. Say w teorii produktywności. Połączenia obu dokonał A. Smith, scalając kapitał rzeczowy z pieniężnym. Kapitał identyfikował z kapitałem produkcyjnym, a jego wzrost w tym ujęciu był głównym środkiem powiększania dobrobytu. Wyróżnił on kapitał stały i obrotowy. Na kapitał stały składały się narzędzia, budynki oraz kapitał ludzki jako umiejętności. Kapitał obrotowy składał się z dóbr, które w wyniku sprzedaży tworzą przychód. A. Smith pierwszy wyróżnił kapitał jako czynnik produkcji, a jego koncepcja kapitału stanowiła podwalinę dla rozwoju 2 nurtów teorii kapitału. Pierwszą grupę przedstawicieli J.R. Hicks nazwał funduszowcami, dla których najogólniej kapitał stanowi sumą wartości dóbr kapitałowych, czyli fundusz. Drugą grupę stanowili tzw. materialisci, którzy pojęcie kapitału rozumieli jako zasób dóbr realnych, za pomocą których można w przyszłości wytworzyć nowe dobra. Do pierwszych zaliczył A. Smitha oraz prawie wszystkich brytyjskich ekonomistów klasycznych, K. Marksa oraz marginalistów, m.in. E. von Böhma-Bawerka. Do materialistów z kolei zakwalifikował m.in. E. Cannana, A. Marshalla, A.C. Pigou, J.B. Clarka, a także J.M. Keynesa w pierwszej wersji jego koncepcji⁵⁷.

P.A. Samuelson w podręczniku do ekonomii zasób dóbr kapitałowych ogranicza tylko do tych, które są rezultatem procesu produkcyjnego⁵⁸. Kapitał jest rezultatem procesu akumulacji, a więc nie jest pierwotnym czynnikiem produkcji takim jak ziemia i praca. Z kolei D. Dewey uważał za kapitał to wszystko, co jest pożyteczne w produkcji, umiejętności ludzi, ich uczciwość w transakcjach, ścięte kwiaty, ziemię, surowce, drogi, mosty, budynki, maszyny, a nawet trwałość porządku społecznego⁵⁹. Obok koncepcji materialistycznej w teoriach ekonomicznych obecna jest funduszowa koncepcja kapitału, w której maszyny i urządzenia przedsiębiorstwa są

⁵⁴ M. Blaug (1994). *Teoria ekonomii*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 584-585.

⁵⁵ E. Taylor (1957). *Historia rozwoju ekonomiki*, cz. 1. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 43.

⁵⁶ F.A. Fetter (1900). Recent Discussion of the Capital Concept. *Quarterly Journal of Economics*, 11, s. 19.

⁵⁷ K. Marchewka (2000). *Główne nurty...*, op.cit., s. 107.

⁵⁸ P.A. Samuelson, W.D. Nordhaus (1995). *Ekonomia*. T. 1. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 97-100.

⁵⁹ M. Noga (1994). *Państwo a inwestycje w gospodarce rynkowej*. Dolnośląska Oficyna Wydawnicza, Wrocław, s. 9, cyt. za: D. Dewey (1965). *Modern Capital Theory*, Columbia University Press, New York, s. 23-24.

majątkiem (aktywa), a kapitał występuje po stronie pasywów⁶⁰. W związku z tym w naukach ekonomicznych pojęcie kapitału jest kategorią ogólną, obejmującą 2 dość różne zjawiska ekonomiczne – kapitał rzeczowy i kapitał pieniężny⁶¹.

W naukach ekonomicznych pojęcie kapitału definiowane jest różnie, w zależności od zakresu zainteresowania. Według Małej encyklopedii ekonomicznej⁶² kapitał to określona suma wartości przynosząca wartość dodatkową. W naukach o finansach kapitał oznacza środki inwestowane w przedsiębiorstwa na dłuższy lub krótszy okres w celu osiągnięcia zysku⁶³. Dodatkowo kapitał dzieli się na 2 kategorie: obcy i własny. Z kapitałem obcym mamy styczność, gdy inwestorzy chcą go odzyskać wraz z odsetkami, a z kapitałem własnym, gdy inwestorzy chcą czerpać zyski, będąc stale właścicielami przedsiębiorstwa⁶⁴. Ponadto w rachunkowości kapitał można podzielić na własny, który jest odpowiednikiem majątku stanowiącego wartość jednostki, oraz obcy stanowiący zobowiązania i długi jednostki. W księgowym sensie kapitał oznacza źródła finansowania majątku przedsiębiorstwa, a więc pasywa w ujęciu bilansowym. Pasywa wskazują źródła finansowania majątku i informują, jaka część majątku finansowana jest z kapitału własnego, a jaka z obcego.

W ekonomice rolnictwa kapitał, będąc czynnikiem produkcji, jest traktowany w ujęciu materialnym jako środki techniczne. W ich skład wchodzi środki trwałe (budynki, maszyny, stado podstawowe itp.) i środki obrotowe (pasze, nawozy, środki ochrony roślin itp.). W ekonomice rolnictwa pojęcie kapitału jest używane do oznaczenia wszystkich elementów pracy uprzedmiotowionej biorącej udział w produkcji⁶⁵. W jego obszarze mieszczą się trwałe środki produkcji, tj. maszyny, urządzenia, budynki, plantacje trwałe, inwentarz (stado podstawowe), oraz rozmaite rodzaje obrotowych środków produkcji, tj. pasze, nasiona, nawozy, paliwo itp. Według metodyki FADN kapitał własny gospodarstwa odzwierciedla wartość aktywów ogółem pomniejszoną o wartość zobowiązań ogółem (tab. 9)⁶⁶.

Drugą ważną grupą składników aktywów w gospodarstwach rolniczych stanowi majątek obrotowy. Charakteryzuje się zużywaniem w jednym cyklu produkcyjnym. W gospodarstwie rolniczym do najważniejszych elementów majątku obrotowego należy zaliczyć: nawozy mineralne, środki ochrony roślin, kwalifikowany materiał siewny i sadzeniaki oraz pasze treściwe, ponieważ określają one możliwości produk-

⁶⁰ J.R. Hicks (1988). *Perspektywy...*, op.cit., s. 189.

⁶¹ T. Łuczka (1997). *Kapitał jako przedmiot gospodarki finansowej małego i średniego przedsiębiorstwa. Wprowadzenie do finansów przedsiębiorstwa*. Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań, s. 45.

⁶² L. Adam, A. Pohorille (red.), (1974). *Mała encyklopedia ekonomiczna*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 336.

⁶³ P. Bórawski (2013). *Czynniki różnicujące efektywność gospodarstw rolnych uzyskujących dochody z działalności alternatywnych i komplementarnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 49.

⁶⁴ T. Peterson (2003). *The Reed for Private Equity in Poland*. Polish Private Equity Association. Yearbook, Warsaw, s. 70.

⁶⁵ F. Tomczak (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie...*, op.cit., s. 211.

⁶⁶ FADN (2012). *Wyniki Standardowe 2010 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 33.

Tabela 9. Wartość środków trwałych w polskim rolnictwie i łowiectwie według grup środków trwałych w latach 2005-2019

Wyszczególnienie	2005	2010	2015	2016	2019	
	mln zł					%
Ogółem	112 777	124 297	139 643	142 978	153 896	100
Budynki i budowle	69 205	71 271	78 223	80 137	86 505	56,2
Maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia	15 204	19 695	25 545	26 239	28 668	18,6
Środki transportu	12 942	14 901	17 181	17 700	19 428	12,6
Sektor prywatny	101 314	116 146	132 850	136 366	146 649	100
Budynki i budowle	59 519	64 908	73 395	75 457	81 457	55,5
Maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia	14 366	18 816	24 475	25 215	27 467	18,7
Środki transportu	12 765	14 613	16 822	17 333	19 003	13
Sektor publiczny	11 463	8 151	6 793	6 612	7 248	100
Budynki i budowle	9 686	6 363	4 828	4 680	5 048	69,7
Maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia	838	880	1 070	1 025	1200,6	16,6
Środki transportu	177	288	359	367	425,3	5,9

Źródło: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

cyjne, głównie plonowanie roślin i efektywny chów zwierząt⁶⁷. Środki obrotowe charakteryzują się zmianą postaci materialnej w toku produkcji, całkowitym zużyciem w toku produkcji oraz przenoszeniem wartości na wytworzone produkty⁶⁸.

Zużycie nawozów w 2019 roku uległo zwiększeniu w porównaniu do 2005 roku o 26% (tab. 10). Największe tempo wzrostowe zużycia nawozów odnotowano w latach 2005-2017 w przypadku nawozów potasowych. Ogólne zużycie nawozów w przeliczeniu na 1 ha UR uległo zwiększeniu o niemal 38 kg/ha. Znaczącemu zmniejszeniu uległo używanie nawozów wapniowych, lecz od 2010 roku następuje tendencja wzrostowa ich stosowania.

Kolejnym ważnym składnikiem majątku obrotowego są środki ochrony roślin. Ich zastosowanie umożliwia ochronę roślin przed różnego rodzaju grzybami i szkodnikami oraz umożliwia likwidację chwastów, co w konsekwencji prowadzi do osiągnięcia wyższych plonów roślin uprawnych.

Sprzedaż środków ochrony roślin w Polsce, w analizowanym okresie, uległa zwiększeniu średnio o 40% (tab. 11). Wzrost sprzedaży nastąpił w większości podstawowych typów środków ochrony roślin oprócz środków grzybobójczych. Wynik ten świadczy o wzroście intensywności produkcji.

Jednym z ważniejszych czynników mających wpływ na wzrost plonów w rolnictwie jest stosowanie kwalifikowanego materiału siewnego. Możliwości wzrostu plonów metodami agrotechnicznymi mają swoje granice i dodatkowo są limitowane presją na ograniczenie nawożenia mineralnego czy eliminowanie kolejnych

⁶⁷ F. Kapusta (2008). Agrobiznes. Centrum Doradztwa i Informacji. Wydawnictwo Difin, Warszawa, s. 124.

⁶⁸ L. Adam, A. Pohorille (red.), (1974), op.cit., s. 124.

Tabela 10. Zużycie nawozów mineralnych i chemicznych w latach 2005-2019

Wyszczególnienie	Lata							
	2005	2010	2013	2019	2005	2010	2013	2019
	tys. t				na 1 ha użytków rolnych w kg			
Nawozy mineralne lub chemiczne								
Ogółem	1628,4	1771,3	1943,4	1 905,4	102,4	119,2	133,0	140,2
w tym gospodarstwa indywidualne	1309,8	1488,9	1679,2	1 838,5	93,6	112,7	126,6	136,8
Nawozy azotowe								
Razem	895,3	1 023,7	1179,1	1 150,6	56,3	68,9	80,7	78,7
w tym gospodarstwa indywidualne	718,4	861,7	1015,6	1 022,1	51,3	65,2	76,6	76,1
Nawozy fosforowe								
Razem	324,3	351,7	374,1	343,4	20,4	23,7	25,6	23,5
w tym gospodarstwa indywidualne	271,0	300,5	326,4	313,9	19,4	22,7	24,6	23,4
Nawozy potasowe								
Razem	408,8	395,9	390,2	555,8	25,7	26,6	26,7	38,0
w tym gospodarstwa indywidualne	320,4	326,7	337,2	502,5	22,9	24,7	25,4	37,4
Nawozy wapniowe								
Razem	1455,6	590,9	634,7	774,9	91,5	39,8	43,4	53,0
w tym gospodarstwa indywidualne	1206,2	445,5	515,9	627,5	86,1	33,7	38,9	46,7

Źródło: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2007). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2007. Warszawa; Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

Tabela 11. Sprzedaż środków ochrony roślin w Polsce w latach 2005-2019

Wyszczególnienie	2005	2010	2013	2019
	t			
Ogółem	41 135	51 613	61 197	68 907
Owadobójcze	1 917	2 945	4 381	8 267
Grzybobójcze i zaprawy nasienne	9 915	12 867	15 698	17 858
Chwastobójcze	24 455	30 228	36 676	36 185
Regulatory wzrostu	2 483	3 014	3 045	4 737
Gryzonobójcze	249	147	22	131
Pozostałe	2 116	2 412	1 376	1 729

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

dostępnych środków chemicznej ochrony roślin. W celu zmniejszenia dystansu należy więc jak najpełniej wykorzystywać osiągnięcia postępu biologicznego, który jest relatywnie tani. Koszty ponoszone na kwalifikowany materiał siewny, który jest nośnikiem postępu biologicznego, są zdecydowanie mniejsze niż koszty nawożenia. Mniejsze są również niż przeciętne koszty ochrony chemicznej⁶⁹.

⁶⁹ E. Arseniuk, T. Oleksiak (2013). Stosowanie kwalifikowanego materiału siewnego a efekty produkcji zbóż. Agro Serwis, 6, s. 1-2.

W analizowanym okresie wyraźnie zwiększyło się zastosowanie kwalifikowanego materiału przez rolników. Zastosowanie materiału kwalifikowanego w zbożach podstawowych zwiększyło się w analizowanym okresie o 19% (tab. 12).

Tabela 12. Zaopatrzenie rolnictwa w kwalifikowany materiał siewny w latach 2005-2019

Wyszczególnienie	2005	2010	2013	2019
	t			
Zboża podstawowe	157 694	146 647	170 046	194 809
Pszenica	77 219	67 811	78 210	91 522
Żyto	12 912	11 587	12 850	13 232
Jęczmień	31 072	29 153	33 003	35 739
Owies	11 672	10 124	10 032	11 207
Pszennyto	24 819	27 972	35 951	43 109
Ziemniaki (sadzeniaki)	67 288	62 403	55 897	79 798

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

Podsumowując rozważania dotyczące znaczenia kapitału w polskim rolnictwie w latach 2005-2020, należy stwierdzić, że następuje zwiększenie wartości środków trwałych i obrotowych w gospodarstwach rolniczych. Najbardziej zwiększyła się wartość maszyn, narzędzi i urządzeń. Zwiększa się również zużycie środków obrotowych w rolnictwie polskim, co może świadczyć, że następuje wzrost intensywności produkcji rolniczej.

4.4. Ewolucja czynników produkcji w rolnictwie

Rolnictwo jest częścią gospodarki, w której poszczególne podmioty gospodarcze wytwarzają różnego rodzaju dobra w celu zaspokojenia ludzkich potrzeb, a rodzaj i zakres potrzeb oraz stopień ich zaspokojenia określają standard życiowy narodu i poszczególnych jednostek. Wszystkie aktywności gospodarcze działają w pewnych ramach prawnych i podatkowych w obrębie gospodarki narodowej, której celem jest tworzenie dobrobytu. Dobrobytem z kolei nazywamy stan, w jakim posiadamy dobra umożliwiające zaspokajanie podstawowych potrzeb i umożliwiające inne działania zgodne z naszą wolną wolą. Sprawność systemu gospodarczego polega więc na takim użyciu wszystkich sił wytwórczych, które pozwolą uzyskać maksimum dochodu narodowego (produkcji dóbr), przy jednoczesnym uwzględnieniu funkcjonalności tych dóbr. Funkcję koordynowania działalności gospodarczej poszczególnych jednostek w systemie wolnorynkowym spełniają ceny poszczególnych dóbr. Ich poziom wynika ze stosunku podaży do popytu. Zmusza to konkurujące ze sobą przedsiębiorstwa do użycia takiej kombinacji posiadanych środków produkcji, aby wytworzyć jak najbardziej efektywnie produkty (usługi).

Identyczna sytuacja istnieje w gospodarstwach rolniczych, w których wykorzystanie posiadanych zasobów odzwierciedla efekty końcowe, co w naukach ekonomicznych określa się terminem gospodarowanie. Polega ono na takim łączeniu poszczególnych zasobów w procesach wytwarzania, które warunkuje maksymalizowanie efektu przy danych nakładach lub minimalizowanie nakładów na uzyskanie danego efektu⁷⁰. W gospodarstwach rolniczych o możliwościach rozwoju decyduje ich potencjał produkcyjny, na który składają się zasoby pracy, ziemi i kapitału, stwarzając podstawy do osiągnięcia określonych efektów produkcyjnych i dochodowych. Jednakże dla rozwoju gospodarstw ważna jest nie tylko wielkość posiadanych czynników produkcji, ale także ich wzajemne relacje: ziemia-praca, kapitał-ziemia i kapitał-praca, które określają charakter powiązań i współzależności, a także jakość tych czynników⁷¹. Wraz z rozwojem gospodarstw rolniczych następuje zastąpienie pierwotnych czynników produkcji, tj. ziemi i pracy, czynnikiem wtórnym – kapitałem. Ziemia i praca w gospodarstwie rolniczym, będąc czynnikami pierwotnymi, stanowią podstawę jego funkcjonowania. Ziemia jako wyznacznik możliwości produkcyjnych bezpośrednio wpływa na skalę i rozmiar produkcji, a praca jest czynnikiem warunkującym tworzenie i produkcję dóbr kapitałowych. Każda produkcja rolnicza opiera się na współdziałaniu 3 wymienionych czynników produkcji, jednakże ich ilościowy wzajemny stosunek, w jakim zostają użyte, może być zmienny. Oznacza to, że określony produkt może być uzyskany przy różnych proporcjach między czynnikami produkcji. W określonych warunkach gospodarowania istnieje zazwyczaj jedno ekonomicznie słuszne rozwiązanie wśród wszystkich wariantów techniczno-produkcyjnych. Tym rozwiązaniem jest taka proporcja między czynnikami produkcji, która umożliwia uzyskanie określonej produkcji przy najmniejszych kosztach. Optymalna proporcja między czynnikami produkcji wynika z ich produktywności krańcowej oraz ich cen⁷².

Historyczną analizę ewolucji czynników produkcji w rolnictwie przeprowadzili H.H. Herlemann i H. Stamer⁷³. Wyróżnili 4 etapy charakteryzujące się różną relacją stosowanych czynników wytwórczych. W początkowym etapie następuje zastępowanie ziemi czynnikiem pracy – zwiększenie nakładów pracy ludzkiej na produkcję rolniczą. W następnej fazie wzrasta poziom stosowanych środków kapitałowych kierowanych do rolnictwa, których celem jest wzrost produktywności ziemi (nawozy sztuczne, kwalifikowany materiał siewny itp.). Kolejny etap

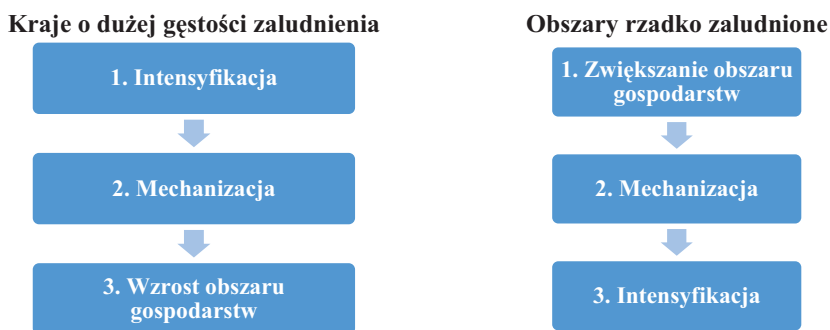
⁷⁰ F. Tomczak (1983). Czynniki produkcji w rolnictwie. [w:] A. Woś, F. Tomczak (red.). *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii*. PWRiL, Warszawa, s. 75-93.

⁷¹ A. Baer-Nawrocka, N. Markiewicz (2013). Relacje między czynnikami produkcji a efektywność wytwarzania w rolnictwie Unii Europejskiej. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(29), s. 5-16.

⁷² F. Tomczak (1984). Czynniki produkcji rolniczej. [w:] *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*. PWRiL, Warszawa, 94-95.

⁷³ H. Herlemann, H. Stamer (1963). *Rolnictwo w dobie technizacji* [przeł. S. Około-Kulak]. PWRiL, Warszawa, s. 44-51.

nazywają etapem mechanizacji. to okres rozpowszechniania w rolnictwie środków technicznych substytuujących pracę żywą pracą uprzedmiotowioną w postaci narzędzi, maszyn i urządzeń rolniczych. Rezultatem postępującej mechanizacji procesów produkcyjnych jest zmniejszenie zarówno w wielkościach absolutnych, jak i względnej liczby ludności pracującej w rolnictwie. Ostatnia faza rozwoju polega na dostosowywaniu obszaru jednostki produkcyjnej do pozostałych czynników wytwórczych. Następuje wzrost średniego obszaru gospodarstw rolniczych z ogólną tendencją do zmniejszenia ich liczby. Dodatkowo zauważyli, że inaczej przebiegał proces technizacji rolnictwa na obszarach gęsto zaludnionych, a inaczej w krajach rzadko zaludnionych (rys. 7).

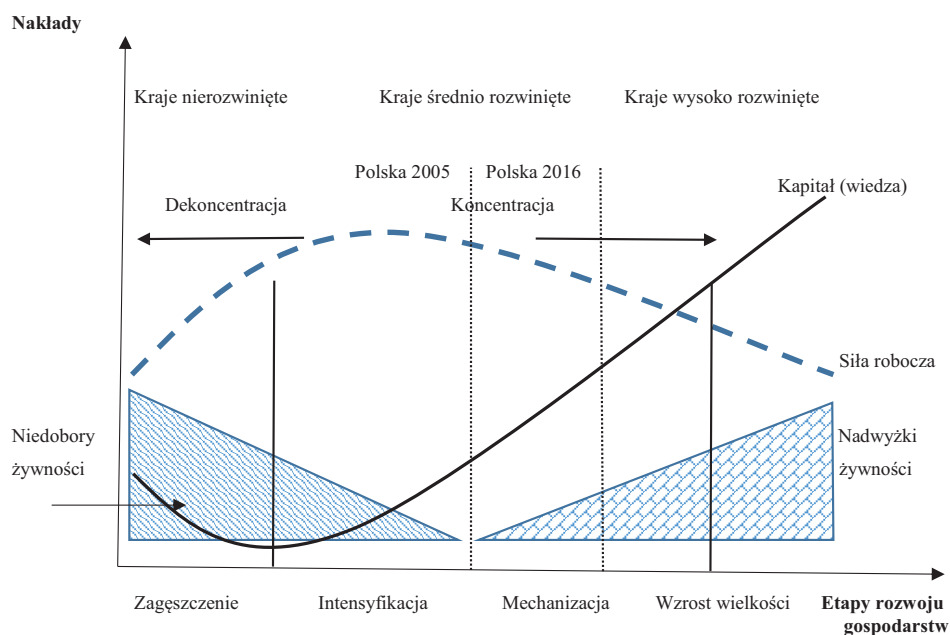
Rysunek 7. Procesy przystosowywania struktury gospodarstw rolniczych w krajach gęsto i rzadko zaludnionych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Herlemann, H. Stamer (1963). Rolnictwo w dobie technizacji [przeł. S. Około-Kulak]. PWRiL, Warszawa.

Na obszarach o dużej gęstości zaludnienia po fazie intensyfikacji organizacji produkcji następuje faza mechanizacji, co w konsekwencji prowadzi do zwiększenia obszaru gospodarstw rolniczych. W krajach słabo zaludnionych kolejność faz jest odwrotna. Po okresie zwiększania areалу gospodarstwa rolniczego następuje mechanizacja, a na samym końcu intensyfikacja produkcji rolniczej. Odmienne procesy technizacji różnie oddziałują na rozwój gałęzi przemysłu, co odzwierciedla rozwój gospodarki Stanów Zjednoczonych i Niemiec. W dyspozycji Stanów Zjednoczonych były duże powierzchnie użytków rolnych z małym zaludnieniem, co wpłynęło na rozwój mechanizacji i stały się one krajem przodującym w dziedzinie maszyn rolniczych i ciągników. Gdy rolnictwo amerykańskie znajdowało się w etapie mechanizacji, rolnictwo niemieckie było na etapie intensyfikacji produkcji i osiągnęło przełomowe osiągnięcia w dziedzinie chemizacji rolnictwa przyczyniającą się do podniesienia plonów roślin uprawnych. Autorzy zauważają również, że w gęsto zaludnionych krajach Europy Zachodniej zbyt duże rozdrobnienie gospodarstw rolniczych umożliwia w ograniczonym stopniu ich mechanizację i przejście do fazy

powiększania zasobów użytków rolnych. Jedynie w miarę postępu na tym etapie rozwoju może być dokonana pełna mechanizacja⁷⁴. Przedstawiona diagnoza przez autorów w latach 60. dla krajów Europy Zachodniej odpowiada na współczesne problemy polskiego rolnictwa i wskazuje kierunek, w jakim potencjalnie powinna zmierzać polityka rolna.

Wewnętrzny mechanizm ewolucji gospodarstw rolniczych, wynikający ze zmiany relacji czynników produkcji, graficznie przedstawił F. Tomczak (rys. 8). Autor zauważa, że Polska przeszła od deficytu żywnościowego do nadwyżek produkcyjnych, wzmacnianych importem. Spostrzeżenia te potwierdzają dane statystyczne, gdzie według GUS w 2020 roku saldo handlu zagranicznego przetworami spożywczymi oraz zwierzętami żywymi i produktami pochodzenia zwierzęcego było dodatnie. Osiągnięcie przez rolnictwo polskie nadprodukcji żywności w zasadniczy sposób zmieniło funkcję ziemi jako czynnika produkcji, co polegało na zwiększonej możliwości substytucji ziemi i pracy czynnikami kapitałowymi. Nie mniej jednak specyfika działalności rolniczej, mianowicie jej biologiczny charakter, uniemożliwia w pełni substytucję

Rysunek 8. Zmiany siły roboczej i kapitału w rolnictwie w krajach o ograniczonych zasobach ziemi na różnych szczeblach rozwoju gospodarczego (z uzupełnieniami własnymi)

Źródło: F. Tomczak (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 217.

⁷⁴ H. Herlemann, H. Stamer (1963). *Rolnictwo...*, op.cit., s. 51.

czynnika ziemi kapitałem. Powoduje to m.in. osiągnięcie poziomu nasycenia, którym każda kolejna jednostka nakładu nie przynosi zwiększenia osiąganego plonu.

Wraz z przechodzeniem krajów przez poszczególne etapy rozwoju zmieniają się gospodarstwa rolnicze oraz uwarunkowania decydujące o tych zmianach. Wewnętrzne uwarunkowania kształtujące system gospodarki chłopskiej obszernie zostały opisane w pracach F. Ellisa⁷⁵ oraz R. Gassona i A. Erringtona⁷⁶. Autorzy podkreślają nie tylko czynniki pozytywnie wpływające na przechodzenie gospodarstw rolniczych do kolejnych etapów rozwojowych, lecz również czynniki hamujące ten proces. Część gospodarstw rolniczych znajduje się w sytuacji ograniczonych możliwości i w perspektywie zakończenia swojej działalności, co poniekąd jest konieczne, aby istniała możliwość rozwoju sektora rolniczego. Autorzy dochodzą do wniosku, że rynek działa jako ekonomiczny mechanizm redukcji liczby gospodarstw rolniczych.

Analizując czynniki produkcji w rolnictwie na podstawie danych statystycznych, można wywnioskować, że poziom rozwoju rolnictwa polskiego znajduje się na etapie mechanizacji. Pierwszym argumentem potwierdzającym takie stwierdzenie jest nadwyżka produkcji żywności w Polsce. Do tego znacznie wzrasta intensywność produkcji rolniczej, o czym świadczy wzrost zastosowania kapitału obrotowego w produkcji rolniczej. Proces mechanizacji rolnictwa potwierdza również analiza zakończonych już programów wsparcia kierowanych do rolnictwa w ramach WPR. W ramach programu „SPO Rolnictwo” realizowanego w latach 2004-2006 z działania „Inwestycje w gospodarstwach rolnych” 86% wszystkich zrealizowanych inwestycji dotyczyło zakupu wyposażenia i sprzętu ruchomego⁷⁷. W kolejnym realizowanym programie wsparcia rolnictwa PROW 2007-2013 z działania 121 „Modernizacja gospodarstw rolnych” ponad 91% operacji dotyczyło zakupu majątku trwałego ruchomego (ciągników, maszyn, narzędzi i urządzeń rolniczych)⁷⁸.

Opisana w pierwszym rozdziale droga rozwoju rolnictwa światowego oraz przedstawiona na rysunku 8 ewolucja rolnictwa na poziomie krajowym sprowadza się do najważniejszych wniosków: 1) wraz z rozwojem rolnictwa następuje redukcja liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie; 2) sukcesywnie maleje liczba gospodarstw rolniczych. Na drodze rozwoju od krajów najbiedniejszych do bogatych następuje ciągła redukcja zatrudnienia i jednostek gospodarczych w rolnictwie przy jednoczesnym wzroście produktywności i efektywności produkcji rolniczej, zwiększaniu możliwości produkcyjnych i w efekcie pojawiania się nadwyżek żywnościowych. Proces ten zależny jest od tempa rozwoju innych gałęzi gospodarki narodowej, po

⁷⁵ F. Ellis (1993). *Peasant economics: Farm households in agrarian development* (Vol. 23). Cambridge University Press, Cambridge.

⁷⁶ R. Gasson, A.J. Errington (1993). *The farm family business*. Cab International, Wallingford.

⁷⁷ A. Hornowski (2015). Działalność inwestycyjna polskich gospodarstw rolniczych korzystających z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej w latach 2004-2013. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 109, s. 62.

⁷⁸ Ibidem, s. 65.

których następuje przechodzenie ludności zatrudnionej w rolnictwie. W związku z tym podczas dyskusji na temat reform i kształtu sektora rolnictwa należy uwzględnić stan i moment, w jakim znajduje się cała gospodarka danego kraju. Wsparcie odpływu ziemi rolniczej z małych i średnich gospodarstw do gospodarstw dużych (silnych ekonomicznie), bez możliwości zatrudnienia właścicieli drobnych gospodarstw w sektorze pozarolniczym z dużym prawdopodobieństwem może doprowadzić do poważnych problemów społecznych na terenach wiejskich.

Według teorii ekonomii klasycznej podmioty w gospodarce rynkowej dokonują takiej alokacji posiadanych zasobów produkcyjnych, która prowadzi do zrównania opłaty pracy i innych czynników produkcji w różnych ich zastosowaniach. W rolnictwie przepływ zasobów produkcyjnych do zastosowań o wyższej produktywności jest ograniczony barierami wynikającymi ze specyfiki procesu wytwarzania tego sektora⁷⁹. Wśród barier wymienia się m.in. ograniczoną mobilność czynników produkcji (w szczególności ziemi), wielowymiarowość celów gospodarowania oraz ograniczenia przyrodniczo-biologiczne⁸⁰. Jednym z podstawowych ograniczeń rozwoju gospodarstw rolniczych jest czynnik ziemi, a mianowicie jego cechy nieprzemieszczalności i niepomnażalności. Na rynku ziemi występuje przewaga popytu nad podażą, co skutkuje systematycznym wzrostem jej ceny⁸¹. Jak zauważa R. Sass, popyt na ziemię wzrósł szczególnie w 2 połowie lat 90. XX wieku i utrzymał się po wejściu Polski do Wspólnoty Europejskiej⁸². Kształtowanie się takiej relacji popytu do podaży w obrocie ziemią można dopatrywać się w następujących powodach: 1) jak dowodzą liczne wyniki badań naukowych, zależność efektów ekonomicznych gospodarstw rolniczych od skali produkcji^{83, 84, 85}; 2) przypisanie dopłat bezpośrednich do użytków rolnych realizowane w ramach WPR UE. Wymienione czynniki tłumaczą dążenie rolników do powiększenia zasobów podstawowego czynnika produkcji w rolnictwie, jakim jest ziemia.

Kolejną specyficzną cechą rolnictwa, ograniczającą substytucję między czynnikami produkcji, są ograniczenia biologiczno-przyrodnicze w produkcji rolni-

⁷⁹ J.S. Zegar (2004). Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 185-196.

⁸⁰ A. Woś (2001). Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, s. 54.

⁸¹ A. Grontkowska (2015). Ceny ziemi a poziom dopłat bezpośrednich w Polsce. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(4), s. 92-93.

⁸² R. Sass (2016). Relacje między czynnikami produkcji a efektywność wytwarzania w gospodarstwach rolnych powiększających obszar użytkowanej ziemi w latach 1996–2011. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 9, s. 405.

⁸³ R. Sass (2009). Wpływ wielkości stada i mleczności krów na koszty produkcji mleka w gospodarstwach utrzymujących bydło mleczne. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 2, s. 218-230.

⁸⁴ A. Skarżyńska (2011). Skala produkcji rolniczych działalności produkcyjnych a ich opłacalność. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 98(1), s. 10-19.

⁸⁵ W. Ziętara, J. Sobierajska (2013). Konkurencyjność polskich gospodarstw ogrodniczych – stan i kierunki rozwoju. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2, s. 42.

czej. Zwiększenie produkcji rolniczej można uzyskać, zastępując czynnik pracy lub ziemi kapitałem, lecz możliwe jest ono jedynie do pewnego poziomu, po jego przekroczeniu kolejne nakłady kapitałowe nie przynoszą efektów w postaci zwiększenia produktywności roślin i zwierząt. W ekonomice rolnictwa to zjawisko nazywane jest prawem malejącej wydajności i jako pierwszy w literaturze opisał je A.R.J. Turgot w 1765 roku. Przejawy działania prawa malejącej wydajności widoczne są zwłaszcza w krótkim okresie w działalności rolniczej, gdzie każdy następny nakład w stosunku do poprzedniego daje coraz niższy przychód. Prawo malejącej wydajności jest przejawem działania sił związanych z pojemnością biologiczną organizmów żywych. Pojemność ta nie pozwala na przekroczenie zadanego poziomu produkcji, w związku z tym mnożenie dodatkowych nakładów mija się z celem⁸⁶.

Pomimo wymienionych barier i trudności przemiany strukturalne gospodarstw rolniczych w Polsce stale zachodzą. Następuje zwiększanie czynnika kapitałowego w gospodarstwach rolniczych kosztem czynnika pracy przy jednoczesnym procesie koncentracji ziemi. Zmiany te są ściśle powiązane z wymuszoną przez gospodarkę rynkową potrzebą podnoszenia wydajności i dochodowości pracy.

4.5. Uwarunkowania zewnętrzne

Podmioty gospodarcze działające na danym rynku podejmują wszelkie decyzje dotyczące zakresu i formy działalności, rynków zbytu oraz produkcji, lecz na ich decyzje znaczący wpływ ma otoczenie, w jakim funkcjonują⁸⁷. Szczególnie ważny wpływ mają czynniki makroekonomiczne, których podmioty nie mogą kontrolować, a jedynie obserwować i dostosowywać się do zmian. W literaturze przedmiotu do zewnętrznych uwarunkowań oddziałujących na decyzje przedsiębiorców zalicza się⁸⁸:

- Czynniki demograficzne, tj. liczbę, strukturę i rozmieszczenie ludności, co wyznacza popyt na różne dobra;
- Czynniki ekonomiczne, w których wymienia się wskaźniki gospodarcze (inflacja, bezrobocie, stopa wzrostu gospodarczego itp.), możliwości finansowania działalności (dostępność kredytów i dotacji), uwarunkowania podatkowe (obciążenia fiskalne), współpraca międzynarodowa itp.;

⁸⁶ S. Szarek (2006). Możliwości wynikające z zastosowania efektu hormetycznego do wyjaśnienia prawa malejącej wydajności w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3, s. 30-31.

⁸⁷ P. Dittman (1996). *Metody prognozowania sprzedaży w przedsiębiorstwie*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław, s. 9.

⁸⁸ S. Stańko (2008). Zewnętrzne uwarunkowania rozwoju rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 94(2), s. 66.

- Czynniki społeczno-kulturowe, do których zalicza się system wartości, preferencji i upodobań ludności;
- Czynniki przyrodnicze (naturalne) obejmujące zasoby surowców, zanieczyszczenie środowiska, ilość i jakość użytków rolniczych itp.;
- Czynniki technologiczne obejmujące nowe odkrycia naukowe, wdrażanie nowych technologii, wydatki na badania i rozwój itp.;
- Czynniki polityczno-prawne obejmujące politykę rządu, w tym politykę rolną.

Uwarunkowania egzogeniczne, które bezpośrednio lub pośrednio wpływają na rozwój rolnictwa, można różnie klasyfikować. Zdaniem autorów na kształtowanie kierunków rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych w głównej mierze wpływa polityka prowadzona wobec rolnictwa i obejmująca swym zakresem system dotacji oraz uwarunkowania prawne, np. system ubezpieczeń osobowych i opodatkowania działalności rolniczej.

4.5.1. Wspólna polityka rolna w Unii Europejskiej

Polska przystępując w 2004 roku do Wspólnoty Europejskiej, zobowiązała się wdrażać i realizować WPR (ang. *Common Agricultural Policy*, CAP). Wspólna polityka rolna to całościowe działanie podejmowane przez Wspólnotę Europejską w sektorze rolnictwa dla osiągnięcia ustalonych celów. Podstawy tej polityki ustanowione zostały w art. 32-38 Traktatu rzymskiego z 25 marca 1957 roku, a główne cele sformułowano do⁸⁹:

- zwiększenia wydajności produkcji rolnej na skutek rozwoju postępu technicznego oraz optymalizacji czynników ekonomicznych;
- zapewnienia producentom rolnym godziwych warunków życia dzięki stosownemu poziomowi dochodów;
- zapewnienia wystarczającego zaopatrzenia w produkty rolne;
- zapewnienia konsumentom kupna produktów rolnych po rozsądnych cenach;
- poprawy ekonomicznych aspektów gospodarki rolnej;
- stabilizacji rynków rolnych;
- zapewnienia konkurencyjności na rynkach zewnętrznych.

W 1962 roku przeprowadzono reformę, w której określono⁹⁰:

1. Zasadę jednolitego rynku wewnętrznego, która oznacza swobodny przepływ produktów rolnych na całym obszarze Unii Europejskiej.

⁸⁹ Traktat z 25 marca 1957 roku o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, rozdział „Rolnictwo”, art. 3 lit. E, art. 38-47 (art. 32-37 Traktatu amsterdamskiego). Aneks I.

⁹⁰ M.W. Sienkiewicz (2009). Znaczenie Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. [w:] T. Połaszewska-Rejdl, T. Szot-Gabrys (red). Polska w Unii Europejskiej – Problemy i doświadczenia procesu integracji. Wyższa Szkoła Umiejętności w Kielcach, Kielce, s. 181.

2. Zasadę preferencji wspólnotowej, co z założenia oznacza, że na unijnym rynku zbytu produkty rolne wytworzone w UE są traktowane preferencyjnie i mają przewagę cenową nad produktami importowanymi z państw trzecich.
3. Zasadę solidarności finansowej, oznaczającą, iż wszystkie wydatki ponoszone na realizację WPR mają źródło w budżecie UE, który solidarnie tworzą wszystkie państwa członkowskie.

Następnym krokiem we wdrażaniu WPR było unormowanie i regulacja istotnych rynków dla Wspólnoty Europejskiej, m.in. rynku zbóż, wołowiny, mleka i wieprzowiny oraz ustawienie wspólnej ceny na prawie wszystkie produkty rolne. W takiej konstrukcji WPR przetrwała bez większych zmian do 1992 roku, a jej głównym celem było zapewnienie samowystarczalności w zakresie żywności. W danym okresie prowadzona była polityka propodażowa, co w konsekwencji doprowadziło do przejścia rolnictwa Wspólnoty Europejskiej od fazy ograniczania deficytów produkcji w latach 60. do osiągnięcia samowystarczalności i w latach 70. rozwoju eksportu podstawowych produktów⁹¹. W 1972 roku mocą dyrektyw Rady Ministrów Wspólnoty Europejskiej wprowadzono wspólną politykę strukturalną, która dotyczyła pomocy dla modernizujących się gospodarstw rolniczych, wcześniejszych emerytur dla rolników przekazujących gospodarstwa na cele poprawy struktury agrarnej oraz informacji i pomocy socjalno-zawodowej dla rolników podejmujących nową działalność w rolnictwie lub w innych działach gospodarki⁹². Przyjęcie tak sformułowanych założeń WPR, czyli wyjęcie rolnictwa spod reguł wolnego rynku i wprowadzenie mechanizmu subsydiowania produkcji rolniczej, spowodowało nadprodukcję żywności rolniczej, co zmusiło Wspólnotę Europejską do podjęcia działań mających na celu rozwiązanie tego problemu. Reakcją na zaistniałe problemy było uchwalenie przez Komisję Europejską w 1985 roku tzw. Zielonej księgi, która odnosiła się w szczególności do ograniczenia protekcjonizmu i wprowadzenia polityki cen pozwalającej zbliżyć ceny wspólnotowe do światowych oraz określenia pułapów produkcji rolniczej i subwencji dochodowych dla producentów rolnych.

Radykalnych zmian w funkcjonowaniu i założeniach WPR dokonano wraz z wdrożeniem reformy irlandzkiego komisarza Mac Sharry'ego w 1992 roku. Od tego momentu zaczęto odstępować od subwencjonowania produkcji rolnej na rzecz bezpośrednich dopłat wyrównawczych do dochodów rolników. Głównym priorytetem WPR nie była już produkcja żywności, lecz zachowanie społecznej struktury wsi i ochrony środowiska. Program sprowadzał się do: 1) wspieraniu gospodarstw rodzinnych; 2) istotnych obniżek cen, w tym interwencyjnych; 3) propagowaniu gospodarstw ekologicznych i zalesiania nieużytków; 4) ekstensyfikacji produkcji

⁹¹ M. Adamowicz (2005). Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności..., op.cit., s. 17-32.

⁹² J.W. Rogalski (2002). Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej i jej znaczenie. Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie, Zeszyt Naukowy, 111, s. 155.

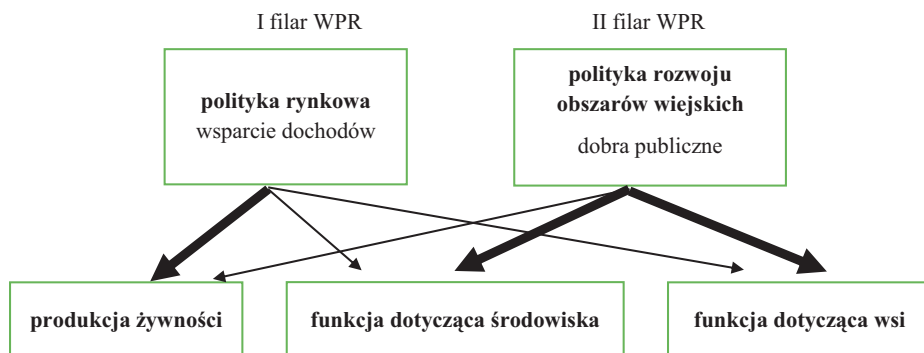
rolniczej; 5) bardziej sprawiedliwym rozdziale środków dla rolników; 6) dążeniu do rozwoju obszarów wiejskich; 7) powiązaniu funkcji produkcyjnych i społecznych; 8) ustaleniu limitów wykorzystania ziemi, obsady zwierząt gospodarskich, zachowaniu kwot produkcyjnych. Wdrożenie reformy Mac Sharry'ego zmieniło charakter WPR z polityki podażowej na politykę propopytową.

Kolejnym etapem reformy WPR był dokument przyjęty na szczycie Unii Europejskiej w Berlinie w 1999 roku pt. „Agenda 2000”. Dokument pogłębiał i rozwijał zakres instrumentów zapoczątkowanych reformą Mac Sharry'ego, mając na celu zmniejszenie intensyfikacji produkcji i wspieranie dochodów producentów rolnych poprzez płatności bezpośrednie i działania prośrodowiskowe, rekompensaty z tytułu prowadzenia działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Zasadnicze zmiany, jakie wprowadziło wdrożenie przyjętych reform, to: 1) przesunięcie zakresu i rodzaju instrumentów wsparcia finansowego ze wsparcia dochodów producentów rolnych, poprzez wsparcie produkcji, po wsparcie działań pozaprodukcyjnych i warunków życia na obszarach wiejskich; 2) zredukowanie wsparcia cenowego, w wyniku tego nastąpił dalszy postęp liberalizacji zasad handlu; 3) wprowadzono zmiany w programowaniu funduszy strukturalnych, które zapoczątkowały budowanie tzw. II filaru WPR. Wprowadzone zmiany WPR zawarte w Agendzie 2000 kładły nacisk na wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich uwzględniający ochronę środowiska naturalnego, przy jednoczesnym respektowaniu oczekiwań konsumentów w zakresie bezpieczeństwa i jakości żywności. Jednym z istotnych postulatów Agendy 2000 było zwiększenie pomocy finansowej dla krajów ubiegających się o członkostwo z Europy Środkowej i Wschodniej. Zgodnie z wspomnianym postulatem w latach 2000-2006 z programu SAPARD Komisja Europejska przyznała 10 krajom pomoc w wysokości 520 mln euro rocznie, z czego Polsce przyznano ponad 168 mln euro. W ramach funduszy wsparto działania mające na celu poprawę struktury agrarnej, usprawnienie obrotu towarami rolnymi oraz kontrolę jakości żywności⁹³.

W Luksemburgu 26 czerwca 2003 roku określone zostały instrumenty i kształt WPR realizowanej w latach 2007-2013. W ogólnym jej kształcie kontynuowano zarysowane tendencje mieszczące się w definicji europejskiego modelu rolnictwa, m.in. utrzymanie oddzielenia płatności od produkcji (ang. *decoupling*), zastąpienie większości płatności bezpośrednich do produkcji systemem płatności jednolitej (ang. *single payment scheme*), wprowadzenie w nowych państwach członkowskich systemu jednolitej płatności obszarowej (ang. *single area payment scheme*), gdzie wsparcie finansowe wypłacano na 1 ha UR utrzymywanych w dobrej kulturze

⁹³ B. Piątkowski (2004). Uwarunkowania zmian we Wspólnej Polityce Rolnej. [w:] A. Manikowski, A. Psyk (red.). Unifikacja gospodarek europejskich. Szanse i zagrożenia. Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa, s. 2; zob. także: P. Malinowski (2006). Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich w polityce Unii Europejskiej. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 7(4).

rolnej. W ramach reformy z 2003 roku zmniejszono kwotę płatności bezpośrednich dla największych gospodarstw rolniczych na rzecz działań wspierających rozwój wsi i obszarów wiejskich. Działaniem wprowadzającym istotne zmiany w funkcjonowaniu WPR było powiązanie wsparcia finansowego z przestrzeganiem przez rolników określonych standardów w obszarze ochrony środowiska, chowu zwierząt oraz przestrzegania zasad dobrej praktyki rolniczej. Przeprowadzona reforma wzmocniła komplementarność filarów WPR, wprowadzając zasady rozłączenia, wzajemnego dostosowania i modulacji (tzn. transferu funduszy z I filaru do II filaru). Na zapewnieniu podstawowego wsparcia dochodów rolników prowadzących produkcję w odpowiedzi na popyt rynkowy skupiał się I filar, podczas gdy II filar wspiera rolnictwo (jako dostarczyciela dóbr publicznych) w jego funkcjach zaspokajania potrzeb środowiska i obszarów wiejskich oraz obszary wiejskie w ich rozwoju (rys. 9)⁹⁴.

Rysunek 9. Schemat wspólnej polityki rolnej

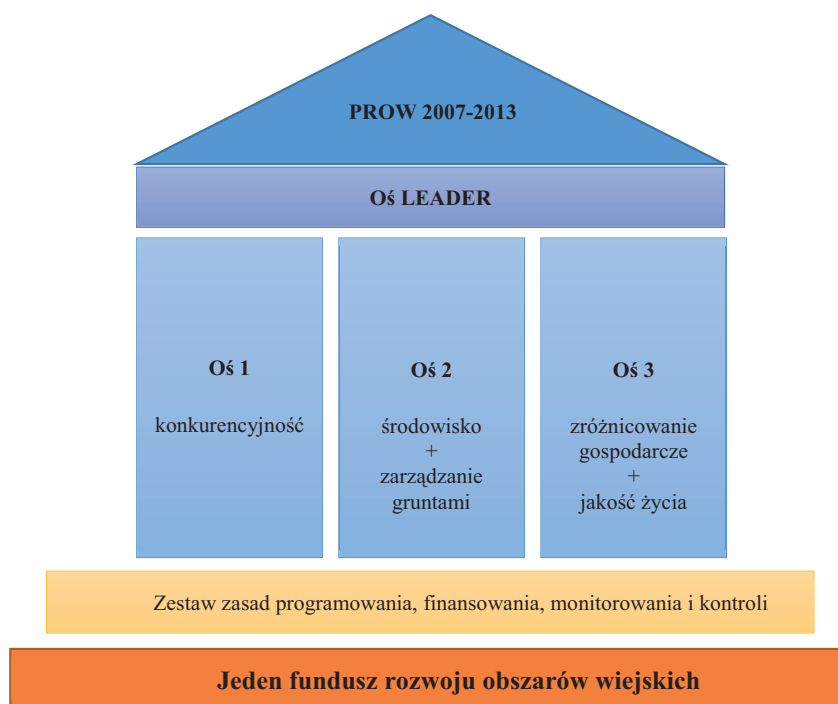
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

Polityka rozwoju obszarów wiejskich realizowana w latach 2007-2013 skupiała się wokół 3 osi priorytetowych. Na poprawie konkurencyjności gospodarstw rolniczych poprzez ich restrukturyzację koncentrowała się oś 1 (tzw. gospodarcza). W osi 2 (tzw. środowiskowej) koncertowano się na poprawie stanu środowiska przyrodniczego i krajobrazu obszarów wiejskich, a oś 3 (tzw. społeczna) skoncentrowana była na poprawie warunków życia ludności wiejskiej oraz wsparcia dywersyfikacji działalności gospodarczej. Uzupełnieniem 3 głównych osi wsparcia było dołączenie osi poświęconej inicjatywie LEADER, której celem było włączanie społeczności lokalnej w proces planowania i zarządzania rozwojem obszarów wiejskich. Państwa członkowskie mogły wybrać spośród zestawu wstępnie określonych środków rozwoju obszarów wiejskich działania, które ich zdaniem stworzą największą

⁹⁴ Wspólnoty Europejskie (2008). Polityka UE w zakresie rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013. Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich, Luksemburg, s. 6.

wartość dodaną z perspektywy celów UE. Umożliwiło takie podejście ukierunkowanie współfinansowania rozwoju obszarów wiejskich przez UE na priorytety unijne ustalone wspólnie w ramach osi społecznej, zarazem zapewniając swobodę na szczeblu państw członkowskich i na poziomie regionalnym. W ramach osi gospodarczej w Polsce wyróżniono 11 działań, w ramach osi środowiskowej 6 działań, w ramach osi społecznej również 6 działań, w osi LEADER – 4 działania (rys. 10).

Strategia realizowana w latach 2014-2020 z okresem przejściowym w latach 2021-2022 jest kontynuacją przygotowanych przez kraje członkowskie wieloletnich programów operacyjnych. Główny nacisk w danym okresie położony został na innowacyjność, przyczyniającą się do efektywnego gospodarowania zasobami, zwiększenia wydajności, zmniejszania emisji dwutlenku węgla oraz łagodzenia zmian klimatycznych⁹⁵. PROW 2014-2020 składał się z 16 działań, z których większość podzielono na poddziałania. W stosunku do ubiegłego okresu programowania najważniejsze zmiany, jakie zostały wprowadzone, to: rezygnacja z podziału na 2 osie wsparcia, wyodręb-

Rysunek 10. Struktura Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (25.04.2019). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014-2020 (PROW 2014-2020) <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/-program-rozwoju-obszarow-wiejskich-2014-2020-prow-2014-2020> [dostęp: 10.06.2019].

⁹⁵ W. Poczta, A. Sadowski, W. Czubak, M. Matyka, M. Drygas, H. Skórnicki (2017). Reforma Wspólnej Polityki Rolnej po 2020 rok. Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, Warszawa, s. 19.

nienie wsparcia rolnictwa ekologicznego jako osobnego działania (poprzednio był to jeden z pakietów programu rolnośrodowiskowego) oraz wprowadzenie nowego działania „Współpraca”, nakierowanego na tworzenie projektów innowacyjnych.

W analizowanym okresie utrzymany został system 2 typów dopłat bezpośrednich na zasadach z lat 2007-2013: jednolita płatność SPS oraz jednolita płatność obszarowej SAPS. Nastąpiło natomiast przejście od pełnego oddzielenia płatności od produkcji do ukierunkowania płatności (ang. *targeting*). Płatności jednolite zastąpiono wielofunkcyjnym systemem płatności obejmującym następujące elementy składowe: 1) jednolita płatność obszarowa (JPO) do 1 ha UR; 2) zazielenienie; 3) płatności dodatkowe dla młodych rolników; 4) płatności redystrybucyjne zwiększające wsparcie na „pierwsze hektary”; 5) wsparcie do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania; 6) pomoc związana z produkcją; 7) uproszczenie formalności dla małych producentów rolniczych. Dodatkowo w odniesieniu do poprzedniego PROW zwiększono o 25% płatności bezpośrednie dla młodych rolników przez pierwsze 5 lat funkcjonowania oraz uproszczono przyznanie wsparcia małym gospodarstwom rolniczym (jednostki do 5 ha, które zwolniono z kryteriów zazielenienia oraz części wymogów *cross-compliance*)⁹⁶.

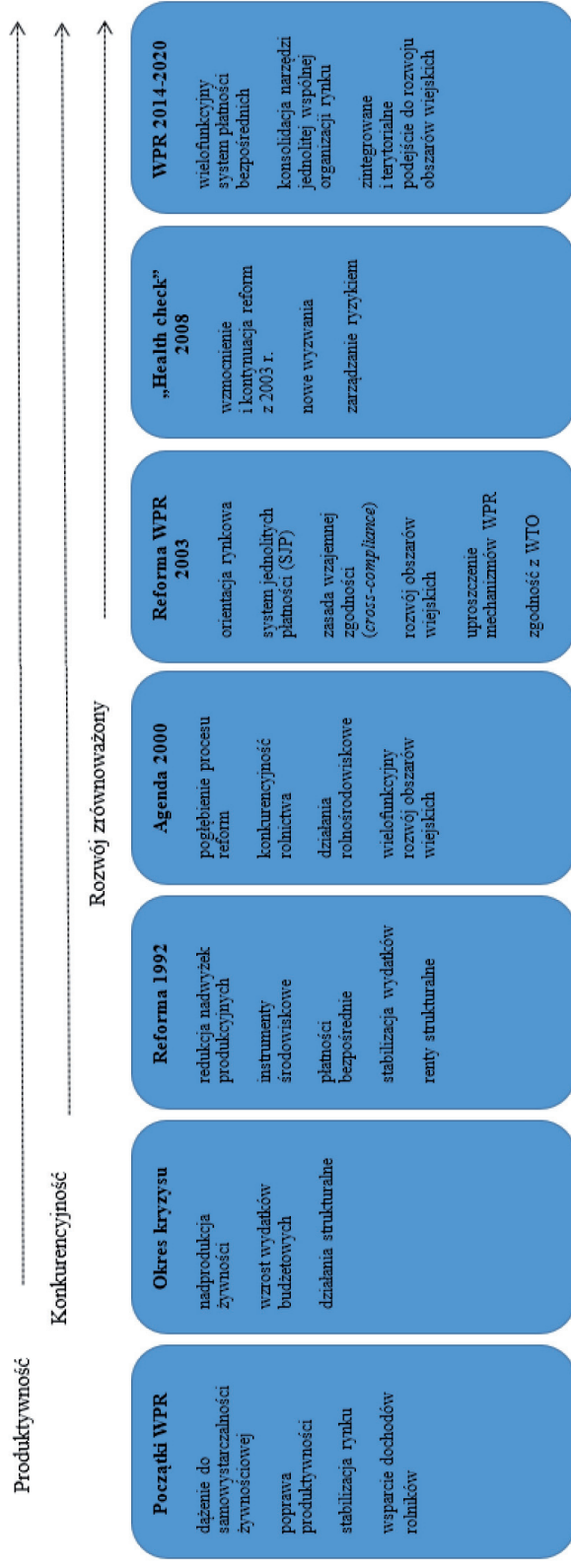
Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej od momentu powstania przeszła istotne zmiany, można nawet stwierdzić, że rewolucyjne (rys. 11). Wraz z przechodzeniem przez kolejne etapy zmieniały się cele i działania, od koncentracji na produkcji żywności, poprzez rozwój konkurencyjności i ochrony środowiska, po wielofunkcyjny charakter gospodarstw rolniczych i obszarów wiejskich⁹⁷. Warto podkreślić, że kolejne reformy – Mac Sharry’ego (1992), Agenda 2000, reforma WPR 2003 – były reakcją na sytuację wewnętrzną: rosnące koszty WPR, oczekiwania Europejczyków związane z ochroną środowiska naturalnego, wyższą jakością żywności, a także sytuację zewnętrzną: presję Układu Ogólnego w sprawie Taryf Celnych i Handlu (GATT) i Światowej Organizacji Handlu (WTO) na zmniejszenie protekcjonizmu w europejskim rolnictwie (zmniejszenie wsparcia dla rolników).

4.5.2. Działania kierowane do drobnych gospodarstw rolniczych w ramach instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej realizowanych w Polsce

Dopłaty bezpośrednie. Podstawowym instrumentem wsparcia obszarów wiejskich są dopłaty w ramach systemów wsparcia bezpośredniego, nazywane często płatnościami bezpośrednimi. Od 2004 roku Polska korzysta z możliwości stosowania uproszczonego systemu płatności bezpośrednich (SAPS). To standard w nowych

⁹⁶ D. Żmija (2011b). System płatności bezpośrednich w Polsce w kontekście rozwiązań stosowanych w Unii Europejskiej. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego, 11(26), s. 193-201.

⁹⁷ D. Żmija (2010). Współczesne wyzwania polityki regionalnej Unii Europejskiej. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 95, s. 221.

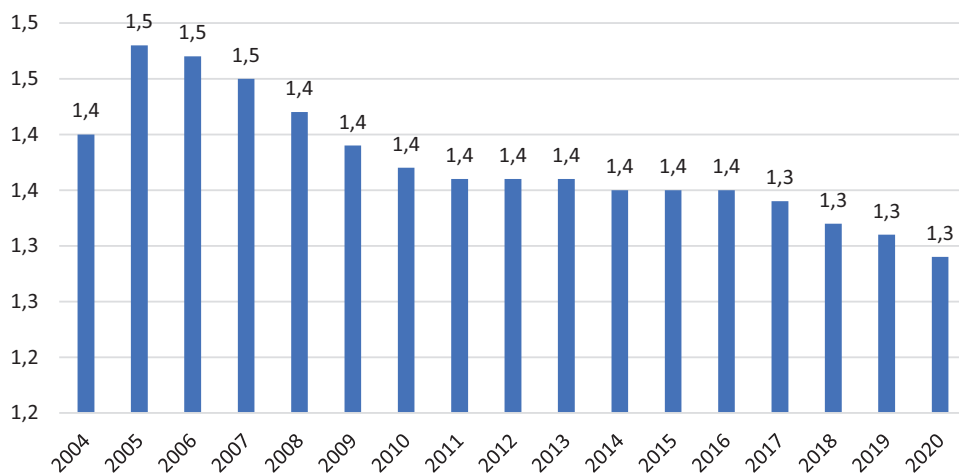

Rysunek 11. Etapy ewolucji wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: European Commission (2011a). Agricultural Policy Perspectives. The CAP in perspective: from market intervention to policy innovation. Brief 1, July. Brussels, s. 2.

państwach członkowskich, w których płatności bezpośrednie mogą być uzupełniane z budżetu krajowego. Płatności bezpośrednie rolnicy mogli uzyskać w ramach różnych systemów wsparcia bezpośredniego, od płatności obszarowych i powiązanych z produkcją po płatności z tytułu praktyk rolniczych korzystnych dla klimatu i środowiska czy młodych rolników.

Od 2005 roku liczba wniosków o wsparcie bezpośrednie systematycznie maleje, co jest zgodne ze zmniejszającą się liczbą gospodarstw rolniczych. Mniejsza liczba wniosków złożonych na początku uruchomienia dopłat w porównaniu do 2005 roku wynika z początkowej nieufności rolników do wprowadzanych działań (rys. 12).

Rysunek 12. Liczba wniosków o przyznanie płatności w ramach systemów wsparcia bezpośredniego złożonych w ramach kampanii 2004-2020 [mln]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sprawozdań z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za lata 2004-2021.

Dopłaty w ramach wsparcia bezpośredniego przysługiwały wszystkim rolnikom, którzy złożyli wnioski i prowadzili działalność rolniczą. Innym instrumentem WPR są realizowane od 2004 roku PROW, w ramach których realizowane są różne działania kierowane do konkretnych grup rolników. Uzyskanie wsparcia w ramach poszczególnych działań wymagało od beneficjentów spełnienia określonych formalności wejściowych (wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolniczego, wiek rolnika itp.), a następnie przygotowania określonego wniosku i złożenia go w ARiMR.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich w latach 2004-2006. To pierwszy program uruchomiony po przystąpieniu Polski do Wspólnoty Europejskiej. Na jego realizację przeznaczono łącznie 14 212 506 096,81 zł, realizując tym samym

płatności na rzecz 925 946 beneficjentów (rys. 13)⁹⁸. Projekt składał się z 10 działań i obejmował działania zaliczane do II filaru WPR. W planie wyznaczono następujące cele: wzrost konkurencyjności gospodarstw oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Pierwszy cel realizowany był za pomocą 3 działań: „Renty strukturalne”, „Wspieranie gospodarstw niskotowarowych” i „Grupy producentów rolnych”, a drugi poprzez 4 działania: „Wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)”, „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt”, „Zalesianie gruntów rolnych” oraz „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej”⁹⁹. Rozkład środków finansowych na poszczególne działania prezentował się następująco:

- 26,3% – Gospodarowanie na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW);
- 18,9% – Uzupełniające płatności obszarowe (UPO);
- 17,6% – Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE (DSU);
- 14,8% – Renty strukturalne (RS);
- 9,5% – Wspieranie gospodarstw niskotowarowych (WGN);
- 5,8% – Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt (PRŚ);
- 3,3% – Projekty w ramach rozporządzenia nr 1268/1999 (SAPARD);
- 2,8% – Zalesienie gruntów rolnych (ZAL);
- 0,8% – Pomoc techniczna (PT);
- 0,2% – Grupy producentów rolnych (GPR).

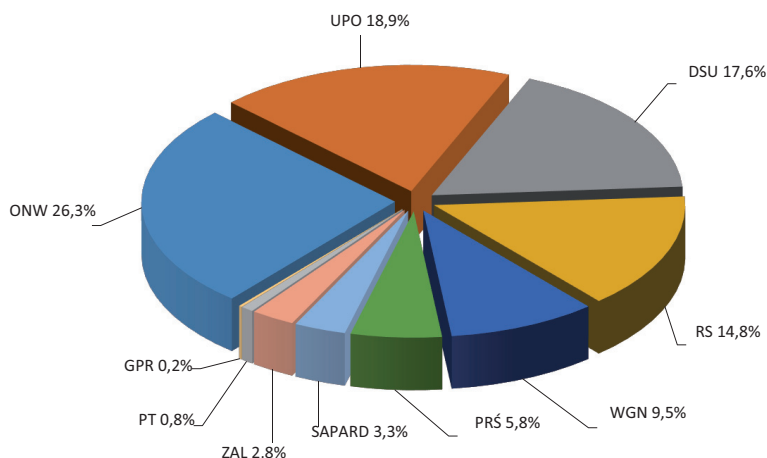
Poszczególne działania oraz wysokość zrealizowanych płatności w PROW 2004-2006 bezpośrednio lub pośrednio były związane z powierzchnią użytków rolnych gospodarstw objętych wsparciem. Drobne gospodarstwa rolnicze najczęściej korzystały z działań ONW, WGN i RS, a z pozostałych częściej korzystały użytkujące powyżej 25 ha UR (rys. 14). Warto zwrócić uwagę, że zaprezentowane wartości średnie są dużym uproszczeniem rzeczywistej struktury agrarnej beneficjentów poszczególnych działań.

Wsparcie małych i drobnych gospodarstw rolniczych w ramach funduszy unijnych po raz pierwszy wprowadzono w działaniu „Wsparcie gospodarstw niskotowarowych”, którego celem były zwiększenie możliwości inwestycyjnych gospodarstw niskotowarowych oraz wzrost potencjału ekonomicznego i poprawa sytuacji dochodowej¹⁰⁰. Pomoc finansową mógł otrzymać rolnik, który posiadał gospo-

⁹⁸ W. Klepacka (2009). Wyniki wdrażania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, s. 7.

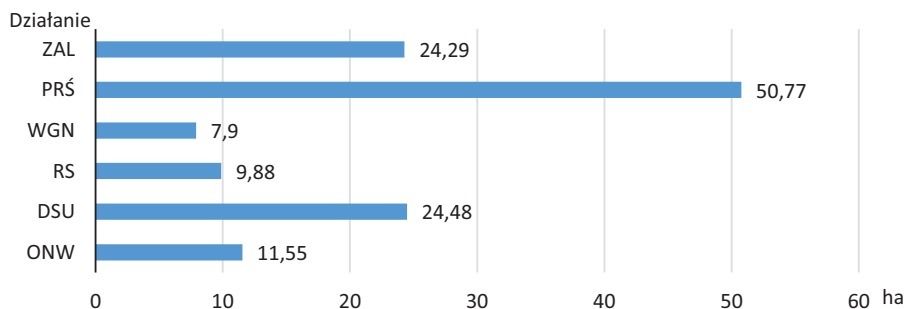
⁹⁹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2003). Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006. Warszawa. <https://archiwum.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/plan-rozwoju-obszarow-wiejskich-2004-2006.html> [dostęp: 10.06.2019].

¹⁰⁰ J.S. Zegar (2009a). Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Raport końcowy. Synteza i rekomendacje. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.

Rysunek 13. Płatności zrealizowane w ramach PROW 2004-2006 w podziale na działania

Źródło: W. Klepacka (2009). Wyniki wdrażania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, s. 9.

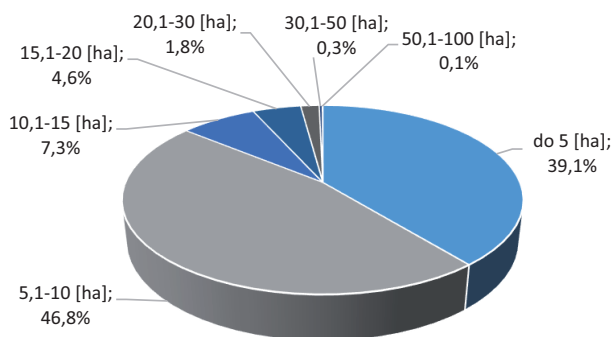

Rysunek 14. Średnia powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa beneficjentów działań PROW 2004-2006

Źródło: L. Drożdżel (red.). (2007). ARiMR – trzy lata po akcesji. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa, s. 25-27.

darstwo rolnicze o wielkości ekonomicznej od 2 do 4 ESU i prowadził je przez co najmniej 3 lata poprzedzające złożenie wniosku o wsparcie, albo został jego właścicielem. Wsparcie miało postać premii w wysokości 1250 euro rocznie przez 3 albo (maksymalnie) 5 kolejnych lat. Chcąc uzyskać premię w 4. i 5. roku, rolnik był zobowiązany wykazać osiągnięcie celów zadeklarowanych w planie rozwoju gospodarstwa rolniczego. Do końca 2008 roku w ramach wsparcia gospodarstw niskotowarowych ARiMR wypłaciła ponad 1,3 mld zł dla 157 656 rolników. Beneficjenci wsparcia deklarowali realizację jednego z kilkunastu celów pośrednich, których spełnienie było warunkiem uzyskania 4. i 5. płatności. Najwięcej beneficjentów na cel pośredni wybrało zakup maszyn rolniczych (44%), zakup

zwierząt gospodarskich (30%), a zwiększenie gospodarstwa przez zakup lub dzierżawę użytków rolnych 10% z nich. Niemal 100% (99,68%) deklaroowało, że wsparcie posłuży restrukturyzacji gospodarstwa w zakresie działalności rolniczej. Większość rolników wybrało realizację przedsięwzięć, które miały przyczynić się do poprawy żywotności ekonomicznej gospodarstwa rolniczego. Wśród beneficjentów dominowali właściciele gospodarstw rolniczych, których powierzchnia całkowita nie przekraczała 15 ha (rys. 15).

Rysunek 15. Beneficjenci działania „Wsparcie gospodarstw niskotowarowych” w PROW 2004-2006 według powierzchni gospodarstw

Źródło: L. Drożdziel (red.). (2007). ARiMR – trzy lata po akcesji. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa, s. 34-35.

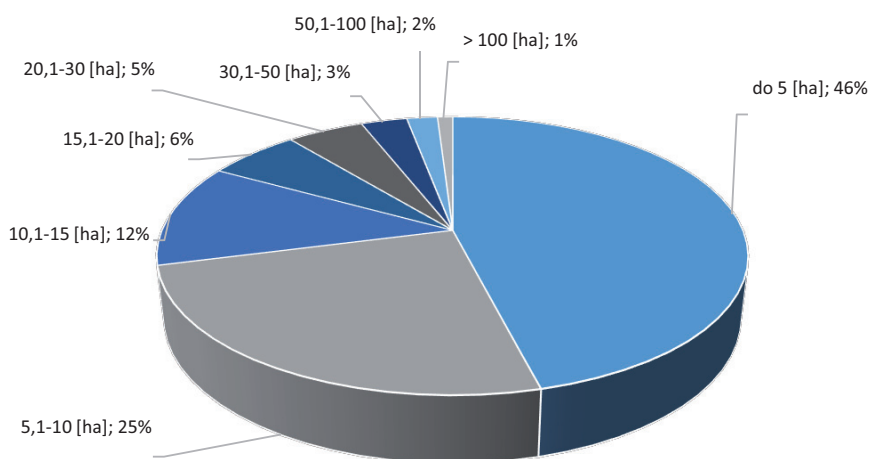
Podejmując próbę oceny powyższego działania, należy postawić pytanie: Czy gospodarstwo rolne dysponujące siłą ekonomiczną mierzoną standardową nadwyżką bezpośrednią (od 9800 do 19 600 zł) i realizujące zakup wybranych maszyn lub ciągnika mogło osiągnąć poziom gospodarstwa towarowego? Przykładowe gospodarstwo rolne skierowane na produkcję roślinną, do którego skierowane było wsparcie, posiadało 13 ha uprawianej pszenicy, ewentualnie 17 ha uprawianej kukurydzy na ziarno czy 15 ha rzepaku ozimego. Czy wsparcie roczne w wymiarze 1250 euro pozwalało na wyraźną restrukturyzację i modernizację takich gospodarstw rolniczych? Zdaniem panelu ekspertów samo wsparcie zostało określone na tak niskim poziomie, że nie pozwalało na dokonanie znaczących zmian w gospodarstwach niskotowarowych¹⁰¹. Działanie to można uznać za instrument o charakterze czysto społecznym, służący jedynie ograniczeniu potencjalnych napięć społecznych wynikających z rosnącego rozwarstwienia dochodów wśród mieszkańców wsi. Działanie kierowane do niskotowarowych (drobnych) gospodarstw rolniczych

¹⁰¹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2009). Ewaluacja ex post PROW 2004-2006. Konsorcjum: IERiGŻ-PIB, IRWiR PAN, IUNG-PIB, BSM sp.j., Warszawa.

(w takiej formie) nie przyczyniało się do ich rozwoju i nie było wystarczającym motorem zmian kierunku produkcji.

Wolumen wsparcia kierowanego do gospodarstw rolniczych w ramach „Wsparcia gospodarstw niskotowarowych” wynosił ok. 5500 zł rocznie i jego celem miało być zwiększenie możliwości inwestycyjnych. Przy uwzględnieniu zasobów i skali produkcji gospodarstw niskotowarowych oraz odniesieniu ich do kierowanej kwoty wsparcia, trudno było oczekiwać, aby wsparcie miało charakter przyczyniający się do poprawy żywotności ekonomicznej. Udzielone wsparcie w kwocie średnio 5500 zł na rok nie służyło rozwijaniu działalności rolniczej w gospodarstwach niskotowarowych, lecz poprawie warunków socjalnych ich właścicieli.

Innym działaniem, które w sposób znaczący wspierało gospodarstwa rolnicze (w tym drobne), było: „Gospodarowanie na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)”. Płatność z tytułu działania ONW przysługiwała wyłącznie do tych użytków rolnych, które znajdowały się w zasięgu wyznaczonych obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania i jednocześnie pozostawały w użytkowaniu rolniczym (rys. 16).

Rysunek 16. Beneficjenci działania „Gospodarowanie na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania” w PROW 2004-2006 według powierzchni użytków rolnych (UR)

Źródło: W. Klepacka (2009). Wyniki wdrażania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, s. 12.

Kolejnym działaniem w ramach PROW 2004-2006, które było kontynuowane w PROW 2007-2013, były „Renty strukturalne” kierowane do osób w wieku przedemerytalnym i zachęcające do zaprzestania prowadzenia działalności rolniczej oraz przekazania użytków rolnych innym rolnikom. Celem takiego działania była poprawa struktury agrarnej gospodarstw oraz zapewnienie dochodu rolnikom,

którzy zrezygnują z prowadzenia działalności rolniczej¹⁰². Wprowadzenie takiego działania miało przyspieszyć proces wymiany pokoleniowej wśród osób prowadzących gospodarstwa rolnicze i przyczynić się do poprawy ich rentowności.

Działanie to skierowane było do rolników posiadających gospodarstwa rolnicze o powierzchni co najmniej 1 ha UR, będących w wieku przedemerytalnym – ukończyli 55 lat, lecz nie osiągnęli jeszcze progu wieku emerytalnego (mężczyzna – 65 lat, kobieta – 60 lat), prowadzących działalność rolniczą co najmniej 10 lat (w tym podlegali ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu rolników przez co najmniej 5 lat), którzy przekażą swoje gospodarstwa rolnicze w sposób trwały (odpłatne lub nieodpłatne przeniesienie własności nieruchomości, wchodzącej w skład gospodarstwa, w drodze umowy sporządzonej w formie aktu notarialnego) lub w formie umowy dzierżawy na co najmniej 10 lat (nie licząc działki o powierzchni nie większej niż 0,5 ha wraz z siedliskiem, którą rolnik może pozostawić sobie na potrzeby własne) i zaprzestali prowadzenia wszelkiej towarowej działalności rolniczej¹⁰³. W kolejnym okresie realizacji działania (2007-2013) wprowadzono zaostrezenie kryteriów przyznawania rent strukturalnych z uwagi na określony cel działania i efektywność ekonomiczną wydatkowanych środków (tab. 13).

Tabela 13. Różnice między warunkami przyznawania rent strukturalnych w PROW 2004-2006 a PROW 2007-2013

Warunek	Okres programowania	
	2004-2006	2007-2013
Wiek beneficjenta, do którego można pobierać rentę strukturalną	75 lat	65 lat
Wysokość renty strukturalnej	210-440% kwoty najniższej emerytury	150-250% kwoty najniższej emerytury
Powierzchnia przekazana	minimum 1 ha	minimum 3 ha (oprócz województw: śląskiego, małopolskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego)
Formy przekazania gospodarstwa	sprzedaż, darowizna, dzierżawa	sprzedaż, darowizna

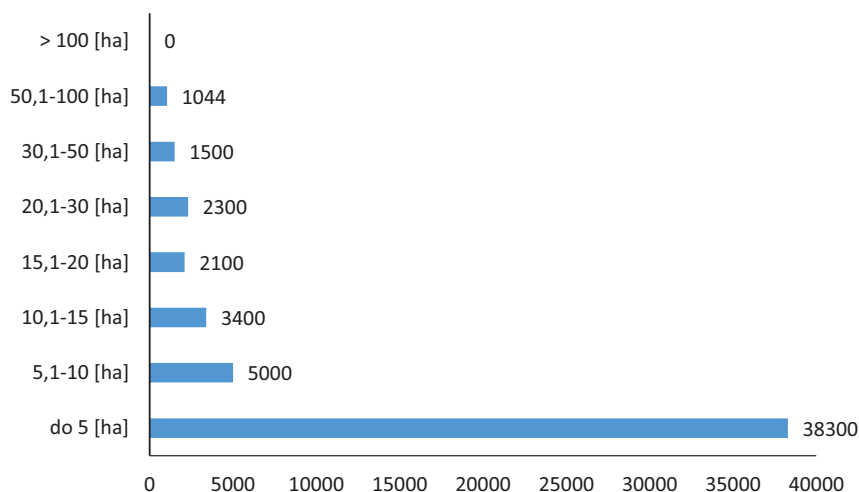
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

W ramach działania „Renty strukturalne” do 31 grudnia 2015 roku w ramach PROW 2004-2006 oraz PROW 2007-2013 ARiMR zrealizowała płatności z tytułu świadczeń emerytalnych w kwocie 652,6 mln zł, w tym: w PROW 2004-2006 wypłacono 489,3 mln zł dla 35 794 beneficjentów oraz w PROW 2007-2013 wypłacono 163,3 mln zł dla 17 615 beneficjentów. W ramach działania przekazano następcom 53 644 gospodarstwa rolnicze o łącznej powierzchni ogólnej 532 224 ha, z czego

¹⁰² Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2003). Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Warszawa, s. 77-78. <https://archiwum.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/plan-rozwoju-obszarow-wiejskich-2004-2006.html> [dostęp: 10.06.2019].

¹⁰³ Ibidem, s. 108-109.

482 172 ha stanowiły użytki rolne (rys. 17). Z ogólnej powierzchni użytków rolnych, przekazanych przez ubiegających się o rentę strukturalną, 49,2% przeszło na powiększenie innych gospodarstw, a blisko 41% na rzecz następców. Wśród przejmujących gospodarstwa rolnicze od beneficjentów tego działania ponad 91% stanowiły osoby, które nie ukończyły 40. roku życia. Przed przejęciem gospodarstwa rolniczego prawie 82% osób posiadało poniżej 15 ha, a po przejęciu użytków rolnych od beneficjentów rent strukturalnych odsetek gospodarstw powyżej 15 ha wzrósł do ponad 32%¹⁰⁴. Z przedstawionych danych wynika, że trudno analizowany program ocenić pozytywnie w kontekście jego założonych celów. Nastąpiła niewielka poprawa struktury agrarnej w stosunku do środków publicznych zaangażowanych w tym działaniu. Można stwierdzić, że wskazane działanie miało większy wymiar socjalny niż *stricte* przyczyniło się do poprawy struktury agrarnej w Polsce. Analizowane działanie rodziło też niezrozumienie w społeczności wiejskiej, ponieważ wysokość renty strukturalnej była zdecydowanie wyższa niż emerytury rolniczej.

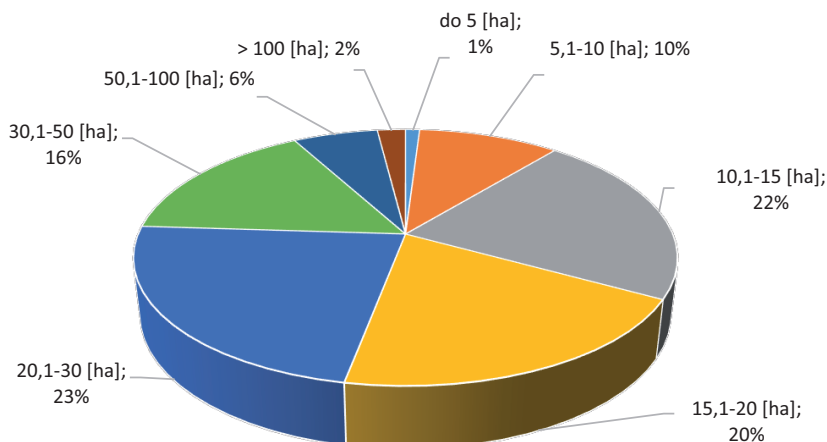

Rysunek 17. Beneficjenci działania „Renty strukturalne” w PROW 2004-2006 według powierzchni użytków rolnych (UR) gospodarstw rolniczych

Źródło: W. Klepacka (2009). Wyniki wdrażania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, s. 11.

Działaniem wspierającym gospodarstwa rolnicze, w tym wyodrębnioną grupę tzw. drobnych, było „Dostosowanie do standardów unijnych (DSU)”. W strukturze beneficjentów tego działania gospodarstwa rolnicze do 15 ha stanowiły 1/3 wszystkich (rys. 18).

¹⁰⁴ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2009). Ewaluacja ex post..., op.cit.

Rysunek 18. Beneficjenci działania „Dostosowanie do standardów unijnych” w PROW 2004-2006 według powierzchni użytków rolnych (UR) gospodarstw rolniczych

Źródło: L. Drożdziel (red). (2007). ARiMR – trzy lata po akcesji. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa, s. 44-45.

Działanie „Dostosowanie do standardów unijnych” miało na celu ułatwienie dostosowania gospodarstw rolniczych do standardów obowiązujących w UE, dotyczących ochrony środowiska, zdrowia publicznego, zdrowia i dobrostanu zwierząt. Miało charakter inwestycyjny, co wpływało na możliwość i chęć korzystania z tego działania przez beneficjentów posiadających gospodarstwa o powierzchni większej bądź zbliżonej do średniej powierzchni gospodarstw w Polsce. Do końca czerwca 2007 roku z pomocy skorzystało 70 425 beneficjentów, którym ARiMR wypłaciła kwotę 1963 mln zł. Rolnicy uzyskali wsparcie w ramach 3 schematów: 1) wyposażenia gospodarstwa w urządzenia do przechowywania nawozów naturalnych; 2) dostosowania gospodarstwa produkującego mleko do standardów zdrowia publicznego oraz 3) zmodernizowania fermy specjalizującej się w produkcji jaj konsumpcyjnych. Prawie 93% wydanych decyzji dotyczyło dostosowania gospodarstw rolniczych do wymagań w zakresie przechowywania nawozów naturalnych określonych w przepisach o nawozach i nawożeniu oraz w sprawie szczegółowych wymagań, jakim powinny odpowiadać programy mające na celu ograniczenie odpływu azotu ze źródeł rolniczych. Łącznie w ramach programu wybudowano 70 877 płyt gnojowych o powierzchni 3 712 951 m² i objętości 31 241 42 m³. Inwestycje związane z dostosowaniem do wymagań weterynaryjnych dla mleka i jego przetworów objęły ponad 5500 gospodarstw rolniczych¹⁰⁵.

¹⁰⁵ W. Klepacka (2009). Wyniki wdrażania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, s. 25.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich w latach 2007-2013. To kontynuacja realizacji wcześniejszej polityki rolnej finansowanej w ramach II filara WPR i został zakończony przez ARiMR 31 grudnia 2015 roku. Łączna kwota środków przeznaczonych na realizację działań wynosiła ponad 17,4 mld euro, z czego 13,4 mld euro były to środki z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), a ok. 4 mld euro pochodziło z budżetu krajowego (tab. 14)¹⁰⁶.

Tabela 14. Budżet PROW 2007-2013 w Polsce w podziale na osie

Nazwa działania	Liczba złożonych wniosków	Podpisane umowy/decyzje	Kwota płatności [mld zł]
Oś 1. Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego	293 051	217 862	33,37
Oś 2. Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich	6 864 627	6 702 984	22,01
Oś 3. Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej	90 301	42 890	14,46
Oś 4. LEADER	78 495	41 618	3,37
Pomoc techniczna	3 900	3 755	1,07

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2016). Sprawozdania z działalności ARiMR za rok 2015. Warszawa.

W PROW realizowanym w latach 2007-2013 nie była kontynuowana pomoc dla małych (niskotowarowych) gospodarstw rolniczych. Właściciele takich podmiotów mogli aktywnie ubiegać się o fundusze unijne m.in. z takich programów jak: „Modernizacja gospodarstw rolnych” czy „Ułatwienie startu młodym rolnikom”.

W ramach działania „Ułatwienie startu młodym rolnikom” przeprowadzono 5 naborów wniosków, a jego celem było stymulowanie zmian strukturalnych poprzez ułatwienie przejmowania lub zakładania gospodarstw rolniczych przez osoby młode o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych. Młody rolnik mógł otrzymać jednorazową premię o wartości początkowej 50 tys. zł, która od 2010 roku wzrosła do 75 tys. zł. Równocześnie beneficjent zobowiązany został do wydatkowania, co najmniej 70% kwoty środków na cele związane z rozwojem gospodarstwa, określone w biznesplanie. W ramach tego działania złożono 52 683 wnioski, z czego wydano 38 882 decyzje o przyznaniu pomocy na kwotę 3167,3 mln zł. Premię na rozpoczęcie działalności rolniczej otrzymało 38 857 młodych rolników, którzy z otrzymanego wsparcia:

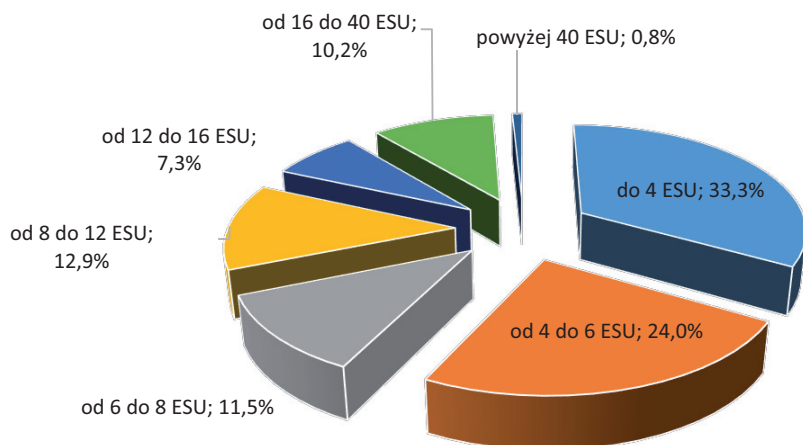
- Zakupili 22 674 maszyny i urządzenia do produkcji roślinnej i zwierzęcej, 9489 elementów wyposażenia dodatkowego oraz 4086 ciągników;

¹⁰⁶ Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2016). Sprawozdania z działalności ARiMR za rok 2015. Warszawa, s. 32-33.

- Wybudowali lub zmodernizowali: 219,1 tys. m² budynków gospodarczych, 42,3 tys. m² powierzchni placów manewrowych, 18,2 tys. m³ zbiorników na gnojówkę i gnojowicę, 17,9 tys. m² płyt obornikowych, 4,8 tys. m² powierzchni służących produkcji i sprzedaży bezpośredniej w gospodarstwach rolniczych oraz 0,70 km dróg dojazdowych;
- Założyli 1000 ha powierzchni sadów lub plantacji wieloletnich.

Dominującymi kierunkami produkcji w gospodarstwach rolniczych objętymi pomocą były: uprawa polowa (41,2%), produkcja mieszana (38,5%), chów bydła mlecznego (10,1%), ogrodnictwo (2,8%), chów bydła mięsnego (2,7%), chów trzody chlewnej (2,7%) oraz pozostałe kierunki produkcji. Ponad 14% (5559) gospodarstw rolniczych zostało utworzonych w wyniku ich przekazania młodym rolnikom przez osoby ubiegające się o rentę strukturalną. Ważnym kryterium dostępu była powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa rolniczego, która po realizacji inwestycji powinna być co najmniej równa średniej w województwie lub krajowej. Drugim wprowadzonym ograniczeniem (mocno skorelowanym z powierzchnią użytków rolnych gospodarstwa w przypadku prowadzenia typowej działalności rolniczej) była minimalna wielkość ekonomiczna na poziomie 4 ESU, jaką gospodarstwo musiało osiągnąć po zakończeniu realizacji określonych w planie przedsięwzięć.

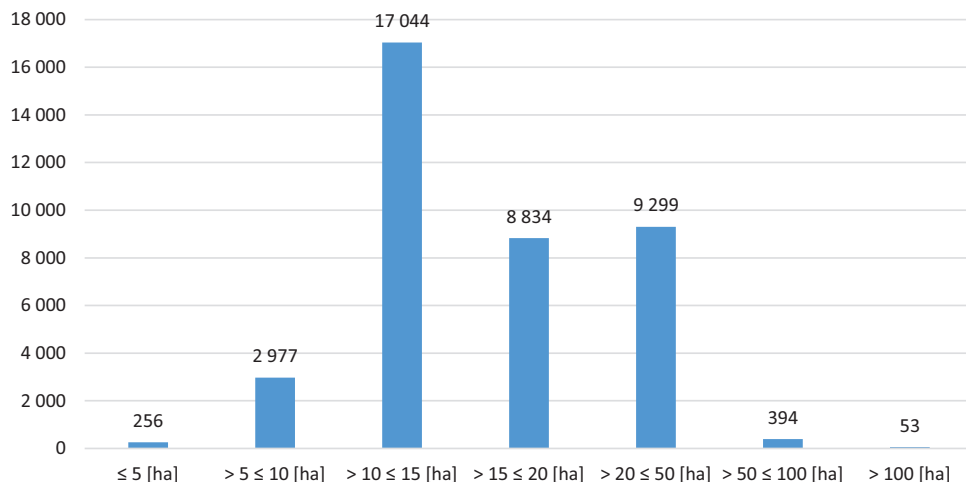
Wśród beneficjentów działania „Ułatwienie startu młodym rolnikom” gospodarstwa do 4 ESU, a gospodarstwa poniżej 8 ESU, określane przez Eurostat jako „małe”, stanowiły 68,8% wszystkich beneficjentów (rys. 19). Analizując strukturę benefi-

Rysunek 19. Struktura gospodarstw młodych rolników (beneficjentów działania) według podziału wielkości ekonomicznej gospodarstwa (ESU)

Źródło: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2016). Sprawozdania z działalności ARiMR za rok 2015. Warszawa, s. 32-33.

cjentów pod względem powierzchni gospodarstw rolniczych, można stwierdzić, że ponad połowa młodych rolników (52,2%) posiadała gospodarstwa o powierzchni nieprzekraczającej 15 ha UR (rys. 20).

Rysunek 20. Liczba wspieranych gospodarstw rolniczych w ramach działania „Ułatwianie startu młodym rolnikom” według powierzchni użytków rolnych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych uzyskanych z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

Kolejnym działaniem, z którego mogły ubiegać się o pomoc drobne gospodarstwa rolnicze, była „Modernizacja gospodarstw rolnych”. Adresowane było do gospodarstw rolniczych o wielkości ekonomicznej minimum 4 ESU, które były prowadzone przez osoby posiadające kwalifikacje rolnicze. Celem tego działania była poprawa sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolniczych przez lepsze wykorzystanie zasobów, w tym wprowadzenie nowych technologii produkcji, poprawę jakości produkcji, różnicowanie działalności rolniczej, a także zharmonizowanie warunków produkcji rolnej z wymogami dotyczącymi ochrony środowiska naturalnego, higieny produkcji oraz warunków utrzymania zwierząt. Gospodarstwa rolnicze mogły ubiegać się o pomoc na inwestycje dotyczące modernizacji lub rozwoju pierwotnej produkcji roślinnej lub zwierzęcej, która miała formę refundacji części poniesionych wydatków inwestycyjnych. W ramach analizowanego działania odbyło się 5 naborów wniosków, w których łącznie zawarto 73 112 umów na kwotę 10 393,3 mln zł. Beneficjenci w 57 393 gospodarstwach rolniczych zrealizowali 73 016 operacji, w których dominował zakup wyposażenia i sprzętu ruchomego (rys. 21).

W ramach zrealizowanych inwestycji rolnicy zakupili 47,8 tys. ciągników, 284,2 tys. maszyn i urządzeń do produkcji rolniczej oraz wybudowali bądź wyremontowali 4234,4 tys. m² powierzchni budynków gospodarczych. Wśród

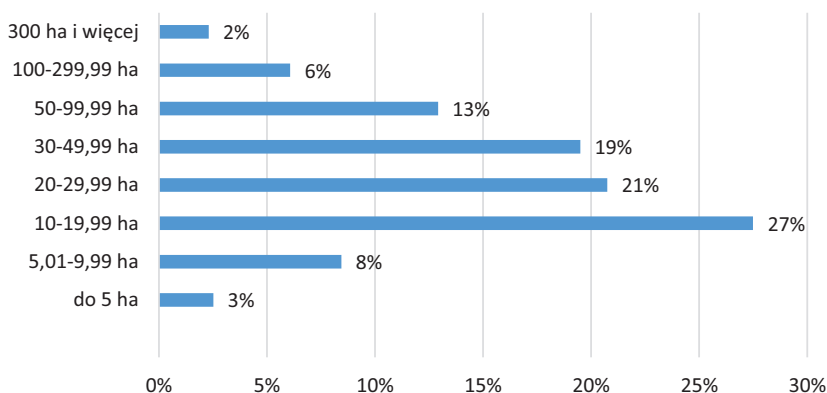
Rysunek 21. Struktura zrealizowanych inwestycji według stanu na 31 grudnia 2015 roku

Źródło: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2016). Sprawozdania z działalności ARiMR za rok 2015. Warszawa, s. 41.

beneficjentów analizowanego działania było 56 327 gospodarstw rolniczych z systemem produkcji konwencjonalnej i 1066 ekologicznej. Udział poszczególnych kierunków produkcji kształtował się następująco: chów bydła mlecznego (33,3%), uprawa polowa (25,5%), produkcja mieszana (13%), chów trzody chlewnej (11,6%), ogrodnictwo (9,1%) i pozostałe kierunki produkcji (7,5%).

Konstrukcja warunków korzystania ze wsparcia w ramach działania „Modernizacja gospodarstw rolnych” wyraźnie definiowała docelowych odbiorców programu jako gospodarstwa rolne o określonym potencjale produkcyjnym, zdolnym go rozwijać i powiększać. Właściciele drobnych gospodarstw rolniczych wykazali się również aktywnością w tym działaniu, gdyż podmioty poniżej 8 ESU stanowiły 16% wszystkich beneficjentów. Największą liczbę beneficjentów w poszczególnych grupach obszarowych stanowiły gospodarstwa rolne użytkujące 10-20 ha UR (27% wszystkich beneficjentów działania). Gospodarstwa rolne o powierzchni powyżej 20 ha UR stanowiły 61% wszystkich beneficjentów, podmioty powyżej 8 ESU stanowiły 84% wszystkich beneficjentów, co potwierdza, że było to działanie głównie skierowane do średnich i dużych gospodarstw rolniczych (rys. 22).

Drobne gospodarstwa rolne w ramach PROW 2007-2013 mogły również skorzystać z działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”. Szukanie dochodów poza działalnością rolniczą jest koniecznością dla drobnych gospodarstw i ponieważ wynika ze specyfiki tego typu podmiotów (niewykorzystanych zasobów pracy, braku kapitału i ziemi na rozszerzenie produkcji rolni-

Rysunek 22. Udział beneficjentów działania „Modernizacja gospodarstw rolnych” według poszczególnych grup obszarowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych uzyskanych z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

czej)¹⁰⁷. W ramach analizowanego działania o pomoc finansową mogła ubiegać się osoba fizyczna ubezpieczona na podstawie cytowanej ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników jako rolnik, małżonek rolnika lub domownik. Maksymalna wielkość pomocy udzielonej jednemu beneficjentowi w gospodarstwie rolniczym wynosiła do 100 tys. zł. Do końca 2015 roku w ramach działania „Różnicowanie (...)” zawarto 15 733 umów na łączną kwotę 1392,8 mln zł. Najliczniej reprezentowaną grupą beneficjentów byli właściciele gospodarstw rolniczych o powierzchni do 5 ha użytków rolnych – stanowiły one w skali kraju 43,4%. Najczęściej wybieranym kierunkiem działalności pozarolniczej była działalność usługowa: usługi dla gospodarstw rolniczych lub leśnictwa (69,5%), usługi dla ludności (10,4%) i usługi turystyczne oraz związane ze sportem, z rekreacją i wypoczynkiem (7,2%). Ważnym efektem działania było utworzenie 13,7 tys. pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich, w tym 11,9 tys. stałych oraz 1,8 tys. sezonowych.

Inne działanie, w ramach którego drobne gospodarstwa rolne mogły uzyskać wsparcie finansowe, było poświęcone tworzeniu grup producentów rolnych. Zachęcało do współpracy rolników o podobnym profilu działalności. Wsparcie w ramach działania „Grupy producentów rolnych” udzielane było w postaci zryczałtowanej pomocy w formie rocznych rat przez okres pierwszych 5 lat (kolejnych 12-miesięcznych okresów prowadzenia działalności przez grupy producenckie).

¹⁰⁷ D. Żmija (2018). Efektywność wykorzystania środków pomocowych WPR współfinansujących projekty inwestycyjne na przykładzie małych gospodarstw rolnych województwa małopolskiego. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego, 18(33), 2, s. 334-341.

Pomoc naliczana była na podstawie rocznej wartości netto przychodów ze sprzedaży produktów lub grup produktów wytworzonych w gospodarstwach rolniczych członków grupy (tab. 15).

Tabela 15. Zakres pomocy finansowej w kolejnych latach działalności grupy producentów rolnych

Rok działalności	Pomoc od wartości sprzedaży do równowartości w zł 1 mln euro [%]	Pomoc od wartości sprzedaży powyżej równowartości w zł 1 mln euro [%]	Maksymalna roczna kwota pomocy [tys. euro]
I	5,0	2,5	100
II	5,0	2,5	100
III	4,0	2,0	80
IV	3,0	1,5	60
V	2,0	1,5	50
Maksymalna kwota pomocy, jaką grupa może uzyskać w ciągu 5 lat			390

Źródło: W. Boguta (2011). Spółdzielczość wiejska, jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa, s. 186.

Od początku uruchomienia działania „Grupy producentów rolnych” wydano 1389 decyzji przyznających pomoc dla 1379 beneficjentów w kwocie 805,4 mln zł. Grupy producentów rolnych posiadające większe obszary gospodarstwa rolnicze, zlokalizowane głównie w województwach położonych w północnej i zachodniej części Polski dominowały w ubieganiu się o pomoc w porównaniu do grup działających na terenie województw środkowej i południowo-wschodniej Polski¹⁰⁸.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich w latach 2014-2020. To kolejny program wspierający rozwój obszarów wiejskich, którego celami były: poprawa konkurencyjności rolnictwa, zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi i klimatu oraz zrównoważony rozwój terytorialny obszarów wiejskich. Wyodrębniono w nim priorytety wyznaczone dla unijnej polityki rozwoju obszarów wiejskich na lata 2014-2020: 1) ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich; 2) poprawa konkurencyjności wszystkich rodzajów gospodarki rolnej i zwiększenie rentowności gospodarstw rolniczych; 3) poprawa organizacji łańcucha żywnościowego i promowanie zarządzania ryzykiem w rolnictwie; 4) odtwarzanie, chronienie i wzmacnianie ekosystemów zależnych od rolnictwa i leśnictwa; 5) wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia

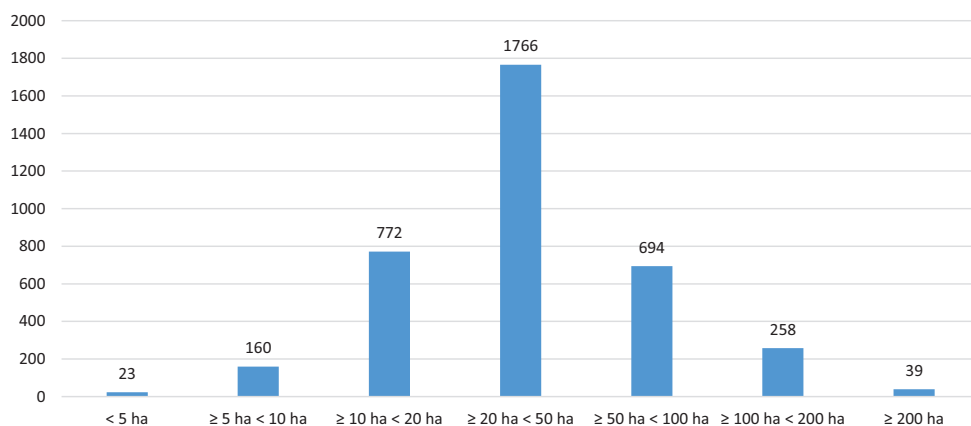
¹⁰⁸ K. Krzyżanowska, M. Trajer (2011). Pomoc finansowa dla grup producentów rolnych w ramach działania 142 „Grupy producentów rolnych” PROW 2007-2013. Polskie Stowarzyszenie Zarządzania Wiedzą. Seria Studia i Materiały, 56, s. 93.

na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym oraz 6) zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich¹⁰⁹. Na realizację wyznaczonych celów przeznaczono ponad 13,6 mld euro, z czego środki krajowe wynosiły 4,9 mld euro.

W PROW 2014-2020 kontynuowane było działanie restrukturyzacji i modernizacji gospodarstw rolniczych oraz wsparcia młodych rolników. W działaniu „Modernizacja gospodarstw rolnych” wyróżniono 3 główne obszary, w jakich rolnicy mogli ubiegać się o wsparcie produkcji. Były to: chów prosiąt, produkcja mleka krowiego, chów bydła mięsnego. O pomoc mogli ubiegać się rolnicy posiadający gospodarstwa, których wielkość ekonomiczna mieściła się w przedziale od 10 tys. do 200 tys. euro SO. Wyjątek od tej reguły stanowili rolnicy, którzy wspólnie składali wniosek o przyznanie dofinansowania na inwestycje w działaniu „Modernizacja gospodarstw rolnych”, co umożliwiała drobnym gospodarstwom aktywne ubieganie się o dofinansowanie. Wówczas łączna wielkość ekonomiczna należących do nich gospodarstw rolniczych musiała wynosić co najmniej 15 tys. euro SO, a w roku, w którym został złożony przez nich wniosek, o wypłatę ostatecznej płatności, gospodarstwo rolnicze każdego z nich musiało osiągnąć wielkość ekonomiczną przynajmniej 10 tys. SO. Od początku uruchomienia programu w ramach PROW 2014-2020, według danych na 31 grudnia 2017 roku, wpłynęło 34 505 wniosków, z tego zawarto 13 526 umów z 3049 beneficjentami na kwotę 2813,6 mln zł (rys. 23). Podobnie jak w poprzednich działaniach modernizacji gospodarstw rolniczych, dominowały inwestycje w ruchomy majątek trwały 89,49%, zwiększyła się zaś liczba wniosków składanych na budowę lub remont budynków produkcyjnych do 7,81%. Rolnicy w PROW 2014-2020 chętniej korzystali z tego rozwiązania w porównaniu do poprzednich edycji ze względu na znacznie zwiększone dofinansowanie (nawet do 500 tys. zł) na budowę lub modernizację budynków produkcyjnych. Wśród beneficjentów dominowały gospodarstwa rolnicze o areale od 20 do 50 ha UR, gospodarstwa poniżej 20 ha UR stanowiły 26% wszystkich beneficjentów.

W PROW 2014-2020 powrócono do realizacji polityki rolnej mającej na celu bezpośrednie wsparcie drobnych gospodarstw rolniczych. Przede wszystkim znacznie ułatwiono procedury administracyjne w ramach wsparcia bezpośredniego dla rolników, którzy zadeklarowali w 2015 roku, że chcą korzystać z systemu dla „małych gospodarstw”. Maksymalna kwota dopłat bezpośrednich, jaką mógł

¹⁰⁹ W. Józwiak, W. Ziętara (2013). Kierunki i zakres wsparcia inwestycji w polskich gospodarstwach rolnych w latach 2014-2020. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1, s. 42.

Rysunek 23. Liczba gospodarstw rolniczych wnioskujących o dofinansowanie w ramach działania „Modernizacja gospodarstw rolnych” w PROW 2014-2020 – dane na 31 sierpnia 2018 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych uzyskanych z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

uzyskać rolnik w ramach tego systemu nie mogła przekroczyć 1250 euro. W zamian za uczestnictwo w systemie dla „małych gospodarstw” rolnicy byli zwolnieni z:

- obowiązku realizacji praktyk zazielenienia bez utraty prawa do uzyskania płatności za zazielenienie;
- kontroli w ramach zasady wzajemnej zgodności;
- ewentualnych kar administracyjnych z tytułu tzw. zgłoszenia wszystkich działek rolnych w gospodarstwie.

W 2020 roku w systemie dla „Małych gospodarstw” uczestniczyło ok. 553,7 tys. gospodarstw. Od 2016 roku rolnicy nie mieli możliwości przystępowania do tego systemu, mogli natomiast z niego wystąpić. W 2020 roku z systemu wystąpiło blisko 4,6 tys. rolników. Rolnicy uczestniczący w systemie dla małych gospodarstw nie musieli deklarować działek rolnych niezgłoszonych do płatności, chyba że deklaracja taka była niezbędna do celów innych schematów pomocowych. Na 31 grudnia 2017 roku w ramach analizowanego działania wypłacono kwotę 7,3 mln zł. W ramach zakończonych operacji pomoc przekazano gospodarstwom rolniczym o łącznej powierzchni 1636 ha, gdzie dominującą grupę stanowiły podmioty mieszczące się w przedziale od 3 do 6 ha UR (55%), poniżej 3 ha UR – 25%, a powyżej 6 ha UR – 20%.

W ramach PROW 2014-2020 uruchomiono działanie kierowane wyłącznie do drobnych gospodarstw pt. „Restrukturyzacja małych gospodarstw”, które było działaniem komplementarnym wobec „Modernizacji gospodarstw rolnych” i „Młodego rolnika”. Celem wdrożenia programu była restrukturyzacja gospodarstw rolniczych w kierunku produkcji żywnościowych lub nieżywnościowych produktów rolniczych,

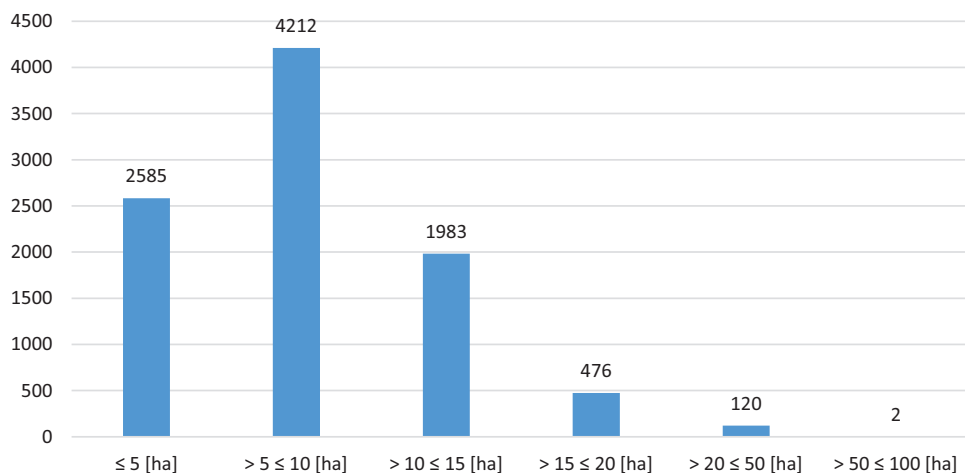
a także przygotowania do sprzedaży produktów wytwarzanych w gospodarstwie. Przez restrukturyzację rozumie się zasadnicze zmiany w gospodarstwie rolniczym, które mają na celu poprawę jego konkurencyjności i zwiększenie jego rentowności poprzez wzrost wielkości ekonomicznej, w szczególności w wyniku zmiany profilu prowadzonej produkcji rolniczej. Pomoc przyznawana rolnikom miała formę premii w wysokości 60 tys. zł wypłacanej w 2 ratach: pierwsza 80%, a kolejne 20% po osiągnięciu założonych w biznesplanie celów. Z uruchomionego instrumentu mógł korzystać rolnik, którego przychody roczne z działalności rolniczej były mniejsze niż 10 tys. euro. W analizowanym programie można dostrzec analogie do programu realizowanego w PROW 2004-2006 „Wsparcie gospodarstw niskotowarowych”. Oba programy łączyło to, że skierowane były do podobnej grupy docelowej rolników, a pomoc miała charakter bezzwrotny. W działaniu „Restrukturyzacja małych gospodarstw”, w wyniku realizacji biznesplanu, rolnik musiał wykazać się wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolniczego do poziomu co najmniej 10 tys. euro SO, przy czym wzrost ten musiał wynieść co najmniej 20% wartości wyjściowej. W wyniku realizacji tego programu oczekiwano konkretnego efektu, czego zabrało we wsparciu drobnych gospodarstw w PROW 2004-2006.

Z analizowanego działania wyłączeni zostali rolnicy, którzy korzystali już ze wcześniejszych programów unijnych na restrukturyzację własnego gospodarstwa rolniczego. Zgodnie z celami wspomnianych programów podmioty, które z nich korzystały (szczególnie już je zakończyły), powinny generować powyżej 10 tys. euro SO, w związku z tym nie powinny wliczać się do beneficjentów działania „Modernizacja małych gospodarstw”. Dużo wątpliwości budziło udzielenie wsparcia wyłącznie rolnikom zatrudnionym w pełnym zakresie w gospodarstwie rolniczym (ubezpieczenie w KRUS przez 24 miesiące poprzedzające złożenie wniosku). Specyfiką drobnych gospodarstw są duże zasoby pracy własnej i stosunkowo małe dochody z działalności rolniczej, w związku z tym pożądane (wręcz konieczne) było szukanie źródeł dochodu z pracy poza gospodarstwem. Taki zapis uniemożliwiał znacznej grupie drobnych gospodarstw rolniczych skorzystanie z dotacji. Można jednak przypuszczać, że celem ustawodawcy było wyłączenie z dofinansowania gospodarstw tzw. papierowych, które posiadały użytki rolne, lecz nie prowadziły działalności rolniczej.

Ważnym elementem uzyskania dofinansowania było przedłożenie przez rolnika biznesplanu. W ocenie pomysłów rozwojowych wysoko punktowane były: uruchamianie lub rozwój produkcji ekologicznej, przetwórstwo produktów rolniczych na poziomie gospodarstwa oraz wyraźne zwiększenie wielkości ekonomicznej po restrukturyzacji. Istotnym elementem biznesplanu było zapewnienie wymaganego wzrostu wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolniczego. Przy ocenie całego wniosku promowano młodych rolników (poniżej 40 lat w momencie składania wniosku) oraz posiadających wykształcenie wyższe rolnicze, wyższe nierolnicze wraz z co

najmniej 3-letnim stażem pracy w rolnictwie, studia podyplomowe w zakresie związanym z działalnością rolniczą bądź posiadających kwalifikacje technika z dziedziny związanej z działalnością rolniczą¹¹⁰. Ustawodawca przewidział ograniczenie w wydatkowaniu przyznanej dotacji rolnikowi – jej 80% musiało zostać przeznaczone na inwestycje w nowe środki trwałe.

W biznesplanie rolnik musiał wykazać, w jaki sposób osiągnie wymagany minimalny poziom 10 tys. euro SO i jednocześnie wzrost wielkości ekonomicznej gospodarstwa o 20%. W biznesplanie ujęty został jedynie aspekt produkcji rolniczej – wymagany wzrost można uzyskać przez zwiększenie powierzchni gospodarstwa, zwiększenie pogłowia zwierząt bądź zmianę produkcji roślinnej. Nieujęte zostały możliwości najważniejsze dla drobnych gospodarstw, takie jak przetwórstwo czy działalność pozarolnicza. Gospodarstwo rolnicze, w którym uprawiane były 3 ha truskawek (wielkość ekonomiczna 7860 euro SO) i które było zainteresowane zakupem linii do produkcji dżemów (przetwórstwo) w ramach wsparcia małych gospodarstw, przy niezmienionym areale produkcji nie było w stanie wykazać wzrostu wielkości ekonomicznej w obowiązującej formie biznesplanu. Przy niezmienionych czynnikach produkcji wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolniczego pozostawała na tym samym poziomie. Uwzględnienie w biznesplanie modernizacji małych gospodarstw

Rysunek 24. Liczba beneficjentów działania „Restrukturyzacja małych gospodarstw” w podziale na grupy obszarowe – stan na 31 grudnia 2018 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych uzyskanych z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

¹¹⁰ Jeden z zawodów: technik rolnik, technik ogrodnik, technik architektury krajobrazu, technik hodowca koni, technik pszczelarz, technik weterynarii, technik agrobiznesu, technik mechanizacji rolnictwa; technik turystyki wiejskiej, rolnik, ogrodnik, pszczelarz, mechanik operator pojazdów i maszyn rolniczych.

jedynie w aspekcie produkcji rolniczej i wymuszanie na nich zwiększania skali produkcji było podejściem dość wątpliwym. Należy odpowiedzieć sobie na pytanie: Czy po zwiększeniu wielkości ekonomicznej o 20% gospodarstwa o powierzchni poniżej 10 ha UR czy posiadające do 5 krów staną się na tyle silne ekonomicznie, aby być konkurencyjne na rynku i móc utrzymać rodzinę rolnika na godziwym poziomie? W zaproponowanych rozwiązaniach powinny być uwzględnione i premiiowane działalność przetwórcza w gospodarstwie rolniczym oraz sprzedaż bezpośrednia.

W działaniu skierowanym do właścicieli małych gospodarstw rolniczych dominowały podmioty użytkujące od 5 do 10 ha UR. Niemal wszystkie gospodarstwa beneficjentów tego działania posiadały poniżej 15 ha UR (96%) – rysunek 24.

W PROW 2014-2020 nie było działań, które pozwalałyby na powszechną aktywizację produkcyjną małych (drobnych) gospodarstw rolniczych i umożliwiałyby im w przyszłości generowanie dochodów pozwalających na utrzymanie rodziny na godziwym poziomie.

4.5.3. Opodatkowanie gospodarstw rolniczych

Opodatkowanie to niezwykle złożone zjawisko społeczne, gospodarcze, polityczno-ustrojowe i prawne, którego interpretacja wymaga spojrzenia z różnych punktów widzenia. Bezpośrednim efektem podatku płaconego przez podmioty gospodarcze jest transfer funduszy od przedsiębiorstw do budżetu państwa. Podatki są narzędziami, które służą do gromadzenia przez państwo środków zasilających dochody budżetowe, niezbędne do finansowania jego zadań. Dodatkowo służą jako narzędzie do realizacji zadań o charakterze nie tylko fiskalnym, lecz także gospodarczym, społecznym czy politycznym. System podatkowy nie stanowi jakiegoś wyodrębnionego, funkcjonującego niezależnie i w oderwaniu od otoczenia mechanizmu, lecz stanowi istotny element gospodarki finansowej państwa¹¹¹. Sposób oddziaływania na system finansowy państwa, czy szerzej na system społeczno-gospodarczy, bez względu na jego charakter wynika z istoty ekonomicznej podatków, wyrażającej się w kształtowaniu zasobów pieniężnych pozostających w dyspozycji poszczególnych osób prawnych lub fizycznych, lub inaczej – osób prowadzących lub nie działalność gospodarczą, i znajduje swój wyraz w polityce podatkowej państwa¹¹². Struktura systemu podatkowego wpływa na rzeczywiste decyzje dotyczące wielkości, miejsca i typu inwestycji, charakteru prowadzonej działalności oraz sposobów jej finansowania. To ma kluczowe znaczenie. W zależności od sumy podatków

¹¹¹ P. Możyłowski (2007). Wpływ podatków na wzrost gospodarczy. Wybrane zagadnienia funkcjonowania podmiotów gospodarczych. Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 23.

¹¹² S. Dolata (2003). Uwarunkowania i konsekwencje reformy systemu podatkowego.[w:] A. Pomorska (red.). Kierunki reformy polskiego systemu podatkowego. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 55.

oraz przedmiotu i momentu opodatkowania można w różnych kierunkach sterować gospodarką kraju. W Polsce obowiązek podatkowy nakłada art. 84 Konstytucji Rzeczypospolitej Polski z 1997 roku.

Ekonomiczno-fiskalne uwarunkowania prowadzenia działalności rolniczej i pozarolniczej (mającej bezpośredni związek z gospodarstwem rolniczym) obok uwarunkowań politycznych będą mieć decydujący wpływ na kierunek, w jakim będą podążać drobne gospodarstwa rolnicze. Pierwszym i podstawowym paropodatkowym uwarunkowaniem wpływającym na możliwość rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych jest funkcjonowanie w Polsce 2 różnych systemów ubezpieczeń społecznych. Ubezpieczenie w ZUS jest obowiązkowe zarówno dla przedsiębiorców, jak i pracowników, a dla osób posiadających gospodarstwo rolnicze powyżej 1 ha UR lub powyżej 1 ha przeliczeniowego i prowadzących działalność rolniczą istnieje obowiązek ubezpieczenia w KRUS. O ile podatnik ubezpieczony w KRUS może przenieść się do ZUS bez dodatkowych wymagań, o tyle w drugą stronę nie ma możliwości przejścia bez spełniania obligatoryjnych warunków posiadania gospodarstwa rolniczego. Funkcjonowanie równoległe 2 różnych systemów ubezpieczeń społecznych umożliwia podatnikom ekonomiczną kalkulację, zwłaszcza płatnikom KRUS, w jakim systemie będzie korzystniej mu funkcjonować.

Dla zobrazowania konsekwencji funkcjonowania 2 systemów ubezpieczeń społecznych można rozważyć teoretyczny przykład samotnego rolnika i będącego właścicielem drobnego gospodarstwa rolniczego. Właściciel takiego gospodarstwa w związku z przynależnością do KRUS zobowiązany był w 2020 roku do opłacenia kwartalnej składki na ubezpieczenie społeczne rolników w wysokości 417 zł, co rocznie wynosiło 1668 zł. W sytuacji gdyby rozpoczął działalność jako przedsiębiorca i stracił możliwość ubezpieczenia w KRUS, jego roczna składka wzrosłaby do 17 177,76 zł (w pierwszych 2 latach od rozpoczęcia działalności gospodarczej przedsiębiorca może skorzystać z obniżonej składki ZUS i wynosiła ona w 2020 roku 7309,68 zł). Kolejne obciążenie z tytułu podjęcia działalności pozarolniczej wiąże się z podatkiem dochodowym. Prowadząc działalność rolniczą, nie odprowadza się podatku dochodowego, tylko podatek rolny. Od początku obowiązywania podatków dochodowych w polskim systemie finansów publicznych z ich zakresu wyłączone zostały dochody z działalności rolniczej na mocy art. 2 ust. 1 ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych¹¹³, który mówi, że „przepisów ustawy nie stosuje się do przychodów z działalności rolniczej, z wyjątkiem przychodów z działów specjalnych produkcji rolnej”. Oznacza to, że od dochodów uzyskanych z gospodarstwa rolniczego, niezależnie od tego, jaki jest ich poziom, nie jest odprowadzany podatek dochodowy. Preferencyjny

¹¹³ Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (Dz.U. z 1991 r. nr 80 poz. 350 z późn zm.).

system ubezpieczeń społecznych oraz korzystny system opodatkowania dochodów nie motywują do wyjścia z rolnictwa (posiadania gospodarstwa rolniczego) i osiągania dochodów w innych sektorach gospodarki. Gdy tylko rolnik zacznie osiągać dochody z działalności pozarolniczej, zostaje karany o wiele większymi obciążeniami podatkowymi i składowymi, które są nałożone na małe podmioty gospodarcze prowadzące działalność gospodarczą w Polsce. W konsekwencji z ekonomicznego punktu widzenia dla właścicieli drobnych gospodarstw opłacalne jest utrzymanie statusu rolnika, a dodatkowo (w razie konieczności) pracowanie poza gospodarstwem (najlepiej poza całym systemem administracyjnym). Co więcej, ekonomiczny rachunek potwierdza wysokość średnich emerytur wypłaconych z KRUS i ZUS w porównaniu do wpłacanych składek. Średnia emerytura z ZUS w 2020 roku wynosiła ok. 2500 zł brutto miesięcznie, a średnia emerytura z KRUS ok. 1383 zł brutto, czyli niecałe 50% emerytury z ZUS. Jak odniesiemy to do wpłacanych składek w ramach tych systemów ubezpieczeń, to zdecydowanie zachowanie statutu rolnika będzie korzystniejsze.

Powszechnie obciążającym gospodarstwa rolnicze podatkiem jest tzw. podatek rolny, który ma charakter majątkowy, a podstawą jego naliczania jest powierzchnia użytków rolnych z uwzględnieniem jakości gleb (tzw. hektary przeliczeniowe). Wysokość podatku rolnego dla posiadanego hektara przeliczeniowego jest równoważnością pieniężną 2,5 dt żyta. Wartość żyta jest obliczana według średniej ceny skupu żyta za 11 kwartałów poprzedzających kwartał poprzedzający rok podatkowy, podawany w formie komunikatu przez Prezesa GUS w Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski”. Funkcjonująca w takiej formie konstrukcja podatku rolnego obowiązuje w niemal niezmienionej postaci od 1985 roku, co wzbudza wiele kontrowersji w jego budowie. O ile w momencie jego wprowadzenia można było znaleźć uzasadnienie powiązania stawki podatku z ceną żyta, o tyle obecnie to powiązanie jest wątpliwe. Podatek rolny jest powszechnie krytykowany w literaturze przedmiotu^{114, 115, 116}, jednakże z różnych przyczyn wciąż funkcjonuje. Głównym argumentem przeciwko podatkowi rolnemu jest zarzut braku powiązania z prowadzoną działalnością i osiąganymi dochodami. Należy jednak zaznaczyć, że taka forma naliczania podatku rolnego może stymulować rolników do zwiększania efektywności produkcji (szczególnie produktywności ziemi), gdyż podatek rolny nie ulega zwiększeniu wraz z osiąganiem większych plonów. Nie wpływa on demotywująco na pracę, jak w przypadku podatku dochodowego, że „im więcej pracujesz

¹¹⁴ R.I. Dziemianowicz (2006). Podatek od wartości dodanej a rynek rolny. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 8(2), s. 30-34.

¹¹⁵ M. Wasilewski, K. Gruziel (2008). Podatek rolny a podatek dochodowy- konsekwencje zmian dla gospodarstw rolniczych. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 94(2), s. 115-129.

¹¹⁶ J. Bieluk (2013). O potrzebie wprowadzenia do prawa polskiego pojęcia przedsiębiorstwa rolnego. *Studia Iuridica Agraria*, 11, s. 131-145.

i zarabiasz, tym większy odprowadzasz podatek”. Niewątpliwie największą zaletą podatku rolnego jest jego prosta konstrukcja, co przekłada się na jego pełne egzekwowanie i brak możliwości jego niepłacenia.

Korzystny system ubezpieczeń społecznych oraz brak podatku dochodowego to nie jedyne preferencje dla gospodarstw rolniczych (rolników). Należy do nich zaliczyć również: zwolnienie z podatku od nieruchomości związanych z produkcją rolniczą, zwolnienie z podatku od środków transportu, z podatku od spadków i darowizn oraz z podatku od czynności cywilnoprawnych¹¹⁷. Przykładowe maksymalne stawki podatku od nieruchomości, według obwieszczenia Ministra Rozwoju i Finansów z 2019 roku w sprawie górnych granic stawek kwotowych podatków i opłat lokalnych na rok 2020 od gruntów związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej, bez względu na sposób zakwalifikowania w ewidencji gruntów i budynków, wynosiły 0,95 zł od 1 m² powierzchni, a od budynków związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej oraz od budynków mieszkalnych lub ich części zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej – 23,90 zł od 1 m² powierzchni użytkowej¹¹⁸. Zwolnienie w podatku od środków transportu dotyczy podatku od przyczep lub naczep, które łącznie z pojazdem silnikowym mają dopuszczalną masę całkowitą od 7 t i poniżej 12 t – 1696,97 zł, od 12 do 36 t – 1979,77 zł. Nabycie w drodze spadku lub darowizny gospodarstwa rolniczego jest zwolnione z podatku, a stopień pokrewieństwa między spadkodawcą lub darczyńcą a nabywcą nie ma znaczenia. Ustawa o podatku od spadków i darowizn zwalnia z podatku nabycie własności lub prawa użytkowania wieczystego nieruchomości (stanowiącej w chwili nabycia gospodarstwo rolne lub jego część – w rozumieniu przepisów o podatku rolnym) lub jej części wraz z częściami składowymi (tab. 16).

Z podatku od czynności cywilnoprawnych w wysokości 2% wartości przy zakupie użytków rolnych na utworzenie lub powiększenie gospodarstwa zwolnieni są rolnicy posiadający średnie i większe gospodarstwa, jednak dla gospodarstw mniejszych niż 11 ha nie ma tego wyłączenia, a zatem zobowiązani są płacić za każdy dokupowany grunt. Stwarza to dodatkową barierę dla mniejszych gospodarstw, chcących się rozwijać i powiększać skalę produkcji.

Rolnikom przysługuje również zwrot podatku akcyzowego zawartego w cenie oleju napędowego wykorzystywanego do produkcji rolnej, którego wysokość uzależniona jest od ilości hektarów i średniej rocznej liczby dużych jednostek przeliczeniowych bydła (SD). Sposób naliczania zwrotu podatku akcyzowego zawartego w cenie oleju napędowego jest bardzo prosty, ale wątpliwy. Wnioskodawca nie ma

¹¹⁷ L. Goraj, J. Neneman, M. Zagórski (2014). Uwarunkowania i konsekwencje opodatkowania rolnictwa w Polsce. Forum Inicjatyw Rozwojowych, Warszawa, s. 14-15.

¹¹⁸ Obwieszczenie Ministra Finansów z dnia 6 sierpnia 2019 r. w sprawie górnych granic stawek kwotowych podatków i opłat lokalnych na rok 2020 (M.P. 2019, poz. 738).

Tabela 16. Wysokość podatku od spadków i darowizn w 2020 roku

Kwoty nadwyżki w zł		Wysokość podatku
Ponad	Do	
1) od nabywców zaliczonych do I grupy podatkowej		
	10 278	3%
10 278	20 556	308 zł 30 gr i 5% nadwyżki ponad 10 278 zł
20 556	–	822 zł 20 gr i 7% nadwyżki ponad 20 556 zł
Kwota wolna od podatku		9 637 zł
2) od nabywców zaliczonych do II grupy podatkowej		
10 278		7%
10 278	20 556	719 zł 50 gr i 9% od nadwyżki ponad 10 278 zł
20 556	–	1 644 zł 50 gr i 12% od nadwyżki ponad 20 556 zł
Kwota wolna od podatku		7 276 zł
3) od nabywców zaliczonych do III grupy podatkowej		
10 278		12%
10 278	20 556	1 233 zł 40 gr i 16% od nadwyżki ponad 10 278 zł
20 556		2 877 zł 90 gr i 20% od nadwyżki ponad 20 556 zł
Kwota wolna od podatku		4 902

Źródło: Opracowanie własne zgodnie z Ustawą z dnia 28 lipca 1983 r. o podatku od spadków i darowizn z późniejszymi zmianami (Dz.U. z 2019 r. poz. 1813 z późn. zm.).

obowiązku nawet posiadania ciągnika – wystarczy być właścicielem użytków rolnych i przedstawić dokumenty (faktury) potwierdzające zakup oleju napędowego.

Rolnicy jako jedyna grupa podatników mają prawo do ryczałtowego opodatkowania podatkiem VAT, co daje im możliwość ryczałtowego odliczenia podatku naliczonego bez konieczności prowadzenia ewidencji VAT.

Choć konstrukcję systemu opodatkowania działalności rolniczej można traktować jako przywilej rolników, to tworzy ogromną barierę formalną i psychologiczną dla zwiększania efektywności wykorzystania posiadanych zasobów. Jakakolwiek próba podjęcia legalnej działalności gospodarczej poza rolnictwem przez rolnika oznacza tym samym utratę przywilejów podatkowych i ubezpieczeniowych. W efekcie opodatkowanie gospodarstw rolniczych – rolników i domowników (włączając ubezpieczenie społeczne) może prowadzić do podejmowania działalności w szarej strefie i niechęci do sprzedaży gospodarstwa rolniczego, co skutkuje ograniczeniem przepływu ziemi rolniczej.

Bariera w postaci utraty przywilejów podatkowych, związana z utratą statutu rolnika, może prowadzić do sytuacji, w której znaczna część gospodarstw rolniczych będzie nieefektywna i niekonkurencyjna ekonomicznie. M. Szczypiński zauważa, że 64% towarowej produkcji rolniczej pochodzi tylko z 16% polskich gospodarstw (ok. 300 tys.), które są dostawcami surowców rolniczych dla przemysłu spożywczego i eksporterami tych surowców, pozostałe gospodarstwa rolnicze są

nierentowne¹¹⁹. Ich właściciele, jeżeli chcą polepszyć swoją sytuację finansową przy jednoczesnym zachowaniu statutu rolnika, zmuszeni są do poszukiwania alternatywnych źródeł dochodu. Jednym z takich rozwiązań jest tworzenie krótkich łańcuchów dostaw między producentem a konsumentem, co umożliwia przejście marży przetwórczej i handlowej przez rolnika. Forma sprzedaży bezpośredniej należy do jednych z najstarszych kanałów dystrybucji i polega na dostarczeniu przez rolnika konsumentowi detalicznemu wytworzonych produktów rolniczych bez udziału pośredników. W wymiarze ekonomicznym sprzedaż bezpośrednia żywności stanowi formę różnicowania źródeł dochodów dla rolnika, zarządzania ryzykiem związanym z prowadzeniem działalności rolniczej, podnoszenia dochodów gospodarstwa rolniczego i aktywizacji zawodowej mieszkańców wsi. Oznacza skrócenie łańcucha obrotu żywnością, umożliwiając bezpośrednie relacje rolników-producentów, a zarazem sprzedawców produktów z konsumentami¹²⁰. Sprzedaż bezpośrednia produktów rolniczych i żywności jest przejawem przedsiębiorczości lokalnej, a jej rozwój należy wiązać z szerszym procesem poszukiwania w rolnictwie nowych źródeł dochodów, dostosowywania się do silnej konkurencji w agrobiznesie lub chęci przystosowania się producentów rolnych do zmieniających się preferencji konsumentów żywności¹²¹.

Forma sprzedaży bezpośredniej produktów rolniczych cieszy się dużą popularnością w krajach Europy Zachodniej, gdzie prowadzą ją głównie rodzinne gospodarstwa rolnicze, bardzo często o niewielkim areale, prowadzące produkcję ekologiczną lub świadczące usługi agroturystyczne. Przykładami mogą być takie kraje jak Niemcy, Szwajcaria czy Austria, w których od 2002 roku działa jakościowy program profesjonalizacji sprzedaży bezpośredniej pod nazwą „Gutes vom Bauernhof”, w którym w 2018 roku uczestniczyło ponad 1,7 tys. gospodarstw rolniczych¹²². W Niemczech spośród 299,1 tys. wszystkich gospodarstw rolniczych w 2010 roku sprzedaż bezpośrednią prowadziło ok. 60 tys. rolników. Z tej liczby ok. 14,5 tys. zajmowało się nią w ramach dodatkowej działalności gospodarczej¹²³. W Szwajcarii udział gospodarstw rolniczych, które zajmowały się sprzedażą bezpośrednią w latach 2005-2008, w zależności od przyjętej metodyki ustalania, wynosił 11-21%, a udział wartości

¹¹⁹ M. Szczygielski (2015). Jak poprawić dochodowość małego gospodarstwa? Edufin.pl. <http://edufin.pl/index.php/component/k2/item/46-jak-poprawi%C4%87-dochodowo%C5%9B%C4%87-ma%C5%82ego-gospodarstwa?> [dostęp: 10.06.2019].

¹²⁰ A. Kapala, J. Kalinowski, S. Minta (2015). Sprzedaż bezpośrednia w Polsce na przykładzie produktów pochodzenia zwierzęcego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(4), s. 116.

¹²¹ B. Panin, H. El Bilali, S. Berjan (2015). Factors influencing consumers' interest in protected designation of origin products in Serbia. *Agriculture & Forestry*, Podgorica, 61(1), s. 91-97.

¹²² Gutesvombauernhof.at [s.a.]. Oesterreich. <https://www.gutesvombauernhof.at/oesterreich.html> [dostęp: 17.03.2019].

¹²³ H. Yousra (2010). Kundenzufriedenheit bei der Direktvermarktung landwirtschaftlicher Produkte in Deutschland. Entwicklung eines integrierten Beratungskonzeptes [maszynopis pracy doktorskiej]. Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen, s. 14.

obrotu produktami pochodzącymi ze sprzedaży bezpośredniej w całości obrotu żywnością wynosił ok. 5%¹²⁴.

W Polsce sprzedaż bezpośrednia jest szczególnie popularna wśród rolników zajmujących się produkcją żywności ekologicznej oraz stanowi często znaczące uzupełnienie oferty turystycznej, zwłaszcza wśród klientów, którzy oprócz walorów krajobrazowych nastawieni są również na lokalne produkty żywnościowe¹²⁵. Głównie sprzedaż bezpośrednią do klientów prowadzona była przez gospodarstwa drobne i średnie, co potwierdzają badania J. Gołębiewskiego i O. Bareji-Wawryszuk, w których stwierdzają, że w 2010 roku sprzedaż bezpośrednia najczęściej prowadzona była przez gospodarstwa o powierzchni 1-5 ha, które stanowiły 53% ogólnej liczby gospodarstw rynku lokalnego w Polsce¹²⁶.

W polskich warunkach prawa podatkowego i bezpieczeństwa żywności przepisy regulujące sprzedaż bezpośrednią różnią się w zależności od tego, czy dotyczą produktów pochodzenia zwierzęcego, czy roślinnego, oraz w jakim stopniu poddane zostały procesowi obróbki. W ramach sprzedaży bezpośredniej, która stanowi fundament krótkich łańcuchów dostaw żywności (KŁŻ), możemy wyróżnić 4 główne formy sprzedaży z gospodarstwa rolniczego: dostawy bezpośrednie, sprzedaż bezpośrednia, sprzedaż marginalna, lokalna, ograniczona (MLO) i rolniczy handel detaliczny (RHD).

Dostawy bezpośrednie określają warunki sprzedaży przez rolnika nieprzetworzonych produktów pochodzenia roślinnego wytworzonych w gospodarstwie rolniczym. W rozumieniu art. 1 ust. 2 lit. C Rozporządzenia (WE) nr 852/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady dostawy bezpośrednie obejmują produkty produkcji pierwotnej pochodzenia roślinnego (zboża, owoce, warzywa, zioła, grzyby uprawne), pochodzące wyłącznie z własnych upraw lub hodowli producentów produkcji pierwotnej, niestanowiących działów specjalnych produkcji rolnej w rozumieniu przepisów o podatku dochodowym od osób fizycznych, oraz pozostałe surowce pochodzące z dokonywanych osobiście zbiorów ziół i runa leśnego¹²⁷. Dostawy bezpośrednie obejmują również środki spożywcze pochodzące z wymienionych produktów lub surowców w postaci kiszzonej lub suszonej. W polskim prawodawstwie to pojęcie prawa sanitarnego reguluje rozporządzenie Ministra Zdrowia z 2007 roku dotyczącego dostaw bezpośrednich środków spożywczych¹²⁸ – określa dostawy bezpośred-

¹²⁴ D. Schmid, P. Lenggenhager, E. Steingruber (2010). Wirtschaftlichkeit der Paralandwirtschaft am Beispiel der Direktvermarktung. ART-Bericht, 737(3), s. 8.

¹²⁵ E. Tyran (2006). Produkty regionalne i tradycyjne jako atrakcja w turystyce wiejskiej. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 8(4), s. 346-350.

¹²⁶ J. Gołębiewski, O. Bareja-Wawryszuk (2016). Znaczenie sprzedaży bezpośredniej w polskim rolnictwie. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 18(3), s. 85-88.

¹²⁷ Rozporządzenia (WE) nr 852/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 roku w sprawie higieny środków spożywczych (Dz.U. L 139 z 30.04.2004 r., s. 1 z późn. zm.).

¹²⁸ Rozporządzeniem Ministra Zdrowia z dnia 6 czerwca 2007 roku w sprawie dostaw bezpośrednich środków spożywczych (Dz.U. z 2007 r. nr 112 poz. 774).

nie jako realizowane bezpośrednio przez producentów produkcji pierwotnej, którzy dostarczają małe ilości środków spożywczych do konsumentów finalnych lub zakładów detalicznych zaopatrujących konsumentów finalnych (lokalne sklepy, zakłady gastronomiczne: restauracje, bary, stołówki itp.), a nie w celu dalszej odsprzedaży innemu podmiotowi gospodarczemu. Działalność w ramach dostaw bezpośrednich jest ograniczona pod względem obszarowym i może być prowadzona na terenie województwa, w którym prowadzona jest produkcja pierwotna lub na terenie powiatów przyległych. Wielkość obrotu w ramach dostaw bezpośrednich nie może przekraczać wielkości produkcji własnej uzyskanej z gospodarstwa rolniczego, która jest zwolniona z podatku dochodowego.

Warunki sprzedaży bezpośredniej przez rolnika nieprzetworzonych produktów pochodzenia zwierzęcego uregulowane zostały w rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2015 roku w sprawie wymagań weterynaryjnych przy produkcji produktów pochodzenia zwierzęcego przeznaczonych do sprzedaży bezpośredniej¹²⁹. W polskim porządku prawnym sprzedaż bezpośrednia, zgodnie z definicją określoną w art. 5 pkt 4 ustawy z 2005 roku o produktach pochodzenia zwierzęcego, oznacza bezpośrednio dostawy dokonywane przez producenta konsumentom końcowym lub do lokalnych zakładów detalicznych bezpośrednio zaopatrujących konsumenta końcowego: małych ilości surowców pochodzenia zwierzęcego, mięsa z drobiu i zajęczaków poddanych ubojowi w gospodarstwie rolnym, zwierzyny łownej lub mięsa zwierząt łownych (w przypadku myśliwych)¹³⁰. Do sprzedaży dopuszczone są wyłącznie produkty wyprodukowane z własnych surowców przez podmiot prowadzący działalność w zakresie produkcji produktów pochodzenia zwierzęcego w maksymalnych ilościach określonych przez ustawodawcę. Sprzedaż bezpośrednia dotyczy więc wyłącznie nieprzetworzonych produktów pochodzenia zwierzęcego – tj. surowców, np.: mleko surowe, surowa śmietana, jaja, miód, żywe i uśmiercone ryby, i niektórych rodzajów mięsa, np.: drobiowego, króliczego, z nutrii i zwierząt łownych. Dodatkowo jej sprzedaż może być realizowana na terenie województwa, w którym odbywa się produkcja produktów pochodzenia zwierzęcego oraz województwach sąsiadujących. Sprzedaż na pozostałym obszarze kraju jest możliwa jedynie podczas imprez okolicznościowych, w szczególności wystaw, festynów, targów lub kiermaszy, organizowanych w celu promocji tych produktów. Rolnik prowadzący działalność w zakresie sprzedaży bezpośredniej produktów nieprzetworzonych pochodzenia zwierzęcego zobowiązany jest do prowadzenia dokumentacji zawierającej informacje o liczbie sprzedanych w danym miesiącu produktów. Doku-

¹²⁹ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 30 września 2015 r. w sprawie wymagań weterynaryjnych przy produkcji produktów pochodzenia zwierzęcego przeznaczonych do sprzedaży bezpośredniej (Dz.U. z 2015 r. poz. 1703).

¹³⁰ Ustawa z dnia 16 grudnia 2005 r. o produktach pochodzenia zwierzęcego (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1753, z 2022 r. poz. 1570).

mentację sprzedaży jest zobowiązany do przechowywania przez rok od momentu sporządzenia i zobowiązany jest do jej udostępnienia na żądanie powiatowego lekarza weterynarii. Sprzedażą bezpośrednią produktów pochodzenia zwierzęcego w 2019 roku zajmowało się w Polsce 10 276 podmiotów i ich liczba systematycznie rosła (w porównaniu do 2014 roku zwiększyła się o 3502 podmioty). Oferta sprzedaży była jednak ograniczona do kilku rodzajów produktów pochodzenia zwierzęcego, co wynika z obowiązujących przepisów prawnych zezwalających rolnikom na sprzedaż bezpośrednią wyłącznie produktów nieprzetworzonych, spośród których przepisy higieniczno-sanitarne dopuszczają jedynie wybrane produkty. W strukturze ilościowej badanych podmiotów dominowały te, które oferowały nieprzetworzone produkty pszczele (ok. 72% sprzedawców), jaja konsumpcyjne (14%) i produkty rybołówstwa (9%), a największa koncentracja podmiotów oferujących produkty zwierzęce w formie sprzedaży bezpośredniej znajdowała się w województwach wielkopolskim (20%) i dolnośląskim (14%).

Omówione formy sprzedaży w postaci dostaw bezpośrednich i sprzedaży bezpośredniej dotyczą i umożliwiają jedynie sprzedaż produktów nieprzetworzonych z gospodarstwa rolniczego bezpośrednio do konsumenta. Kolejną istotną formą sprzedaży produktów już przetworzonych w ramach gospodarstwa rolniczego jest sprzedaż prowadzona w ramach działalności marginalnej, lokalnej, ograniczonej (MOL). Dzięki tej działalności od 2006 roku, zgodnie z art. 13 ustawy z 2005 roku o produktach pochodzenia zwierzęcego, rolnicy mogą prowadzić przetwórstwo i sprzedaż żywności pochodzenia zwierzęcego. Szczegółowe warunki pozwalające na uznanie działalności za działalność marginalną, lokalną i ograniczoną określa rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2016 roku¹³¹. Wprowadza ono wiele ułatwień (względem poprzednich przepisów) o m.in.: rozszerzenie katalogu produktów pochodzenia zwierzęcego, które mogą być produkowane w ramach tej działalności (o produkty jajeczne i gotowe posiłki/potrawy z udziałem produktów pochodzenia zwierzęcego), zwiększenie limitów dostaw dla niektórych rodzajów produktów pochodzenia zwierzęcego oraz zwiększenie obszaru, na którym może być prowadzona działalność MOL (marginalna, ograniczona, lokalna). Określa ona warunki sprzedaży przez osobę prowadzącą działalność gospodarczą (wymagana rejestracja działalności gospodarczej) przetworzonych i nieprzetworzonych produktów pochodzenia zwierzęcego (niezależnie od źródła pochodzenia surowców pierwotnych), wytworzonych w zakładzie produkcyjnym do wielkości limitów tygodniowych (rocznych) określonych w rozporządzeniu ministra do spraw rolnictwa. Niewątpliwą zachętą do prowadzenia sprzedaży w ramach działalności MOL są zmniejszone wymagania sanitarno-weterynaryjne. W ramach działalności

¹³¹ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 21 marca 2016 r. w sprawie szczegółowych warunków uznania działalności marginalnej, lokalnej i ograniczonej (Dz.U. z 2016 r. poz. 451).

marginalnej, lokalnej i ograniczonej rolnicy mogą produkować i sprzedawać m.in. produkty mleczne, przetworzone produkty rybołówstwa, surowe wyroby mięsne, mięso mielone, produkty mięsne, produkty jajeczne z gotowanych jaj, gotowe posiłki (potrawy). Możliwy jest również rozbiór i sprzedaż świeżego mięsa wołowego, wieprzowego, baraniego, koziego, końskiego, drobiowego lub zajęczaków, zwierząt łownych oraz zwierząt dzikich utrzymywanych w warunkach fermowych. Nie umożliwia ona sprzedaży przetworzonych wyrobów mięsnych, np. w postaci kielbas czy uwędzonego boczku. W ramach tej działalności rolnicy mogą sprzedawać wytworzone produkty konsumentowi końcowemu oraz innym zakładom prowadzącym handel detaliczny takim jak sklepy detaliczne czy restauracje. Sprzedaż konsumentom końcowym nie jest ograniczona ilościowo i może odbywać się np. w miejscu sprzedaży przylegającym do lokalizacji produkcji, z obiektów ruchomych m.in. ze środków transportu, a także wysyłkowo, w tym też przez internet, wielkość dostaw do zakładów prowadzących handel detaliczny jest ograniczona według obowiązujących limitów dostaw. W 2019 roku na polskim rynku funkcjonowało 2141 podmiotów prowadzących sprzedaż MOL, najwięcej podmiotów było zarejestrowanych w województwach mazowieckim (15%) i śląskim (12%). Sprzedaż w tej formie umożliwia drobne przetwórstwo produktów pochodzenia zwierzęcego przy mniejszej liczbie formalności podczas jej rejestracji. To również brak konieczności specjalnego zatwierdzania zakładu (i dodatkowych kontroli) oraz prostszy projekt technologiczny niż w przypadku dużych zakładów tzw. zatwierdzonych. W ramach MOL rolnik mógł jednak sprzedawać produkty pochodzenia zwierzęcego wstępnie przetworzone bez konieczności rejestrowania działalności, a jak chciał ją rozszerzyć o przetwórstwo produktów mięsnych (produkcja wędlin), musiał rejestrować działalność gospodarczą i podlegać opodatkowaniu jak klasyczne przedsiębiorstwo.

Czwarta forma prawna umożliwiająca sprzedaż bezpośrednią i małe przetwórstwo w gospodarstwach rolniczych to tzw. rolniczy handel detaliczny (RHD). Łączy ze sobą wszystkie 3 wcześniej omówione możliwości sprzedaży, co oznacza, że w jego ramach istnieje możliwość sprzedaży produktów nieprzetworzonych i przetworzonych pochodzenia roślinnego i zwierzęcego. Ustawa z 2006 roku o bezpieczeństwie żywności i żywienia określa, że rolniczy handel detaliczny oznacza obsługę i/lub przetwarzanie żywności i jej przechowywanie w punkcie sprzedaży bądź w punkcie dostaw dla konsumenta finalnego¹³². Polega on na zbywaniu konsumentowi finalnemu żywności pochodzącej w całości lub części z własnej produkcji. Definicja RHD nawiązuje do przewidzianej w prawie unijnym instytucji „dostaw bezpośrednich”, lecz nie została powiązana z przepisami regulującymi tę formę sprzedaży, jak w przypadku ustawy o bezpieczeństwie żywności i żywienia przy definicji dostaw bezpośrednich oraz ustawy o produktach pochodzenia zwierzęcego przy definicji

¹³² Ustawa z dnia 25 sierpnia 2006 r. o bezpieczeństwie żywności i żywienia (Dz.U. 2006 nr 171 poz. 1225).

sprzedaży bezpośredniej. Rolniczy handel detaliczny w definicji „odwołuje się” do definicji handlu detalicznego oraz konsumenta finalnego zawartych w prawie unijnym, co oznacza, że „instytucja” rolniczego handlu detalicznego nie modyfikuje dotychczasowych przepisów poszczególnych form sprzedaży bezpośredniej, lecz wprowadza nową formę sprzedaży, która dotyczy zarówno żywności pierwotnej, jak i żywności przetworzonej.

Sprzedaż żywności przetworzonej przez rolników w ramach rolniczego handlu detalicznego (RHD) umożliwiona została ustawą z 2016 roku o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia sprzedaży żywności przez rolników¹³³ oraz rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2016 roku w sprawie maksymalnej ilości żywności zbywanej w ramach RHD oraz zakresu i sposobu jej dokumentowania¹³⁴. Ustawa była kilkakrotnie nowelizowana i zgodnie z ustawą z 2021 roku o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia prowadzenia rolniczego handlu detalicznego¹³⁵ pojawiają się udogodnienia i dodatkowe wytyczne związane z prowadzeniem rolniczego handlu detalicznego. Zmiany weszły w życie od 4 lutego 2022 roku i najważniejsze z nich to:

- Limity sprzedażowe rolniczego handlu detalicznego nie dotyczą sprzedaży realizowanej na rzecz klienta detalicznego. Oznacza to, że limity wymienione w rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi dotyczą wyłącznie żywności dostarczanej do innych zakładów detalicznych;
- Doprecyzowano, że co najmniej jeden składnik produktu wytworzonego w ramach rolniczego handlu detalicznego musi pochodzić w całości z własnej uprawy, hodowli lub chowu;
- Podniesiono kwotę zwolnienia przedmiotowego z podatku dochodowego od osób fizycznych do 100 tys. zł (było 40 tys. zł). Zmiana ma zastosowanie do przychodów uzyskanych od 1 stycznia 2022 roku.

Rolniczy handel detaliczny jest kolejną formą sprzedaży, z jakiej mogli korzystać rolnicy, obok sprzedaży bezpośredniej oraz sprzedaży typu MOL. Od sprzedaży bezpośredniej różni się głównie tym, że pozwala na sprzedaż produktów przetworzonych, pod warunkiem, że nie odbywa się na skalę przemysłową. W przeciwieństwie do sprzedaży typu MOL w ramach RHD nie jest wymagane zakładanie działalności gospodarczej przy przetwórstwie produktów rolniczych, a jej rejestracja należy dokonać u lekarza weterynarii, a nie w sanepidzie.

¹³³ Ustawa z dnia 16 listopada 2016 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia sprzedaży żywności przez rolników (Dz.U. z 2016 r. poz. 1961 z późn. zm.).

¹³⁴ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 grudnia 2016 r. w sprawie maksymalnej ilości żywności zbywanej w ramach rolniczego handlu detalicznego oraz zakresu i sposobu jej dokumentowania (Dz.U. z 2016 r. poz. 2159).

¹³⁵ Ustawa z dnia 15 grudnia 2021 roku o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia prowadzenia przez rolników rolniczego handlu detalicznego (Dz.U. z 2022 r. poz. 138).

Rolnicy prowadzący działalność w ramach rolniczego handlu detalicznego są zwolnieni z obowiązku płacenia podatku dochodowego do kwoty 100 tys. zł. rocznie, a po przekroczeniu tej kwoty może dalej prowadzić działalność, ale będzie zobowiązany do zapłacenia podatku w wysokości 2%. Prowadząc sprzedaż w ramach rolniczego handlu detalicznego, rolnik musi prowadzić dokumentację w sposób umożliwiający określenie ilości zbywanej żywności, a sprzedaż może być prowadzona wyłącznie w miejscach wytworzenia lub przeznaczonych do prowadzenia handlu¹³⁶. Tak sformułowany zapis budził wątpliwość czy można sprzedawać w ramach rolniczego handlu detalicznego produkty żywnościowe przez internet. Według interpretacji Ministerstwa Finansów sprzedaż przez internet przetworzonych produktów roślinnych i zwierzęcych nie stanowi sprzedaży w miejscu wytworzenia produktów ani na targowisku, w związku z tym nie można stosować wobec niej przepisów o 2-procentowym podatku ryczałtowym. Inaczej interpretowało sprzedaż przez internet Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, które twierdziło, że sprzedaż przez internet jest dozwolona, pod warunkiem spełnienia wymagań higienicznych określonych w rozporządzeniu, więc można zastosować wobec niej 2-procentowy podatek ryczałtowy¹³⁷. Wątpliwości te wyjaśniono w ustawie z 2018 roku o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia sprzedaży żywności przez rolników do sklepów i restauracji, która wprowadziła rozwiązania legislacyjne ułatwiające prowadzenie produkcji żywności i jej wprowadzanie na rynek przez podmioty działające w tzw. krótkich łańcuchach dostaw. Nowe przepisy umożliwiają sprzedaż żywności wytworzonej w ramach rolniczego handlu detalicznego do zakładów prowadzących handel detaliczny, w tym do sklepów, restauracji czy stołówek, a więc jak przy sprzedaży typu MOL. Od 1 stycznia 2019 roku zniesiony został obowiązek sporządzania i przedkładania powiatowemu lekarzowi weterynarii do zatwierdzenia projektu technologicznego zakładu, a podmioty zamierzające prowadzić taką działalność zobowiązane są jedynie do złożenia wniosku o wpis do rejestru zakładów we właściwym organie Państwowej Inspekcji Sanitarnej / powiatowego lekarza weterynarii.

Zmiany w przepisach regulujących produkcję, dystrybucję i sprzedaż żywności w ostatnich latach zmierzały w kierunku umożliwienia sprzedaży produktów przetworzonych przez rolników w ramach prowadzonej działalności rolniczej. Umożliwienie rolnikom tworzenia krótkich łańcuchów dostaw, między producentem a konsumentem na preferencyjnych warunkach podatkowych i sanitarnych, jest szansą szczególnie dla drobnych gospodarstw rolniczych na zwiększenie i różnicowanie źródeł dochodów oraz daje konsumentom bezpośredni dostęp do żywności produkowanej prosto z gospodarstwa rolniczego. Bezpośrednia sprzedaż produktów

¹³⁶ Ustawa z dnia 16 listopada 2016 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia sprzedaży żywności przez rolników (Dz.U. z 2016 r. poz. 1961).

¹³⁷ MP (08.05.2015). Sprzedaż bezpośrednia przez Internet jednak dopuszczalna? Farmer.pl. <http://www.farmer.pl/finanse/sprzedaż-bezpośrednia-przez-internet-jednak-dopuszczalna,57345.html> [dostęp: 20.03.2019].

Tabela 17. Ogólna charakterystyka różnych form prawnych umożliwiających sprzedaż produktów przetworzonych i nieprzetworzonych z gospodarstwa rolniczego

Wyszczególnienie	Dostawy bezpośrednie	Sprzedaż bezpośrednia	MOL	Rolniczy handel detaliczny
Typ produktów	produkty roślinne	produkty zwierzęce	produkty zwierzęce	produkty roślinne i zwierzęce
Tylko produkty z własnego gospodarstwa	TAK	TAK	NIE – bez ograniczeń	NIE – limit maks. 50%; spoza gospodarstwa, nie licząc wody
Wyrób i sprzedaż przetworów	NIE	NIE	TAK	TAK
Odbiorca docelowy	nabywcy indywidualni, placówki handlu detalicznego	nabywcy indywidualni, placówki handlu detalicznego	sprzedaż konsumentom końcowym nie jest ograniczona ilościowo; limitowane są dostawy do innych zakładów prowadzących handel detaliczny z przeznaczeniem do konsumenta końcowego	konsument finalny, od 1 stycznia 2019 r. również placówki handlu detalicznego, restauracje itp.
Limity sprzedaży	wielkość produkcji własnej	limit określony przez ustawodawcę	limit określony przez ustawodawcę	limit określony przez ustawodawcę
Ograniczenie obszarowe sprzedaży	województwo, w którym odbywa się produkcja plus powiaty sąsiadujące	województwo, w którym odbywa się produkcja plus województwa sąsiadujące	województwo, w którym odbywa się produkcja plus powiaty sąsiadujące	brak
Obowiązek rejestracyjny przed rozpoczęciem sprzedaży	TAK – inspekcja sanitarna	TAK – inspekcja weterynaryjna	TAK – inspekcja weterynaryjna, wymagane sporządzenie projektu technologicznego produkcji	TAK – inspekcja weterynaryjna lub inspekcja sanitarna, złożenie wniosku o rejestrację działalności
Podatek dochodowy	NIE	NIE	TAK – na zasadach ogólnych	Zwolnienie do 100 tys. zł rocznie, 2% ryczałtu do 250 tys. euro rocznie, zasady ogólne w razie niespełnienia co najmniej 1 warunku z art. 20 ustawy o podatku dochodowym osób fizycznych

Źródło: Opracowanie własne.

rolniczych sprowadza się do eliminacji pośredników łańcucha żywnościowego i naliczanych przez nich marż handlowych, co pozwala rolnikowi uzyskać większy dochód, a odbiorcy finalnemu nabyć świeże i o dobrej jakości produkty bezpośrednio u wytwórcy, oszczędzając na wydatkach na żywność¹³⁸.

Analizując proces legislacyjny wymienionych form prawnych sprzedaży żywności z gospodarstw rolniczych, należy stwierdzić, że realne szanse na zwiększenie dochodów dla drobnych gospodarstw rolniczych pojawiły się z dniem 1 stycznia 2017 roku w ramach prowadzenia RHD¹³⁹. Wprowadzenie tej instytucji stworzyło rolnikom lepsze możliwości rozwoju produkcji i sprzedaży konsumentom końcowym żywności przetworzonej, wyprodukowanej w całości lub w części z ich własnej uprawy, chowu lub hodowli. Należy również zwrócić uwagę, że działalność w ramach RHD jest pierwszym skutecznym rozwiązaniem, które umożliwia przetwórstwo produktów własnych w ramach działalności rolniczej. Umożliwienie przetwórstwa na małą skalę w ramach gospodarstwa rolniczego wprowadzono wcześniej w ramach działalności MOL, lecz w wyniku dużych wymagań sanitarnych i weterynaryjnych, zatwierdzenia procesu technologicznego i konieczności otworzenia działalności gospodarczej rolnicy niechętnie decydowali się na jej podejmowanie. Kolejne przeszkody, jakie pojawiły się w ramach działalności lokalnej, ograniczonej i marginalnej, to opodatkowanie dochodów 18-procentową stawką podatku dochodowego i brak możliwości rozliczenia w kosztach produktów własnych zużywanych jako surowiec (np. produkcja kiełbasy i kaszanki z własnych tuczników). Należy również pamiętać, że w ramach działalności MOL umożliwione zostało przetwórstwo tylko i wyłącznie pochodzenia zwierzęcego, a produkcja dżemów, skoków lub weków nie była możliwa w ramach tej działalności. Dopiero RHD umożliwił pełne przetwórstwo produktów rolniczych, a sprzedaż nie tylko do konsumentów, lecz również do pośredników zajmujących się sprzedażą do konsumenta finalnego w ramach RHD umożliwiona została od 1 stycznia 2019 roku. Można więc pokusić się o stwierdzenie – mimo iż od dawna podkreśla się, że przetwórstwo i sprzedaż bezpośrednio do konsumenta jest kierunkiem, w jakim drobne gospodarstwa rolnicze powinny zmierzać, aby zwiększać swoje dochody, to przepisy legislacyjne przyjęte dopiero na początku 2019 roku im to umożliwiają.

Ważnym terminem odnośnie przetwórstwa jest produkcja nieprzemysłowa. Ulgi podatkowe wynikają z tego, że przychody są generowane „ze sprzedaży przetworzonych w sposób inny niż przemysłowy produktów roślinnych i zwierzęcych pochodzących z własnej uprawy, hodowli lub chowu, z wyjątkiem przetworzo-

¹³⁸ S. Masini (2007). I mercatali degli imprenditori agricoli a vendita diretta. Diritto e Giurisprudenza Agraria, Alimentare e dell'Ambiente, 3, s. 289-294.

¹³⁹ Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (02.10.2019). Rolniczy handel detaliczny informacje podstawowe. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/rolniczy-handel-detaliczny-informacje-podstawowe> [dostęp: 27.03.2019].

nych produktów roślinnych i zwierzęcych uzyskanych w ramach prowadzonych działów specjalnych produkcji rolnej oraz produktów opodatkowanych podatkiem akcyzowym na podstawie odrębnych przepisów”¹⁴⁰. Sprzedaż w ramach RHD jest obciążona również limitami sprzedaży poszczególnych produktów, które rolnicy zobowiązani są przestrzegać, jednak zgodnie z nowelizowaną ustawą z 2021 roku dotycząca ułatwienia prowadzenia rolniczego handlu detalicznego¹⁴¹ limity dotyczą sprzedaży do innych zakładów detalicznych, nie konsumenta indywidualnego. Limit roczny RHD dla kielbasy i kaszanki wynosi 1400 kg rocznie, co przy założeniu zużycia mięsa do wyprodukowania kielbas w proporcji 1 : 1, gdzie z tucznika o wadze żywej 100 kg uzyskuje się ok. 57 kg różnego rodzaju surowców mięsnych¹⁴² plus ok. 28 kg czystego mięsa z półtuszy lub mięsa wołowego, umożliwia przetworzenie ok. 16-17 tuczników. W gospodarstwie produkującym mleko i rozważającym przetwórstwo mleka w masło i ser roczny limit sprzedaży został określony na poziomie 2600 kg. Do produkcji 1 kg sera przeciętnie zużywa się ok. 7,7 l mleka, a masła ok. 21,82 l mleka. Przyjęcie rocznej produkcji w liczbie 600 kg masła i 2000 kg twarogu będzie wymagało zużycia niecałe 28,5 tys. l mleka (pogłowie 5 krów o rocznej wydajności mlecznej ok. 5600 l). Rozważając wariant gospodarstwa specjalizującego się w produkcji owoców jagodowych (borówki, truskawki, porzeczki), które chcą rozpocząć produkcję dżemów w ramach RHD, limit produkcji wynosi 3,4 t na rok. Przy szacunkowym wkładzie 150% owoców otrzymujemy zużycie owoców na cele przetwórcze w liczbie 5,1 t.

4.5.4. Poziom rozwoju gospodarczego z uwzględnieniem wysokości wynagrodzeń

Drobne gospodarstwo rolne stanowi „małą komórkę” wielkiego systemu naczyń wzajemnie ze sobą powiązanych i oddziałujących na siebie, które wspólnie tworzą jeden wielki organizm, jakim jest gospodarka. Zmiany zachodzące w jednym sektorze powodują konsekwencje w innym, co również oddaje zasadę, że ingerencja zewnętrzna w gospodarkę powoduje zmiany nie tylko w obszarze oddziaływania, ale również w całym jej otoczeniu.

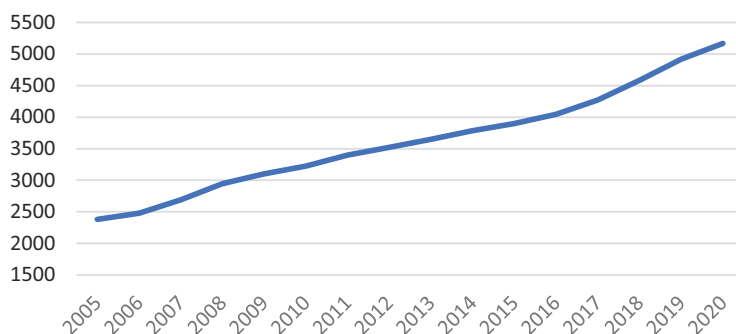
Rolnictwo stanowi ważny dział gospodarki narodowej, mimo iż w produkcji krajowej brutto (PKB) wskazuje tendencję spadkową. W 2016 roku udział rolnictwa wraz z łowiectwem w PKB w Polsce wynosił 3%, a w 2005 roku udział ten wynosił

¹⁴⁰ Art. 10 ust. 1 pkt 9 Ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych (Dz.U. z 1991 r. nr 80 poz. 350).

¹⁴¹ Ustawa z dnia 15 grudnia 2021 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia prowadzenia przez rolników rolniczego handlu detalicznego (Dz.U. z 2022 r. poz. 138).

¹⁴² Trzoda-chlewna.com.pl [Forum]. <http://trzoda-chlewna.com.pl/nowa/index.php/pytania-czytelnikow/653-corvina-2-tony-tygodniowo-na-targu-to-nie-realne-ale-2-tony-miesa-to-40-swin-monika-do-corvina-twoje-pomysly-nie-sa-najlepsze-ale-z-twoja-matematyka-to-juz-jest-tragicznie-bo-2-tony-miesa-to-nie-40-swin-tylko-20-chyba-ze-ty-sprzedajesz-warchlaki-a-nie-tuc> [dostęp: 29.03.2019].

4,6%¹⁴³. W krajach wysoko rozwiniętych Europy Zachodniej udział ten kształtuje się na poziomie 1-3%, np. w Niemczech, Szwajcarii czy Wielkiej Brytanii spadł poniżej 1%¹⁴⁴. Mimo zmniejszającego się udziału rolnictwa w PKB stanowi ono pierwsze i niezastąpione ogniwo w łańcuchu żywnościowym, a jego znaczenie nadal pozostaje kluczowe dla gospodarki. Rolnictwo jest ściśle powiązane z pozostałymi segmentami gospodarki narodowej, a zachodzące w nim zmiany silnie oddziałują na funkcjonujące w nim gospodarstwa rolnicze. Szczególnie zmiany zachodzące w gospodarce oddziałują na decyzje o rozpoczęciu lub kontynuowaniu bądź zakończeniu działalności rolniczej w drobnych gospodarstwach rolniczych. Jednym z kluczowych czynników wpływających na zakończenie działalności rolniczej jest możliwość pracy w pozostałych sektorach gospodarki oraz wynagrodzenie uzyskiwane za pracę. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w działach pozarolniczych w latach 2005-2020 w Polsce wzrosło o ponad 2-krotnie (217%) – rysunek 25.

Rysunek 25. Przeciętne wynagrodzenie za pracę w sektorze pozarolniczym w Polsce w latach 2005-2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS: Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w gospodarce narodowej w latach 1950-2020. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-zatrudnieni-wynagrodzenia-koszty-pracy/przecietne-miesieczne-wynagrodzenie-w-gospodarce-narodowej-w-latach-1950-2020.html> [dostęp: 12.05.2021].

Kolejnym istotnym uwarunkowaniem zewnętrznym wpływającym na trwanie i rozwój drobnych gospodarstw rolniczych są trwałe tendencje, jakie występują między kosztami czynników produkcji a kosztami produktów rolniczych zbywanych przez rolników. Zagadnienie to bardzo dokładnie opisuje W. Ziętała w róż-

¹⁴³ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2006). GUS, Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2006. Warszawa; Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). GUS, Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020. Warszawa.

¹⁴⁴ J. Kondratowicz-Pozorska (2015). Rola rolnictwa w kreowaniu trwałego rozwoju. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania / Uniwersytet Szczeciński, 40(2), s. 111.

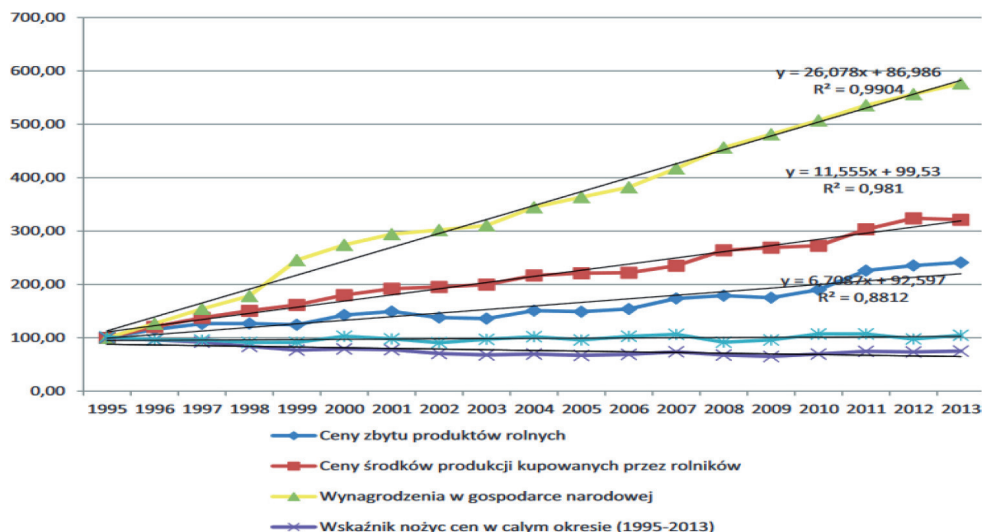
nych publikacjach^{145, 146, 147} poświęconych tematyce ekonomiki i organizacji produkcji w gospodarstwach rolniczych. Kluczowe znaczenie na decyzje w rozwijaniu działalności rolniczej w drobnych gospodarstwach rolniczych mają uzyskiwane dochody z prowadzonej działalności rolniczej do relacji dochodów możliwych do osiągnięcia z pracy poza gospodarstwem. Rolnik swoją sytuację dochodową ocenia przez pryzmat dochodów z pracy ludzi pracujących w działach pozarolniczych. Na poziom dochodów uzyskiwanych z działalności prowadzonej w gospodarstwie rolniczym wpływają w sposób bezpośredni relacje między cenami środków produkcji dla rolnictwa, a cenami zbytu produktów rolniczych. Na rysunku 26 zaprezentowano poziom i tendencję wynagrodzenia za pracę w gospodarce narodowej poza rolnictwem, kosztów środków produkcji nabywanych przez rolników i cen zbytu produktów rolnych w latach 1995-2013. W analizowanym okresie największą dynamikę wzrostu charakteryzowały wynagrodzenia pracowników w gospodarce narodowej poza rolnictwem, które wzrosły ponad 5-krotnie. Ceny środków do produkcji rolniczej wzrosły ponad 3-krotnie, a ceny produktów rolniczych sprzedawanych przez rolników wzrosły zaledwie ok. 2,3-krotnie. W całym analizowanym okresie wskaźnik „nożyc cen” wynosił ok. 70%, co oznacza, że ceny produktów rolnych w stosunku do cen środków produkcji rosły wolniej o 30%. Występujące tendencje prowadzą do spadku jednostkowej opłacalności produkcji rolnej, co również zauważył E. Reisch¹⁴⁸, analizując rolnictwo niemieckie. Występujące prawidłowości są kluczowe z punktu widzenia właściciela drobnego gospodarstwa rolniczego, gdyż chcąc osiągnąć dochód rolniczy, jak podkreśla W. Ziętara, rolnik musi zwiększać wydajność pracy poprzez zwiększanie powierzchni gospodarstwa rolniczego przy utrzymaniu dotychczasowego poziomu intensywności produkcji. Autor jednak pomija znaczącą kwestię. Rolnik jest zainteresowany maksymalizacją dochodu ogólnego rodziny rolniczej, nie tylko dochodu rolniczego, czyli rozpatruje wariant połączenia pracy w gospodarstwie rolniczym i poza nim. Nie tylko rozwój działalności rolniczej może prowadzić do zwiększenia dochodu ogólnego rodziny rolniczej. Sytuacja, w której właściciel drobnego gospodarstwa rolniczego decyduje o prowadzeniu lub zakończeniu działalności rolniczej, będzie zależała m.in. od tempa rozwoju gospodarczego kraju i możliwości pracy poza sektorem rolniczym.

¹⁴⁵ W. Ziętara (2013). Tendencje zmian..., op.cit., s. 378-385.

¹⁴⁶ W. Ziętara, M. Adamski, H. Grodzki (2013). Polskie gospodarstwa z chowem bydła na tle wybranych krajów. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, s. 9-11.

¹⁴⁷ W. Ziętara (2008). Wewnętrzne uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych*, 94(2), s. 80-94.

¹⁴⁸ E. Reisch (2004). Rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Niemczech. *Postępy Nauk Rolniczych PAN – Wydział Nauk Rolniczych, Leśnych i Weterynaryjnych*, 3, s. 118-136.

Rysunek 26. Tendencje zmian w kosztach czynników produkcji w latach 1995-2013

Źródło: W. Ziętara (2013). Tendencje zmian w kosztach czynników produkcji a kierunki rozwoju gospodarstw rolniczych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2(15), s. 378-385.

Analiza tendencji zmian w kosztach czynników produkcji przedstawiona przez W. Ziętara (rys. 26) wykazuje najszybszy wzrost wynagrodzeń w gospodarce narodowej, co w przyszłości będzie powodować odpływ siły roboczej z rolnictwa do pozostałych sektorów gospodarki narodowej.

Charakterystyka ekonomiczno-organizacyjna drobnych gospodarstw rolniczych z centralnej i wschodniej Polski oraz determinanty ich stanu i kierunków rozwoju – wyniki badań empirycznych

5.1. Charakterystyka przeprowadzonych badań

Uwzględniając rozbieżności w definicjach gospodarstw rolniczych i różnych kryteriach używanych do ich wyodrębniania, weryfikacja liczby i stanu „drobnych” gospodarstw rolniczych wymagała przeprowadzenia badań terenowych i przejścia od poziomu ogólnych danych statystycznych do szczegółowych na poziomie wsi i pojedynczych jednostek. Przeprowadzone badania składały się z 3 etapów i zostały przeprowadzone z wykorzystaniem techniki losowo-warstwowej¹.

W pierwszym etapie wylosowano z regionu FADN „Mazowsze i Podlasie” 33 gminy wiejskie, w których następnie wylosowano po 4 wsie (szczegóły zostały przedstawione w pierwszym rozdziale dotyczącym metodyki badań). W wylosowanych gminach przeprowadzono badania ankietowe z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety. Część ankiet została wysłana do gmin drogą elektroniczną, a pozostałe osobiście zostały dostarczone do poszczególnych placówek. Kwestionariusz ankiety składał się z 2 części: 1) informacje dotyczące liczby gospodarstw rolniczych w gminie (płatników podatku rolnego) w 2 punktach czasowych (lata 2005 i 2017) oraz opinii o przyszłości rolnictwa i działalności pozarolniczej w gminie; 2) informacje o wylosowanych wsiach w 2 punktach czasowych: lata 2005 i 2017 (liczba i struktura gospodarstw rolniczych, liczba ludności). Większość pytań miała charakter zamknięty, umożliwiając zaznaczenie odpowiedzi spośród wskazanych opcji. W niektórych pytaniach dodatkowo umieszczono opcję pozwalającą na dopisanie własnej odpowiedzi, jeśli nie było jej zawartej we wskazanych odpowiedziach. Po otrzymaniu wypełnionych kwestionariuszy ankiet uzyskane dane zostały podane analizie wstępnej, w której stwierdzono, że 19 gmin udzieliło pełnej odpowiedzi na zadane pytania w 2 punktach czasowych: lata 2005 i 2017 (tab. 18). Z województwa łódzkiego nie otrzymano kompletnej odpowiedzi na zadane pytania, w związku z czym do grupy badawczej weszły tylko te gminy, które udzieliły kompletnej

¹ M. Szreder (2009). Metody i techniki sondażowych badań opinii. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 126-132.

odpowiedzi, co umożliwiło zobrazowanie zmian, jakie dokonały się w badanych gminach w kontekście liczby gospodarstw rolniczych. Po zebraniu ankiet z 19 gmin zakwalifikowanych do badań uzyskane dane uzupełnione zostały danymi statystycznymi z Banku Danych Lokalnych (stan ludności, bezrobocie), Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (liczba i struktura beneficjentów dopłat bezpośrednich), Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (liczba ubezpieczonych w KRUS i ich domowników) oraz Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej (liczba podmiotów prowadzących działalność gospodarczą). W ten sposób uzyskano obraz liczby gospodarstw rolniczych na określonym obszarze w 2017 roku, według różnych definicji rolnika i gospodarstwa rolniczego.

W drugim etapie badań podjęto próbę weryfikacji uzyskanych danych statystycznych dotyczących liczby gospodarstw rolniczych. W tym celu wylosowane zostały po 4 wsie w każdej z 19 gmin, w których zweryfikowano liczbę gospodarstw rolniczych (płatników podatku rolnego) uzyskaną z poziomu gminy. W drugiej części kwestionariusza skierowanego do gmin kompetentni pracownicy uzupełnili dane dotyczące liczby i struktury gospodarstw i ludności we wskazanych sołectwach w 2 punktach czasowych: lata 2005 i 2017. W celu weryfikacji uzyskanych danych przeprowadzony został wywiad z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety z sołtysami wylosowanych wsi. Sołtys, będąc mieszkańcem i w pewnym stopniu przedstawicielem wsi, był najlepszym ekspertem mogącym wypowiedzieć się w danym zakresie. W kwestionariuszu ankiety skierowanym do sołtysa zawarto pytania dotyczące ogólnej charakterystyki wsi, liczby ludności i gospodarstw rolniczych prowadzących działalnością rolniczą w latach 2005 i 2017 oraz opinii na temat przyszłości gospodarstw rolniczych w danej wsi. Badania terenowe przeprowadzono łącznie w 76 sołectwach, z czego w 1 wsi nie uzyskano wystarczającej informacji na temat liczby gospodarstw prowadzących działalność rolniczą, w związku z tym do próby badawczej weszło 75 wylosowanych wsi. Przeprowadzane badania na poziomie wsi pozwoliły zweryfikować faktyczną liczbę rolników prowadzących działalność rolniczą i zmiany, które dokonały się na wsi w latach 2005-2017.

W trzecim etapie przeprowadzone zostały badania ankietowe wśród rolników będących właścicielami drobnych gospodarstw rolniczych. Za drobne gospodarstwo rolnicze przyjęto takie podmioty, których powierzchnia użytków rolnych na moment przeprowadzenia badań wynosiła od 1 do 15 ha, a wielkość ekonomiczna gospodarstwa nie przekraczała 25 tys. euro. Z uwagi na brak możliwości pozyskania *a priori* danych dotyczących wielkości ekonomicznej gospodarstwa przy określaniu danej populacji pierwszym kryterium doboru obiektów były zasoby ziemi. Analizując problem rolnictwa w Polsce warto mieć na uwadze, że o możliwościach produkcyjnych i ekonomicznych wielu gospodarstw rolniczych decydują przede wszystkim zasoby ziemi. Przyjęcie takiego założenia spowodowało, że w kręgu zainteresowania znalazły się gospodarstwa, których wielkość ekonomiczna prze-

kraczała 25 tys. euro, co wykluczyło dane gospodarstwa z grupy badawczej. W sumie badaniami objęto 150 gospodarstw rolniczych z wcześniej wylosowanych 75 wsi – po 2 podmioty z każdej wsi. Po analizie wstępnych danych produkcyjnych i wielkości ekonomicznej zweryfikowano wylosowane obiekty pod względem drugiego kryterium nałożonego na drobne gospodarstwa rolne – wielkość ekonomiczna do 25 tys. euro. W konsekwencji z wylosowanych 150 gospodarstw rolniczych 30 posiadało produkcję przekraczającą 25 tys. euro SO, a 4 gospodarstwa nie prowadziły działalności rolniczej (ziemia oddana w dzierżawę), w czego efekcie do grupy badawczej weszło 117 obiektów (tab. 18). Jako metody pozyskiwania informacji w omawianym badaniu wykorzystano ankietę i wywiad bezpośredni. W pierwszej części kwestionariusza ankiety znalazły się informacje dotyczące zasobów ziemi, wyposażenia w środki trwałe, struktury zasiewów, obsady inwentarza żywego, nakładów pracy, wyposażenia technicznego, uzyskiwanych przychodów i ponoszonych kosztów w gospodarstwie, salda dopłat i podatków działalności operacyjnej. W tej części ankiety położono główny nacisk na scharakteryzowanie respondenta oraz uzyskanie najważniejszych informacji ekonomiczno-organizacyjnych o jego gospodarstwie i zmianach, jakie zaszły w badanym okresie (2005-2017). Druga część kwestionariusza ankiety dotyczyła opinii rolników związanych z uwarunkowaniami rozwoju gospodarstw rolniczych, szansami i barierami wzrostu efektywności gospodarowania i kierunku, w jakim będzie podążać ich gospodarstwo. W kwestionariuszu skierowanym do rolników zastosowano różnego rodzaju pytania: zamknięte i otwarte. W pytaniach zamkniętych z góry przewidziane zostały spodziewane odpowiedzi, pytania otwarte pozostawiały respondentom swobodę wypowiedzi na dany temat.

Tabela 18. Liczba i struktura obiektów badawczych

Wyszczególnienie	Liczba podmiotów	Liczba obiektów badawczych	Liczba podmiotów zakwalifikowanych do analizy	Odsetek podmiotów zakwalifikowanych do badań w podmiotach ogółem [%]
Gminy wiejskie według województw	602	33	19	3,2
mazowieckie	226	9	5	2,2
podlaskie	78	9	5	6,4
lubelskie	165	9	9	5,5
łódzkie	133	9	0	0,0
Sołectwa w gminach zakwalifikowanych do badań	512	76	75	14,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

5.2. Charakterystyka obiektów badawczych

5.2.1. Charakterystyka gmin

Liczba mieszkańców. Zgodnie z przyjętymi założeniami metodycznymi badaniami objęto 33 gminy wiejskie, z których do analizy zakwalifikowano 19 podmiotów i dalej kontynuowano badania. Warunkiem zakwalifikowania do dalszej analizy wylosowanych podmiotów było uzyskanie kompletnych danych statystycznych dotyczących liczby i struktury gospodarstw rolniczych w 2 punktach czasowych (lata 2005 i 2017) w danej gminie wiejskiej². Należy podkreślić, że inne uwarunkowania będą kształtować rozwój drobnych gospodarstw rolniczych zlokalizowanych blisko dużych aglomeracji miejskich i miast, a inne na terenach oddalonych od takich jednostek administracyjnych. Wyniki badań opracowano na podstawie 19 prawidłowo wypełnionych formularzach.

Badane gminy łącznie obejmowały obszar 2850 km², na którym znajdowało się 553 miejscowości i 512 sołectwa. Wśród badanych obiektów najmniejsza była gmina Sławatycze (pow. bialski, woj. lubelskie), której obszar zajmował 72 km² i zamieszkiwało ją 2346 osób, a największa była gmina Brańsk (pow. bielski, woj. podlaskie) zajmująca powierzchnię 227 km². Na terytorium gminy Wyszki znajdowało się najwięcej miejscowości i sołectw, a jednocześnie obszar ten charakteryzował jednym z mniejszych wskaźników zaludnienia (22 os./km²) – mniejszy był tylko w gminie Sosnowka (17 os./km²). W gminach o największej liczbie ludności funkcjonowało najwięcej podmiotów prowadzących działalność gospodarczą, co pozwala stwierdzić, że im większa liczba ludności na danym obszarze, tym większe możliwości w rozwijaniu i powstawianiu nowych działalności gospodarczych. Stan ludności jest istotnym uwarunkowaniem wpływającym na rozwój podmiotów gospodarczych, a najwyższy wskaźnik zaludnienia odnotowano w gminie Krzywda (65 os./km²), a w pozostałych gminach wskaźnik ten nie przekraczał 50 os./km². W analizowanym okresie tylko w 4 z 19 odnotowano zwiększenie liczby ludności, a ich ogólna liczba w badanych gminach w 2017 roku zmniejszyła się względem 2005 roku o 3,39%. Struktura społeczna analizowanych gmin nabiera cech społeczeństwa zastoju i zmierza w kierunku populacji regresywnej (rys. 27).

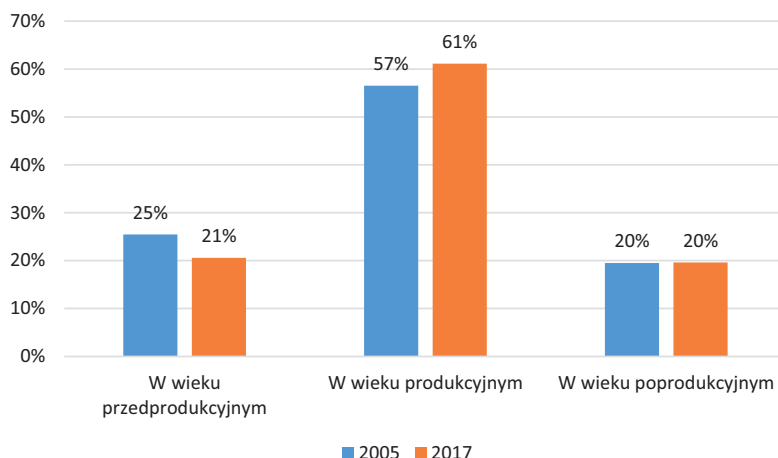
Analizując wysokość stopy bezrobocia w poszczególnych gminach, trzeba zaznaczyć, że oficjalnie wielkość ta nie jest szacowana. Główny Urząd Statystyczny oblicza oraz udostępnia powyższe dane jedynie w podziale na powiaty, ponieważ nie szacuje się liczby osób aktywnych zawodowo w skali gmin, które z kolei są niezbędne do oszacowania stopy bezrobocia w gminach. W badanym okresie 2005-2017

² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia, stosowania i udostępniania krajowego rejestru urzędowego podziału terytorialnego kraju oraz związanych z tym obowiązków organów administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego (Dz.U. z 1998 r. nr 157 poz. 1031).

Tabela 19. Charakterystyka badanych gmin w 2017 roku

Gmina	Powiat	Powierzchnia [km ²]	Liczba miejscowości	Liczba sołectwa	Podmioty gospodarcze według REGON	Liczba mieszkańców	Dynamika ludności 2017/2005 [%]	Stopa bezrobocia [%]
Adamów	zamojski	111	16	18	314	4 727	-7,24	5,8
Baboszewo	płocki	162	44	42	434	8 016	-0,04	7,3
Bielany	sokolowski	110	30	29	251	3 879	-5,88	3,6
Brańsk	bielski	227	43	43	237	5 837	-10,41	2,4
Ciechanów	ciechanowski	141	36	33	552	7 006	17,29	5,1
Drelów	białski	228	19	18	245	5 460	-1,62	5,4
Huszęw	łosicki	118	25	25	145	2 841	-5,17	5,3
Jabłonna Lacka	sokolowski	149	29	28	264	4 591	-9,91	3,3
Konstantynów	białski	87	18	14	224	4 154	1,59	7,3
Krzywdą	łukowski	161	26	25	674	10 520	1,14	4,4
Leśna Podlaska	białski	98	19	17	212	4 294	-4,70	6,3
Michów	lubartowski	136	30	29	301	5 951	-7,82	9,3
Ostrówek	lubartowski	90	15	15	181	3 913	-5,80	8,8
Piątnica	łomżyński	220	44	44	689	10 689	0,46	4,5
Rutki	zambrowski	200	45	41	302	5 636	-7,58	6,0
Ślawatycze	białski	72	14	12	118	2 346	-11,04	7,5
Sosnowka	białski	148	14	13	122	2 456	-11,21	5,0
Wyski	bielski	206	60	47	184	4 434	-11,37	3,9
Zbójna	łomżyński	186	26	19	219	4 173	-4,05	7,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

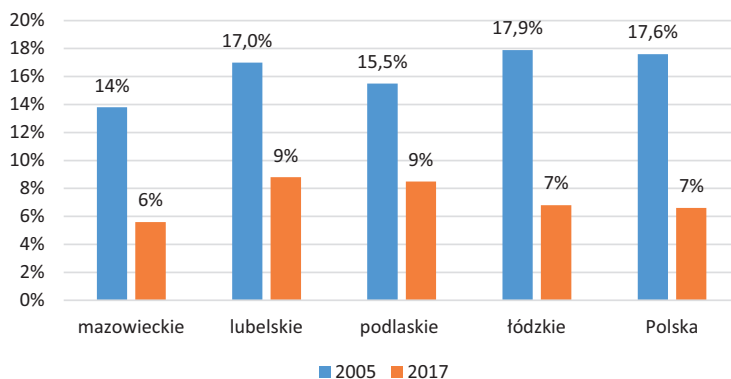

Rysunek 27. Struktura ludności w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym w badanych gminach w latach 2005 i 2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

oszacowano poziom bezrobocia z wykorzystaniem kategorii ludności w wieku produkcyjnym i liczby zarejestrowanych bezrobotnych. We wszystkich 19 poddanych badaniom gminach w analizowanym okresie odnotowano spadek tego wskaźnika z średniego poziomu 11% do 6%. Najmniejszy udział bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym (nieprzekraczający 4%) odnotowano w gminach: Brańsk (2,4%), Jabłonna Lacka (3,3%), Bielany (3,6%) i Wyszki (3,9%), a największe wartości wskaźniki odnotowano w gminach powiatu lubartowskiego: Ostrówek (8,81%) i Michów (9,3%). Analogiczną tendencję spadkową zaobserwowano w liczbie bezrobotnych w poszczególnych gminach. We wszystkich badanych gminach w latach 2005-2017 zmniejszyła się liczba bezrobotnych średnio aż o 47%. Największe procentowe zmniejszenie liczby bezrobotnych zanotowano w gminie Rutki (o 60% z 536 osób do 212 osób), a największe w gminie Krzywda (358 osób) i Baboszewo (356 osób). W 2017 roku długotrwale bezrobotni stanowili 60% wszystkich bezrobotnych w analizowanych gminach. Analizując zmianę poziomu bezrobocia w badanych gminach w kolejnych latach okresu badawczego, warto także odnieść te wielkości do zmian w skali regionu badawczego (rys. 28). W latach 2005-2017 nastąpiło zmniejszenie stopy bezrobocia w badanym regionie, jak również w całym kraju z poziomu 17,6 do 6,6%.

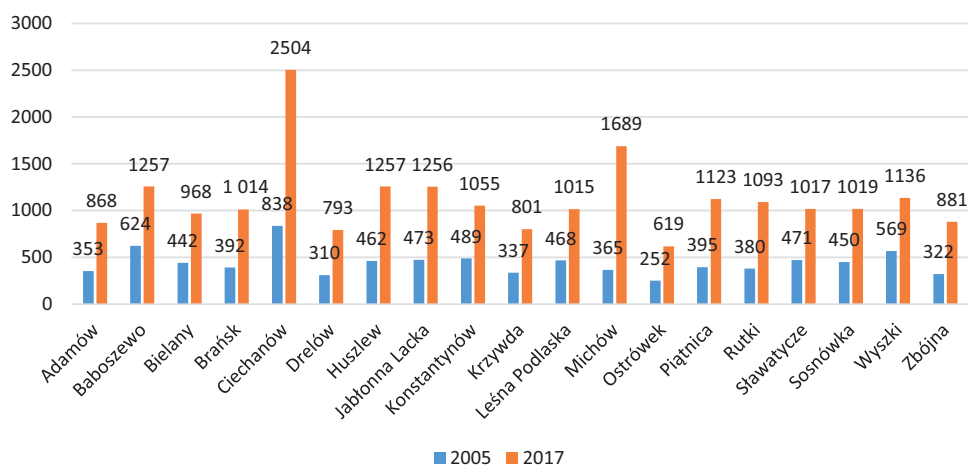
O poprawie sytuacji ekonomicznej w badanym okresie świadczy także wzrost dochodów własnych gmin na mieszkańca (rys. 29). Najwyższy poziom dochodów charakteryzował gminę Ciechanów, w której odnotowano również najwyższy aż 3-krotny wzrost dochodów własnych w przeliczeniu na mieszkańca i w 2017 roku wyniosły one 2504 zł/mieszkańca. Dla porównania w pozostałych gminach średni poziom dochodów w 2017 roku wynosił 1124 zł/mieszkańca i wzrósł w porównaniu do 2005 roku o 255%. Jednocześnie warto zauważyć, że wysokość dochodów

Rysunek 28. Stopa bezrobocia rejestrowanego w latach 2005 i 2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

własnych jednostek samorządowych nie zależy tylko od przedsiębiorczości i umiejętności zarządzania gminą, ale także od zespołu czynników określanych mianem lokalnych warunków gospodarowania. Można tutaj zwrócić uwagę chociażby na wpływ położenia gminy względem dużych aglomeracji miejskich (jak wskazują badania przeprowadzone przez J. Hellera, im wieś jest bardziej oddalona od ośrodków miejskich, tym niższy jest poziom dochodów własnych w budżecie gminy³).

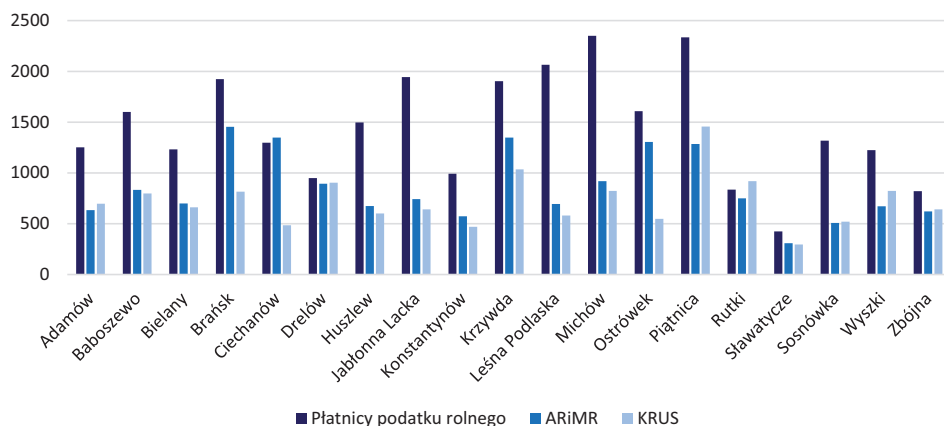

Rysunek 29. Dochody własne gminy w przeliczeniu na mieszkańca w latach 2005 i 2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

³ J. Heller (2007). Położenie gmin wiejskich jako czynnik różnicujący dochody budżetowe samorządów lokalnych (na przykładzie gmin woj. kujawsko-pomorskiego). Samorząd Terytorialny, 10, s. 38-43.

Liczba gospodarstw rolniczych. Gospodarstwo rolnicze na potrzeby zbierania danych statystycznych przez GUS zdefiniowane zostało jako jednostka wyodrębniona pod względem technicznym i ekonomicznym, posiadająca odrębne kierownictwo (użytkownik lub zarządzający) i prowadząca działalność rolniczą⁴. To bardzo szeroka definicja obejmująca wszystkie podmioty rolnicze, a w praktyce dużą trudność sprawia weryfikacja, czy dany podmiot prowadzi działalność rolniczą. Jako działalność rolniczą należy rozumieć działalność związaną z uprawą roślin, chowem i hodowlą zwierząt gospodarskich, a także działalność polegającą na utrzymaniu użytków rolnych niewykorzystywanych do celów produkcyjnych według zasad dobrej kultury rolnej (zgodnie z normami)⁵. Na poziomie gminy nie są prowadzone tego typu statystyki, a można jej dokonać, analizując liczbę oraz strukturę płatników podatku rolnego. W przeprowadzonych badaniach, w wylosowanych gminach uzyskano informację o liczbie gospodarstw rolniczych na podstawie płaconego przez rolników podatku rolnego. Za gospodarstwo rolnicze (rolne) uznano, zgodnie z ustawą o podatku rolnym, obszar o łącznej powierzchni przekraczającej 1 ha lub 1 ha przeliczeniowy, stanowiących własność lub znajdujących się w posiadaniu osoby fizycznej, osoby prawnej albo jednostki organizacyjnej, w tym spółki, nieposiadającej osobowości prawnej⁶. Uzyskane dane zestawiono z liczbą beneficjentów dopłat bezpośrednich oraz z liczbą ubezpieczonych w KRUS, co zaprezentowano na rysunku 30.

Rysunek 30. Liczba gospodarstw rolniczych, beneficjentów dopłat bezpośrednich oraz ubezpieczonych w KRUS w 2017 roku

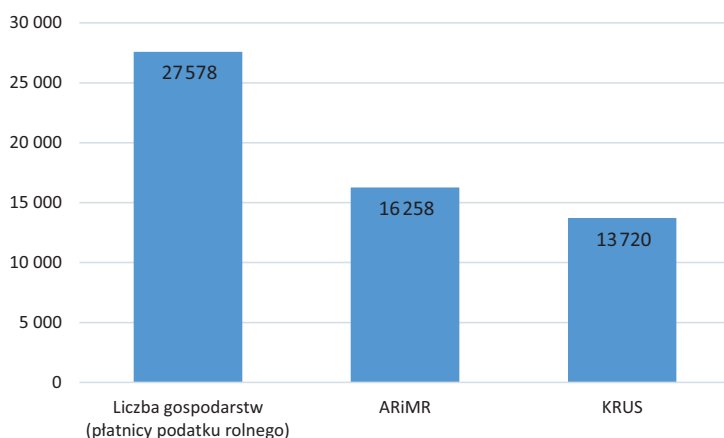
Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

⁴ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2017). Rocznik Statystyczny Rolnictwa. Warszawa, s. 44.

⁵ Ibidem, s. 45.

⁶ Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz.U. 1984 nr 52 poz. 268).

W prezentowanych danych występują wyraźne rozbieżności w liczbie podmiotów w zależności od przyjętej definicji gospodarstwa rolniczego (rolnika). Wynikają one z różnych kryteriów kwalifikowania poszczególnych podmiotów do danej kategorii stosowanych przez poszczególne instytucje państwowe. Największą liczbę gospodarstw rolniczych w badanych gminach stanowiły wyodrębnione według kryteriów stosowanych w naliczaniu podatku rolnego, następną według rolników korzystających z dopłat bezpośrednich (ARiMR), a najmniejszą liczbę uzyskano według liczby ubezpieczonych rolników w KRUS (rys. 31). Z przeprowadzonych badań wynika, że 59% płacących podatek rolny wnioskowało o dopłaty bezpośrednie i tylko połowa z nich była ubezpieczona w KRUS.

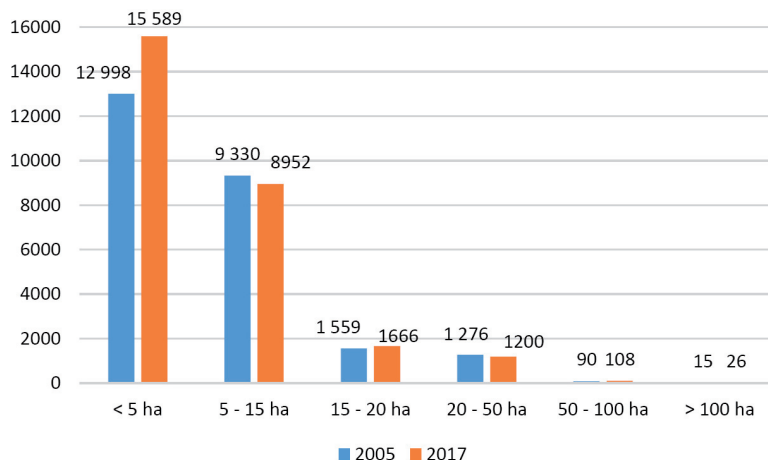
Rysunek 31. Łączna liczba gospodarstw w badanych gminach według różnych kryteriów w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W strukturze gospodarstw rolniczych, wyodrębnionych według kryterium stosowanego do objęcia podmiotu podatkiem rolniczym, dominowały posiadające od 1 do 5 ha UR i stanowiły 56,6% wszystkich. Gospodarstw poniżej 15 ha UR, w badanych gminach, było 89,1%. W 15 badanych gminach liczba gospodarstw rolniczych wzrosła w 2017 roku względem 2005 roku. Średnio liczba gospodarstw w badanym okresie w analizowanych gminach zwiększyła się o 8% (z 25 315 w 2005 roku do 27 578 w 2017 roku), a według danych statystycznych publikowanych w ramach GUS liczba gospodarstw w Polsce uległa zmniejszeniu z 1 786,7 tys. w 2005 roku do 1 385,2 tys. w 2017 roku⁷ (o 22%). Za przyczynę zwiększenia liczby płatników podatku rolnego pracownicy gminy wskazali realizację wybranych działań w ramach PROW (działania „Renty strukturalne” i „Młody rolnik”). Rolnicy mogą uzyskać dofinansowa-

⁷ Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2018). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017. Warszawa, s. 89.

nie w ramach poszczególnych działań, optymalizowali posiadane zasoby i dzielili gospodarstwa na dzieci w celu uzyskania dofinansowania, szczególnie w początkowej wersji funkcjonowania działania „Młody Rolnik”, w której warunkiem uzyskania świadczenia było wystarczyć posiadanie jedynie 1 ha UR.

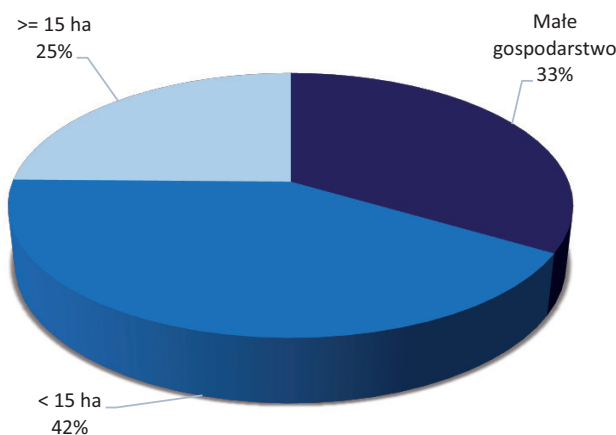
Rysunek 32. Struktura gospodarstw rolniczych w badanych gminach wyodrębnionych według kryterium podatku rolnego w latach 2005 i 2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W analizowanych 19 gminach w 2017 roku 16 258 rolników aktywnie uczestniczyło w systemie dopłat bezpośrednich. Najwięcej beneficjentów pobierało dopłaty bezpośrednie w gminach: Brańsk (1453), Ciechanów (1348) i Krzywda (1347). Wśród wszystkich badanych podmiotów 33% rolników deklarowało, że pobiera dopłaty bezpośrednie w systemie małych gospodarstw, a 42% posiadało areal poniżej 15 ha UR (rys. 33).

W 1990 roku ubezpieczenie społeczne rolników zostało wyodrębnione z systemu ubezpieczeń społecznych cytowaną już ustawą o ubezpieczeniu społecznym rolników i nadzór nad nim sprawuje Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS). Za rolnika uważa się pełnoletnią osobę fizyczną zamieszującą i prowadzącą na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, osobiście i na własny rachunek, działalność rolniczą w pozostającym w jego posiadaniu gospodarstwie rolniczym, w tym również w ramach grupy producentów rolnych, a także osoba, która przeznaczyła grunty prowadzonego przez siebie gospodarstwa do zalesienia⁸. Gospodarstwo rolnicze zdefiniowano w ramach ubezpieczenia społecznego rolników jako każde

⁸ M. Knop-Kołodziej (2017). Ubezpieczenie społeczne w rolnictwie 2017. Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie, Minikowo, s. 4.

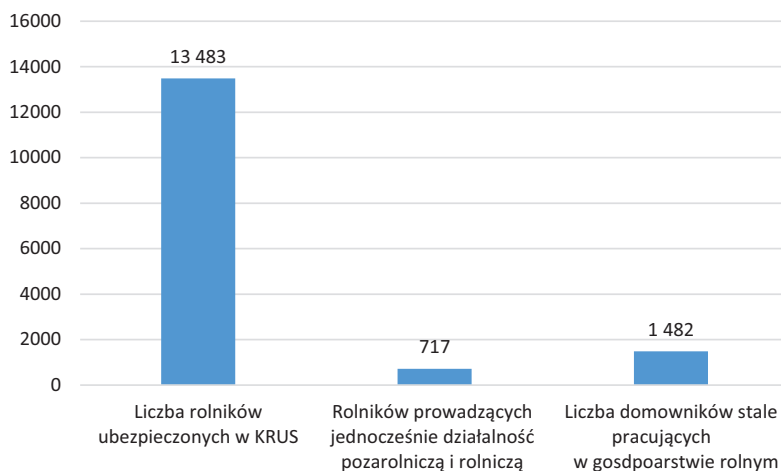
Rysunek 33. Struktura gospodarstw beneficjentów dopłat bezpośrednich w badanych gminach w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

gospodarstwo służące prowadzeniu działalności rolniczej⁹. Ustawa przewiduje 2 formy objęcia rolnika ubezpieczeniem: w trybie obowiązkowym – z mocy ustawy lub dobrowolnie na wniosek, w związku z tym w ramach ubezpieczonych w KRUS wyróżniamy kategorię rolnika i domownika. W badanych gminach w 2017 roku łącznie było ubezpieczonych rolników prowadzących działalność rolniczą 13 483 osób, a ubezpieczonych domowników stale pracujących w gospodarstwie rolniczym i niezwiązanych z rolnikiem stosunkiem pracy były 1482 osoby. Rolnicy prowadzących jednocześnie działalność pozarolniczą i rolniczą stanowili 5,3% wszystkich ubezpieczonych w KRUS (rys. 34).

Zaprezentowane dane pokazują rozbieżności, jakie wynikają z funkcjonowania i stosowania różnych definicji gospodarstwa rolniczego przez instytucje publiczne. Oszacowanie rzeczywistego stanu gospodarstw rolniczych z tego powodu nie jest zadaniem prostym. Należy mieć również na uwadze, że nie wszyscy rolnicy aplikują o dopłaty bezpośrednie oraz mimo iż dopłaty są przewidziane dla użytkowników ziemi (faktycznie gospodarujących na określonej powierzchni użytków rolnych), to i tak w dużej części trafiają do właścicieli (w zależności od umowy dzierżawy między właścicielem a dzierżawcą). W związku z tym z jednej strony dane ARiMR mogą nie ujmować wszystkich rolników, z drugiej strony mogą zaliczać do liczby gospodarstw rolniczych (rolników) osoby nieprowadzące działalności rolniczej. Należy również nadmienić, że zweryfikowanie, czy dany podmiot prowadzi działalność rolniczą, czy nie, przy obecnym stanie prawnym w Polsce, jest zadaniem bardzo trudnym do wykonania. Zarówno w przypadku danych uzyskanych

⁹ Ibidem, s. 4.

Rysunek 34. Liczba rolników ubezpieczonych w KRUS w badanych gminach w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

z ARiMR, jak i liczbie ubezpieczonych rolników w KRUS uzyskanych danych nie można przyjmować jako faktyczną liczbę gospodarstw prowadzących działalność rolniczą. W polskich warunkach trzeba uwzględnić zjawisko gospodarstw dwuzawodowych – osoby prowadzące gospodarstwo rolnicze oraz pracujące dodatkowo poza nim. Sytuacją, która nie spowoduje utraty możliwości ubezpieczenia w KRUS (bardziej atrakcyjnego w stosunku do ZUS z punktu widzenia wysokości składek) dla osoby posiadającej ziemię i podejmującej pracę, jest zatrudnienie na podstawie umowy zlecenia. Jednakże wysokość przychodu zleceniobiorcy-rolnika (właściciela ziemi) nie może przekroczyć kwoty równej minimalnemu wynagrodzeniu za pracę. W 2020 roku wynosiło ono 2600 zł brutto miesięcznie.

Spośród analizowanych kryteriów prawnych, przyjmowanych do wyodrębnienia gospodarstw rolniczych, największą ich liczbę można wskazać według sposobu określania płatników podatku rolnego. Dane pozyskane z ARiMR i KRUS pokazują, że znaczna część osób płacących podatek rolny nie prowadziła działalności rolniczej. W celu zweryfikowania, jaki udział w liczbie rolników płacących podatek rolny stanowi gospodarstwa rolnicze prowadzące działalność rolniczą, przeprowadzono badania terenowe z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu na poziomie wybranych wsi.

5.2.2. Charakterystyka sołectw

W kwestionariuszach skierowanych do samorządów gmin zapytano pracowników o liczbę gospodarstw rolniczych. W każdej z 19 gmin wylosowano po 4 sołectwa, w których przeprowadzono badania terenowe w celu weryfikacji uzyska-

nych danych z poziomu gminy na temat gospodarstw rolniczych. W badanych sołectwach przeprowadzono wywiad z sołtysem z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety, w którym zapytano o podstawową charakterystykę wsi, liczbę gospodarstw rolniczych prowadzących działalność rolniczą oraz o przyszłość i szanse rozwoju rolnictwa na danym obszarze. W sumie przeprowadzono badania w 76 sołectwach, z tego w jednej wsi nie uzyskano pełnej odpowiedzi na zadane pytania, w związku z tym do dalszej analizy materiału badawczego zakwalifikowano 75 obiektów badawczych.

Pojęcie wsi jest bardzo szerokie i interpretowane zarówno od strony socjologicznej¹⁰, ¹¹, jak i ekonomicznej¹² czy geograficznej¹³. Według definicji GUS wieś to jednostka osadnicza o zwartej lub rozproszonej zabudowie i istniejących funkcjach rolniczych bądź związanych z nimi usługowych lub turystycznych, nieposiadająca praw miejskich lub statusu miasta¹⁴. W tradycyjnym rozumieniu pojęcie wsi jest utożsamiane z rolnictwem i produkcją rolniczą, gdzie wytworzyły się różnorodne formy zagospodarowania przestrzeni. Wieś tradycyjna w Polsce istniała do 2 połowy XX wieku, od 1989 roku zaczyna się mówić o wsi współczesnej, co spowodowane było przemianami gospodarczymi¹⁵. Współcześnie wieś to nie tylko środowisko gospodarcze służące wytwarzaniu produktów rolniczych i pozarolniczych, lecz także ważne miejsce reprodukcji społecznej narodu¹⁶.

W 2017 roku w analizowanych 75 sołectwach zamieszkiwało łącznie 17 525 osób, a ich liczba w porównaniu do 2005 roku zmniejszyła się o 7%. Podobnie jak w analizowanych gminach, mieszkańcy starzeją się i struktura społeczna nabiera cech społeczeństwa zastojowego (rys. 35). W 5 sołectwach zlokalizowanych w gminach Drelów, Leśna Podlaska, Piątnica i Sławatycze liczba ludności przekroczyła 500 osób. Były to wsie o zwartej zabudowie z kilkoma ulicami, w których zlokalizowane były obiekty sakralne i obiekty użyteczności społecznej. Średnia liczba mieszkańców w badanych sołectwach w 2017 roku wynosiła 247 osób, przy czym mediana była równa 184 osoby. Liczba ludności nie przekroczyła 100 mieszkańców w 9 z wszystkich badanych wsi.

¹⁰ W. Grabski (1936). System socjologii wsi. Składniki wsi. *Roczniki Socjologii Wsi. Studia i Materiały*, s. 1.

¹¹ M. Halamska (2011). Wiejskość jako kategoria socjologiczna. *Wieś i Rolnictwo*, 1, 150, s. 37-55.

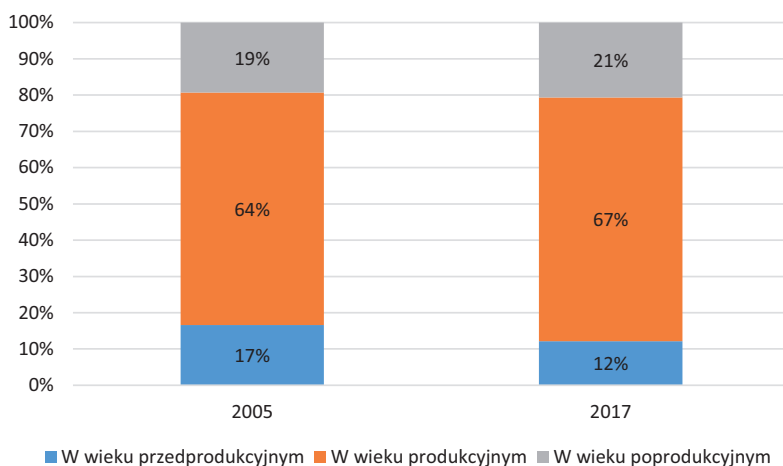
¹² A. Rosner (red.), (2007). Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 229-241.

¹³ J. Bański (2002). Geografia wsi – nowa dyscyplina badawcza polskiej geografii. *Przegląd Geograficzny*, 74(3), s. 367-379.

¹⁴ Ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych (Dz.U. z 2003 r. poz. 1612 z późn. zm.).

¹⁵ P. Nowak (2012). Rozwój obszarów wiejskich w Polsce po integracji z Unią Europejską w opinii lokalnych elit. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

¹⁶ E. Otoliński, W. Wielicki (2003). Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, 357. *Ekonomia*, 2, s. 103-119.

Rysunek 35. Struktura ludności w badanych wsiach w latach 2005 i 2017

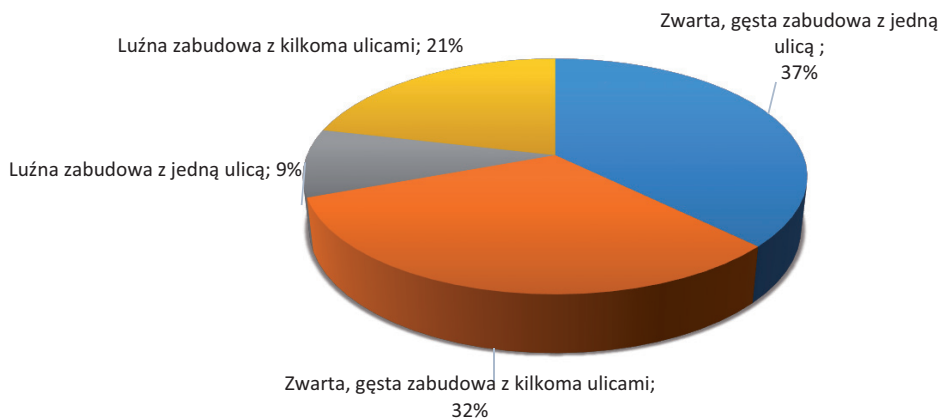
Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Badane podmioty różniły się między sobą układem przestrzennym zabudowy oraz strukturą gospodarstw rolniczych. Przyczyny tej różnorodności form i struktur osadniczych należy szukać przede wszystkim w czynnikach genetyczno-historycznych, wśród których ważne były także warunki środowiska przyrodniczego¹⁷. Wyróżniono 4 podstawowe grupy charakteryzujące układ przestrzenny badanych gospodarstw (rys. 36). Większość analizowanych obiektów miała zwartą i gęstą zabudowę, co ograniczało możliwości rozwojowe gospodarstw rolniczych, przez brak miejsca na rozbudowę. Rozwiązaniem tego problemu jest rozwój działalności na obszarach niezagospodarowanych, lecz to wiąże się z koniecznością zaadoptowania tych terenów w niezbędną infrastrukturę, co znacznie zwiększa koszty.

W 12 z badanych 75 wsi występowały obiekty sakralne i obiekty użyteczności społecznej typu szkoły, przedszkola i sklepy. Wszystkie wsie były skomunikowane drogą asfaltową oraz miały dostęp do wodociągu i energii elektrycznej, w 7 był dostęp do kanalizacji. W 11 sołectwach funkcjonowały koła gospodyń wiejskich, w 33% badanych wsiach funkcjonowała ochotnicza straż pożarna.

W 75 badanych wsiach funkcjonowało łącznie 6575 płatników podatku rolnego (powyżej 1 ha lub 1 ha przeliczeniowego), z tego 91% stanowiły gospodarstwa poniżej 15 ha UR, a 65% gospodarstwa poniżej 5 ha UR. W okresie 2005-2017 liczba płatników podatku rolnego zwiększyła się z 6425 do 6575 (o 2,3%). Wzrost liczby

¹⁷ H. Szulc (1995). Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania „Continuo”, Wrocław, s. 9-17.

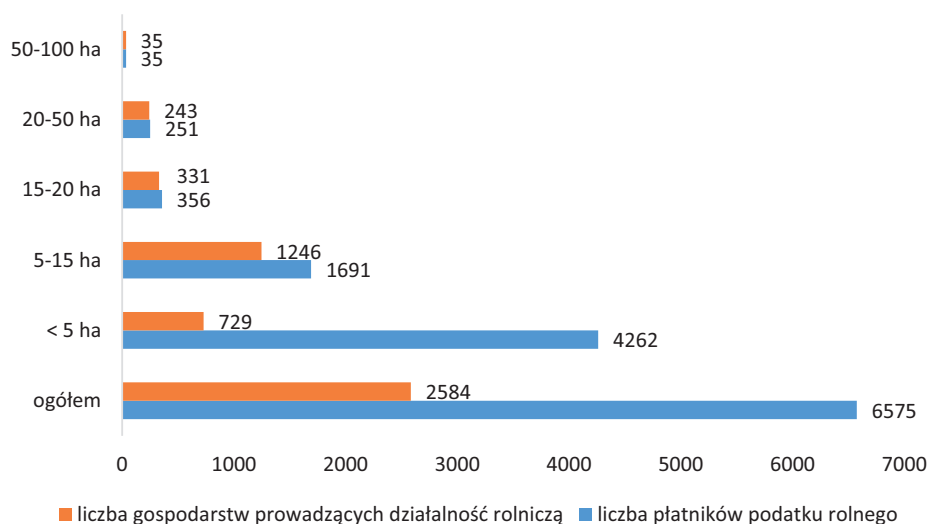

Rysunek 36. Charakterystyka przestrzennego zagospodarowania badanych wsi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

podmiotów odnotowano w grupie gospodarstw do 5 ha UR (11%), w grupie gospodarstw 20-50 ha UR (6%) oraz powyżej 50 ha UR (75%). W analizowanym okresie zmniejszyła się liczba gospodarstw w grupie gospodarstw od 5 do 20 ha o 12%. W badanych latach w 38 wsiach odnotowano wzrost liczby gospodarstw, a w pozostałych wsiach liczba gospodarstw się zmniejszyła.

Z informacji uzyskanych od sołtysów wsi wynikało, że spośród wszystkich płatników podatku rolnego zaledwie 39% gospodarstw realnie (fizycznie) prowadziło działalność rolniczą, a pozostałe to gospodarstwa tzw. papierowe – płacące podatek rolny, ale nieprowadzące produkcji rolniczej. W gospodarstwach do 15 ha UR działalność rolniczą prowadziło 33% gospodarstw, z tego do 5 ha UR działalność rolniczą prowadziło zaledwie 17% podmiotów. W gospodarstwach powyżej 15 ha UR, w badanych wsiach działalność rolniczą prowadziło 95% płatników podatku rolnego (rys. 37). W badanym okresie, jak wynikało z wywiadów przeprowadzonych z sołtysami, we wszystkich wsiach odnotowano zmniejszenie liczby gospodarstw rolniczych prowadzących działalność rolniczą średnio o 8%. W latach 2005-2017 średni areal gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w badanych wsiach wzrósł średnio o ok. 11%. W każdej badanej wsi znajdowało się od 3 do 12 gospodarstw rolniczych (w zależności od rozmiaru i ułożenia wsi), które rozwijały produkcję rolniczą, inwestowały w wyposażenie techniczne (ciągniki i maszyny), a w niektórych przypadkach w budowę nowych lub remont dotychczasowych budynków inwentarskich. Były to gospodarstwa, których właściciele byli zainteresowani zakupem ziemi rolniczej i aktywnie pozyskiwali fundusze unijne. Pozostała część właścicieli użytków rolnych w badanych wsiach nie wykazywała aktywności gospodarczej

Rysunek 37. Liczba płatników podatku rolnego i gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w badanych wsiach w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

związanej z rozwijaniem gospodarstwa rolniczego, wykazywała natomiast optymalne dopasowanie profilu działalności do maksymalizacji dochodu uzyskiwanego z tytułu posiadanego gospodarstwa rolniczego. Utrzymywali oni statut rolnika ze względów ubezpieczeniowych i podatkowych. W analizowanym okresie 2005-2017 w badanych wsiach zdecydowana większość właścicieli prowadzących działalność rolniczą i nieplanujących jej rozwijać podjęła pracę poza gospodarstwem rolniczym, co było główną przyczyną stopniowej rezygnacji z działalności rolniczej.

Uzyskane wyniki z badań terenowych na poziomie wsi pokazują rozbieżności między danymi statystycznymi uzyskanymi na poziomie gminy a rzeczywistą liczbą rolników prowadzących działalność rolniczą. Wyniki pokazują, że mimo dużej liczby formalnie wyodrębnionych drobnych gospodarstw rolniczych, to w większości z nich nie prowadzono działalności rolniczej. Sytuacja ta podaje w wątpliwość definiowanie gospodarstwa rolniczego wyłącznie przez pryzmat posiadania podstawowego zasobu, jakim jest ziemia.

Wyniki badań pokazują również kierunek, w jakim zmierzają zmiany w badanych wsiach. W każdej wsi funkcjonuje grupa rolników, która rozbudowuje gospodarstwa rolnicze, inwestuje w maszyny, kupuje ziemię i planuje rozwijać produkcję rolniczą. Pozostali właściciele gospodarstw rolniczych (właściciel ziemi) prawdopodobnie będą w dalszej perspektywie rezygnować z prowadzenia działalności rolniczej. Taka sytuacja może prowadzić do dalszego wyludniania terenów wiejskich, co również zaobserwowane zostało w badanych wsiach.

5.2.3. Charakterystyka respondentów i ich gospodarstw rolniczych

Na podstawie wstępnie przyjętych założeń metodycznych badaniami objęto 150 rolników w regionie „Mazowsze i Podlasie” i posiadających drobne gospodarstwa rolnicze, którzy wybrani zostali przy zastosowaniu probabilistycznej techniki wyboru próby. Wyniki badań opracowano na podstawie 117 gospodarstw rolniczych, które weszły do grupy badawczej. Warunkiem zakwalifikowania przebadanych gospodarstw do analizy było poprawne wypełnienie formularza ankiety, oraz wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolniczego nie mogła przekraczać 25 tys. euro SO. Z 33 gospodarstw, które nie zakwalifikowały się do grupy poddanej analizie, w 29 przypadkach wielkość ekonomiczna gospodarstwa przekroczyła 25 tys. euro, a w 4 gospodarstwach nie prowadzono działalności rolniczej (ziemia oddana została w nieformalną dzierżawę).

W badanej próbie dominowali mężczyźni, którzy stanowili 82% badanych respondentów (tab. 20). Młodzi rolnicy w badanej próbie stanowili 35% i w 63% przejęli gospodarstwa rolnicze w wyniku przejścia właściciela na rentę strukturalną. Najliczniejsze grupy wiekowe respondentów stanowiły osoby w wieku 40-50 lat (35% respondentów) oraz powyżej 50. roku życia (30% respondentów). Zdecydowana większość badanych rolników posiadała wykształcenie rolnicze (81% respondentów) i 77% rolników zadeklarowało, że ma następców do prowadzenia gospodarstwa.

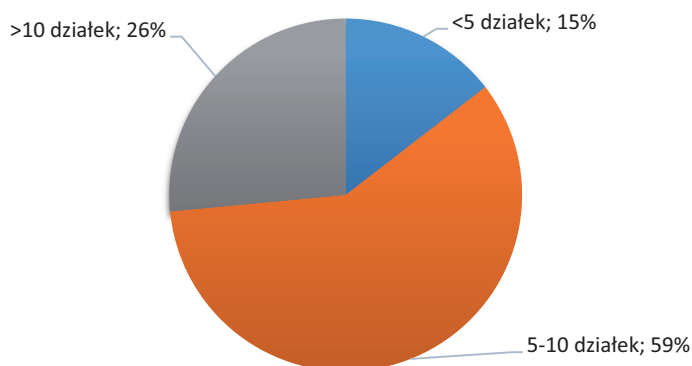
Przeciętna ekonomiczna wielkość badanego gospodarstwa wyniosła 15 072 euro SO, przy czym największa wyniosła 24 986 euro w gospodarstwie ukierunkowanym na produkcję mleka, a najmniejsza 4144 euro w gospodarstwie prowadzącym produkcję roślinną (zboża). Średnia powierzchnia własnych użytków rolnych badanego gospodarstwa wyniosła 10,5 ha i względem 2005 roku zwiększyła się o 0,4 ha. Najmniejszy areał użytków rolnych posiadało gospodarstwo ogrodnicze, prowadzące produkcję kwiatów na 1,28 ha, a największą powierzchnią w liczbie 14,86 ha UR dysponowało gospodarstwo ukierunkowane na produkcję mleka. Najliczniejszą grupę stanowiły gospodarstwa rolnicze o powierzchni użytków rolnych w przedziale 10-15 ha, których udział w badanej próbie wyniósł 53%. Badane gospodarstwa charakteryzowały się dużą liczbą działek rolnych wchodzących w skład gospodarstwa rolniczego. Ponad 85%

Tabela 20. Podstawowe charakterystyki badanych respondentów

Płeć			
Kobieta		Mężczyzna	
18%		82%	
Wiek			
< 30 lat	30-40 lat	40-50 lat	> 50 lat
14%	21%	35%	30%
Wykształcenie rolnicze			
TAK		NIE	
81%		19%	
Następca w gospodarstwie rolniczym			
TAK		NIE	
77%		23%	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

badanych gospodarstw posiadało, co najmniej 5 działek, a blisko 27% posiadało więcej jak 10 działek (rys. 38). Wyłącznie własne użytki rolne posiadało 62,4% badanych gospodarstw, a 37,6% badanych rolników uprawiało również grunty dzierżawione. Jak wynikało z deklaracji rolników, 100% użytków rolnych w ich posiadaniu utrzymywane było w dobrej kulturze rolnej.

Rysunek 38. Charakterystyka rozłogu badanych gospodarstw rolniczych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

We wszystkich badanych gospodarstwach rolniczych prowadzona była produkcja roślinna. W strukturze zasiewów dominowała uprawa zbóż, prowadzona w 81% gospodarstwach. Uprawy trwałe (sady, borówka amerykańska) były prowadzone w 24% badanych gospodarstwach rolniczych, produkcją ogrodnictw zajmowało się 12% badanych. W 12% gospodarstw ugorowano ziemię, wskaźnik lesistości wyniósł 10%. Produkcję zwierzęcą prowadziło 72% badanych gospodarstw, największy udział stanowiły gospodarstwa prowadzące chów bydła rzeźnego (85%), chów bydła mlecznego (52%) oraz trzodę chlewną (43%). Tylko w 1 gospodarstwie rolniczym utrzymywano drób. Średnia obsada zwierząt w gospodarstwach zajmujących się chowem zwierząt wyniosła 0,57 LLU/ha.

Wszyscy uczestniczący w badaniach rolnicy deklarowali, że produkcja w ich gospodarstwach ma charakter konwencjonalny. We wszystkich stosowano nawozy mineralne, nawozy organiczne były wykorzystywane wyłącznie w gospodarstwach utrzymujących zwierzęta (72% gospodarstw). Badania zasobności gleby w składniki mineralne były prowadzone zaledwie w 15% gospodarstw. Przynajmniej raz w badanym okresie 10% rolników wapnowało bądź kredowało użytki rolne. W badanej populacji 88% rolników stosowało środki ochrony roślin i zaledwie połowa z nich stosowało zalecane normy.

W 2017 roku wszyscy respondenci deklarowali, że pracują we własnych gospodarstwach rolniczych, przy czym tylko 18% wskazywało, że pracuje wyłącznie we własnym gospodarstwie rolniczym. Oprócz pracy rolnika w gospodarstwie rolni-

czym pracowali również domownicy, najczęściej żona/mąż i dzieci. Średnie nakłady pracy własnej w badanych gospodarstwach wyniosły 1,51 AWU. W 28% gospodarstw zatrudniano pracowników najemnych do wykonywania prac sezonowych, głównie w gospodarstwach sadowniczych i ogrodniczych przy zbiorach owoców.

W analizowanym okresie badane gospodarstwa rolnicze korzystały z różnych działań realizowanych w ramach programów rozwoju obszarów wiejskich. W PROW 2004-2006 z działania kierowanego do gospodarstw niskotowarowych 85% badanych respondentów brało w nim udział. Z przekazania gospodarstwa w ramach działania „Renty strukturalne” realizowanego w PROW 2004-2006 i na początku PROW 2007-2013 łącznie skorzystało 26% rolników, a ze wsparcia kierowanego do młodych rolników w ramach poszczególnych działań skorzystało 29% badanych. Z działania przeznaczonego na modernizację gospodarstw korzystało 13% badanych rolników i wszyscy otrzymane wsparcie przeznaczyli na zakup maszyn i ciągników rolniczych. W 2017 roku zaledwie 8% badanych gospodarstw pobierało dopłaty bezpośrednie w systemie dla „Małych gospodarstw rolniczych”, a 6% badanych deklaroowało, że będzie ubiegać o dotację w ramach działania „Restrukturyzacja małych gospodarstw” (tab. 21).

Tabela 21. Odsetek badanych gospodarstw korzystających z poszczególnych działań w ramach PROW

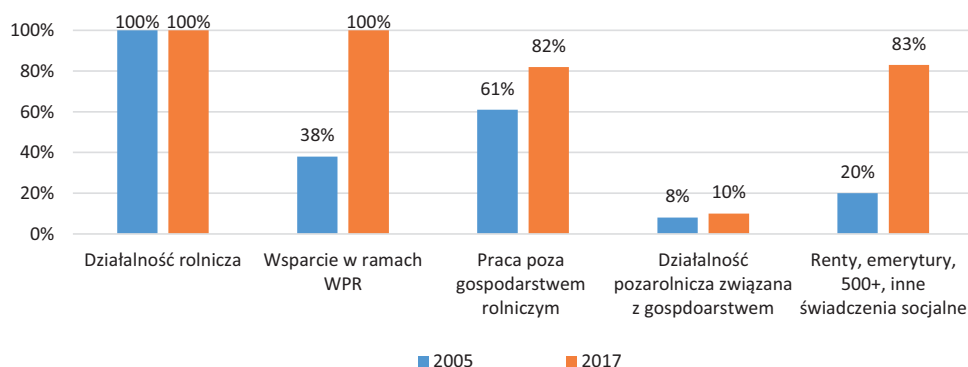
Program	Działanie	Odsetek rolników [%]
PROW 2004-2006	Wspieranie gospodarstw niskotowarowych	85
	Renty strukturalne	9
PROW 2007-2013	Renty strukturalne	17
	Modernizacja gospodarstw rolniczych	13
	Ułatwienie startu młodym rolnikom	17
	Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej	9
PROW 2014-2020	Restrukturyzacja małych gospodarstw*	6
	Płatności obszarowe w systemie małych gospodarstw	8
	Premie dla młodych rolników	12

*Wyrażenie deklaracji chęcią uczestniczenia w programie, gdy zostanie uruchomiony.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W latach 2005 i 2017 wszystkie gospodarstwa domowe respondentów uzyskiwały dochody z działalności rolniczej. Drugim najczęściej wskazywanym źródłem dochodów były dochody uzyskiwane w ramach dopłat bezpośrednich, z których w 2017 roku korzystali wszyscy badani respondenci. Warto zauważyć, że odsetek rolników uzyskujących dochody w ramach różnych działań WPR zwiększył się w analizowanym okresie aż o 72 p.p. Zaobserwowano również wzrost dochodów z innych źródeł w analizowanym okresie, tj. pracy poza gospodarstwem (wzrost o 28%), działalności pozarolniczej związanej z gospodarstwem (wzrost o 15%) oraz funduszy socjalnych o 63%. Znaczące zwiększenie liczby gospodarstw

uzyskujących dochody z programów WPR wynikało z wielu działań kierowanych do właścicieli gospodarstw rolniczych, m.in. „Renty strukturalne”, „Młody rolnik” czy „Systemu dopłat bezpośrednich”. Wzrost świadomości rolników odnośnie różnego rodzaju dotacji i przejmowanie przez następców gospodarstw rolniczych prowadziło do zwiększonej aktywności w pozyskiwaniu środków unijnych. Znacznie uległa zwiększeniu liczba gospodarstw uzyskujących dochody ze źródeł społecznych, co było podyktowane głównie następującymi przesłankami: 1) uruchomienie działania „Renty strukturalne” w ramach PROW, co umożliwiło wcześniejsze przekazanie gospodarstwa następcy (26% badanych respondentów przejęło gospodarstwa w ramach tego działania) oraz 2) uruchomienie rządowego programu „500+ na drugie i kolejne dziecko” w 2016 roku, z którego korzystało w 2017 roku 64% badanych respondentów. W 2017 roku, w porównaniu do 2005 roku, zwiększył się również odsetek rolników uzyskujących dochody z pracy poza gospodarstwem rolniczym. Umożliwiało to zwiększenie liczby miejsc pracy poza rolnictwem, poprawę infrastruktury komunikacyjnej (drogi i koleje), mechanizację gospodarstw rolniczych oraz większą dostępność usług rolniczych (rys. 39).

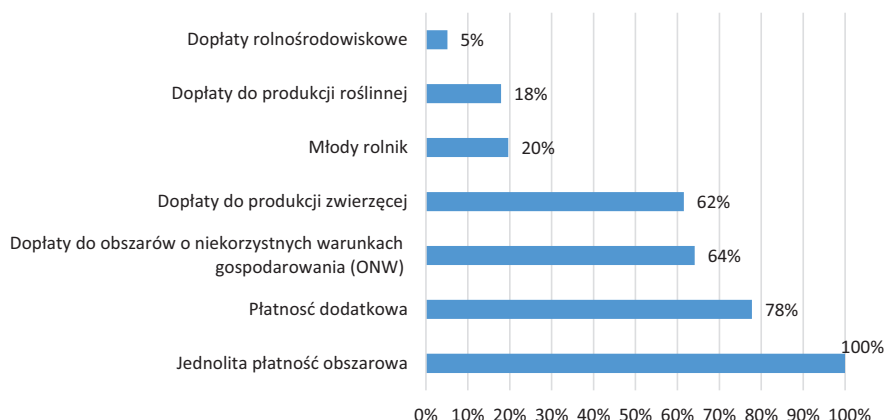

Rysunek 39. Odsetek gospodarstw domowych uzyskujących dochody z poszczególnych źródeł w latach 2005 i 2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W 2017 roku wszystkie badane drobne gospodarstwa rolnicze uzyskiwały dopłaty w ramach JPO, która przyznawana była do powierzchni działek rolniczych wchodzących w skład gospodarstwa. Zdecydowana większość drobnych gospodarstw rolniczych uzyskiwała płatność dodatkową (78%) przysługującą rolnikom do powierzchni użytków rolnych kwalifikujących się do jednolitej płatności obszarowej, mieszczących się w przedziale od 3,01 ha do 30 ha UR (maksymalnie do 27 ha). Wprowadzenie tej płatności miało na celu podniesienie wysokości stawki jednolitej płatności obszarowej w określonym przedziale powierzchniowym i przysługiwało tylko rolnikom, którzy nie podzielili (w sposób sztuczny) gospodarstwa po 18 paź-

dzielnika 2011 roku w celu uzyskania tej płatności¹⁸. Większość badanych drobnych gospodarstw rolniczych położona była na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (64%) i z tego tytułu przysługiwała im rekompensata w wysokości 179 zł/ha – „ONW typ nizinny I”. Ponad połowa badanych gospodarstw rolniczych uzyskiwała dopłaty przyznawane do produkcji zwierzęcej (krów lub pozostałego bydła). Co 5. rolnik kwalifikował się do dodatkowej płatności w wysokości 214,82 zł/ha w ramach płatności dla „młodych rolników” w systemie dopłat bezpośrednich. Dopłaty do produkcji roślinnej pobierało zaledwie 18% badanych rolników i objęte nimi były wspierane gatunki roślin (rośliny strączkowe, pastewne i pomidory). Tylko 5% badanej populacji drobnych gospodarstw rolniczych pobierało dopłaty rolnośrodowiskowe (rys. 40). W celu uzyskania dopłat w ramach programu rolnośrodowiskowego rolnik musiał złożyć wniosek o dopłaty oraz zobowiązać się do przestrzegania wymagań wynikających z realizacji programu rolnośrodowiskowego w zależności od wybranych pakietów i wariantów.

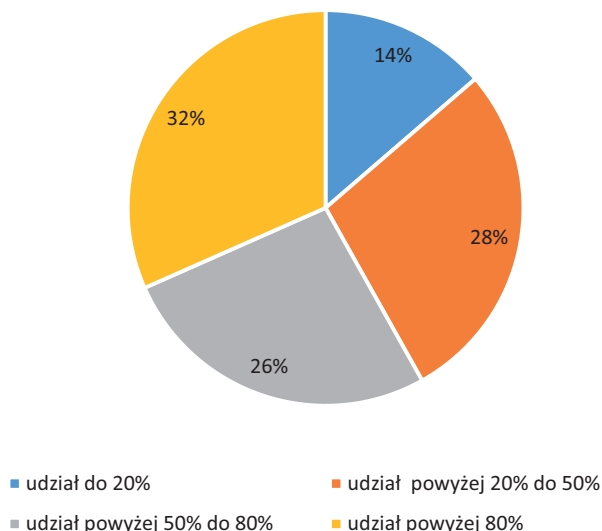
Rysunek 40. Odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z dopłat bezpośrednich w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Z przeprowadzonych badań wynika, że dopłaty bezpośrednie w grupie 32% drobnych gospodarstw rolniczych stanowiły ponad 80% dochodów w strukturze dochodów rolniczych, z tego w 23% gospodarstw dochody z dopłat wynosiły ponad 90%. W ponad połowie badanych gospodarstw rolniczych (58% gospodarstw) dochody z dopłat unijnych wynosiły ponad połowę wszystkich dochodów uzyskiwanych z działalności rolniczej. Zaledwie w niespełna 14% badanych gospodarstwach dochody uzyskiwane w ramach dopłat bezpośrednich w dochodach z działalności

¹⁸ Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2018). Płatność dodatkowa. <https://archiwum.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/platnosci-bezposrednie/platnosci-bezposrednie-w-roku-2018/platnosci-bezposrednie-w-roku-2018/platnosc-dodatkowa>. [dostęp: 27.05.2019].

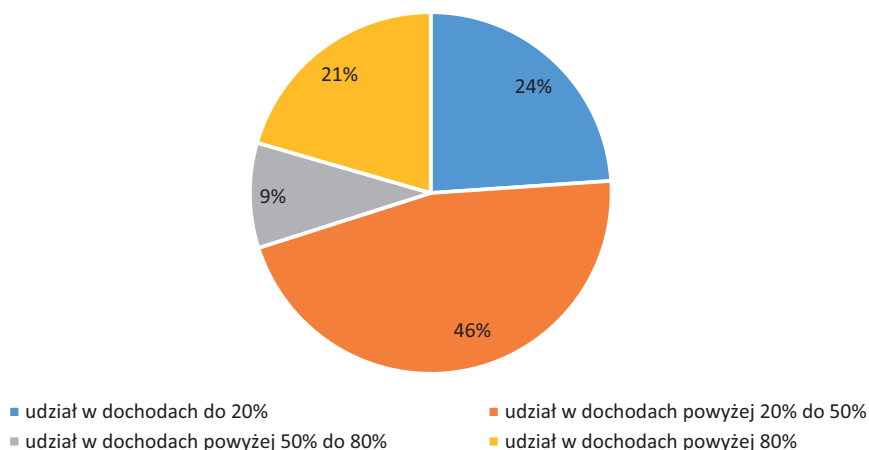
rolniczej wynosiły poniżej 20% (rys. 41). Wyniki te prezentują ważność dopłat bezpośrednich w uzyskiwanych dochodach dla tej grupy podmiotów. Właściciele drobnych gospodarstw rolniczych dostosowują organizację produkcji w taki sposób, aby maksymalizować dochody uzyskiwane z systemu dopłat bezpośrednich.

Rysunek 41. Udział z dopłat bezpośrednich w dochodach z działalności rolniczej w badanych gospodarstwach rolniczych w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

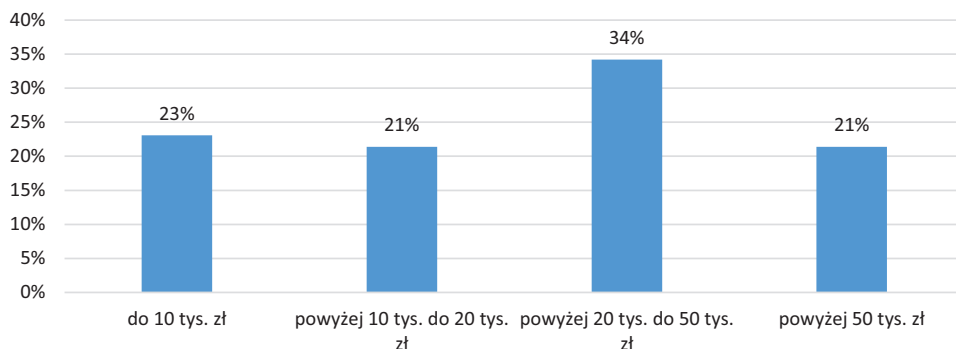
W analizowanych gospodarstwach rolniczych w 2017 roku udział dochodów rolniczych w dochodach całkowitych gospodarstw domowych przekraczał 50% tylko w 30% badanej populacji, w 21% badanych gospodarstw dochody te stanowiły ponad 80% dochodów ogółem gospodarstwa domowego (rys. 42). Tylko 18% badanych rolników deklaroowało, że ich jedyne źródło dochodu pochodzi z działalności rolniczej i prowadzonego gospodarstwa (działalność operacyjna + fundusze unijne + socjalne wsparcie – pracujący wyłącznie we własnym gospodarstwie rolniczym), pozostała część rolników deklaroowała, że w ramach gospodarstwa domowego uzyskuje również dochody z pracy poza gospodarstwem rolniczym. Oznacza to, że w 82% badanych podmiotów dochody rolnicze stanowiły dodatkowe źródło dochodu w domowym budżecie. Ponad połowa badanych respondentów (51%) deklaroowała, że zarówno właściciel, jak i domownik pracuje poza gospodarstwem rolniczym, uzyskiwany dochód rolniczy traktowany jest jako dodatek do pensji. Przeprowadzone badania potwierdzają specyfikę drobnych gospodarstw rolniczych polegającą m.in. na dwuzawodowości, czyli łączeniu pracy w gospodarstwie rolniczym i pracy poza nim.

Rysunek 42. Odsetek badanych gospodarstw domowych uzyskujących dochody z działalności rolniczej w przyjętych przedziałach ich udziału w dochodach ogółem

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W 2017 roku średnie roczne dochody uzyskiwane z działalności rolniczej z dopłatami bezpośrednimi w badanej grupie wynosiły 31 431 zł i były o 8868 zł większe niż w 2005 roku (39%). Najwięcej respondentów wskazało, że przeciętny roczny dochód z działalności rolniczej w 2017 roku kształtował się na poziomie 20-50 tys. zł. Powyżej 50 tys. zł osiągało 21% badanych gospodarstw, z których największe dochody osiągały gospodarstwa sadownicze i ukierunkowane na produkcję mleka. Dochód rolniczy poniżej 10 tys. zł rocznie uzyskiwało 23% badanych gospodarstw, w których dominowała ekstensywna produkcja zbóż (rys. 43).

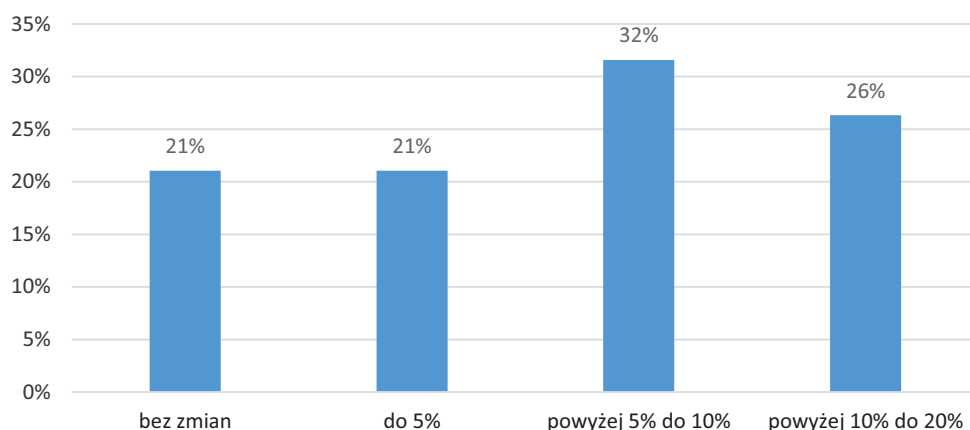
Rysunek 43. Odsetek rolników uzyskujących przeciętny dochód rolniczy z gospodarstwa rolniczego w zdeklarowanym przedziale w 2017 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

5.3. Uwarunkowania determinujące rozwój drobnych gospodarstwach rolniczych w świetle badań ankietowych

5.3.1. Opinie pracowników gminy o przyczynach rozwoju bądź stagnacji drobnych gospodarstw rolniczych

Zdaniem przebadanych pracowników gmin wiejskich liczba gospodarstw rolniczych prowadzących działalność rolniczą w latach 2020-2025 ulegnie zmniejszeniu w 79% gmin, w pozostałych 21% utrzyma się na tym samym poziomie (rys. 44). W ponad połowie badanych gmin liczba gospodarstw (w opiniach pracowników gmin) ulegnie zmniejszeniu o ponad 5%, a w 26% o ponad 10%.

Rysunek 44. Opinie pracowników badanych gmin o procentowym zmniejszeniu liczby gospodarstw rolniczych w gminie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Z uzyskanych opinii pracowników (zajmujących się problematyką rolnictwa) przebadanych urzędów gmin wynikało, że wśród głównych czynników wpływających na zmniejszanie liczby gospodarstw rolniczych największe znacznie miał czynnik „braku opłacalności produkcji rolniczej”. Należy jednak zauważyć, że wskazany czynnik ma charakter względny i jak wynika z doświadczeń autorów, nawet przez rolników jest różnie interpretowany. Opłacalność produkcji rolniczej jest zmienną bardzo subiektywną uzależnioną od własnych oczekiwań i odniesienia jej do otoczenia (sąsiadów lub innych rolników), w związku z tym nie należy jej traktować bardzo poważnie. Kolejne przyczyny zmniejszającej się liczby gospodarstw rolniczych to „brak perspektyw rozwojowych na wsiach” i „bariera finansowa” w prowadzeniu i rozwijaniu działalności rolniczej. Brak perspektyw pracy we wsiach, szczególnie

oddalonych od większych ośrodków miejskich, w głównej mierze odpowiada za wyludnianie się terenów wiejskich (tab. 22). Częściowo bariera ta została zniwelowana przez fundusze unijne kierowane na obszary wiejskie, rozwój infrastruktury komunikacyjnej oraz postępującą cyfryzację społeczeństwa. W ocenie autorów barierę tę można częściowo zniwelować poprzez stworzenie bardziej atrakcyjnych warunków prawnych i organizacyjnych rolnikom podejmujących wysiłek przetwórstwa własnych produktów i sprzedaży bezpośredniej. Duże potrzeby kapitałowe na rozwój działalności rolniczej skutecznie zniechęcają rolników do rozwijania tego typu działalności. Warto również podkreślić, że wraz ze wstąpieniem Polski do Wspólnoty Europejskiej w 2004 roku i umożliwieniu rolnikom sfinansowania części inwestycji w ramach funduszy europejskich, ceny ciągników i maszyn rolniczych również wzrosły.

Tabela 22. Impulsy przyczyniające się do zaniechania działalności rolniczej w opiniach pracowników badanych gmin*

Wyszczególnienie	Odsetek wskazań [%]				Razem
	1	2	3	4	
Brak perspektyw rozwojowych we wsi	16	32	42	-	89
Brak opłacalności produkcji rolniczej	53	26	-	21	100
Emigracja za pracę (do miasta lub za granicę)	-	-	-	16	16
Emigracja w celach naukowych	-	32	26	32	89
Niechęć młodych ludzi do powrotu na wieś	-	-	-	37	37
Nakłady inwestycyjne, które należy ponieść, aby prowadzić produkcję rolniczą na poziomie zapewniającym osiągnięcie godziwych dochodów, są zbyt wysokie	16	21	42	16	95

*Respondenci wskazywali impulsy, szeregując je od najważniejszych (1 – najważniejszy, 4 – najmniej ważny).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wśród impulsów wpływających zachęcająco na utrzymanie bądź rozwijanie gospodarstw rolniczych respondenci wskazali jako najważniejsze: możliwości pozyskania środków z funduszy europejskich kierowanych do rolnictwa oraz brak alternatywy dla działalności rolniczej (tab. 23). Skierowanie do rolnictwa „zastrzyku gotówki” w postaci dopłat bezpośrednich niewątpliwie zwiększyło budżety gospodarstw domowych. Dodatkowo w ramach funduszy strukturalnych UE rolnicy mogli pozyskać wsparcie finansowe na inwestycje, które w głównej mierze dotyczyły odnowienia parku maszynowego¹⁹.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w analizowanych gminach dominującym źródłem dochodów gospodarstw wiejskich (w perspektywie 5 kolejnych lat)

¹⁹ A. Hornowski (2015). Działalność inwestycyjna..., op.cit., s. 55-70.

Tabela 23. Impulsy przyczyniające się do rozwijania działalności rolniczej w opiniach pracowników badanych gmin

Wyszczególnienie	Odsetek wskazań [%]				Razem
	1	2	3	4	
Programy unijne zachęcają do podejmowania działalności rolniczej	53	26	21	-	100
Rozwój działalności pozarolniczej	-	-	26	16	42
Atrakcyjne warunki ubezpieczenia w KRUS	-	5	32	11	47
Styl życia i przywiązanie do ziemi	-	-	42	53	95
Brak alternatywy dla innej działalności	42	42	11	5	100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

może być praca poza gospodarstwem oraz wykorzystanie posiadanych zasobów gospodarstwa rolniczego do ekstensywnej produkcji rolniczej (tab. 24). Niewielka część gospodarstw rolniczych będzie specjalizować się w produkcji rolniczej i być może część podmiotów zacznie wprowadzać sprzedaż bezpośrednią prosto do konsumenta.

Tabela 24. Opinie pracowników gmin na temat dominującego lokalnie modelu i kierunku produkcji w gospodarstwach rolniczych – perspektywa najbliższych 5 lat

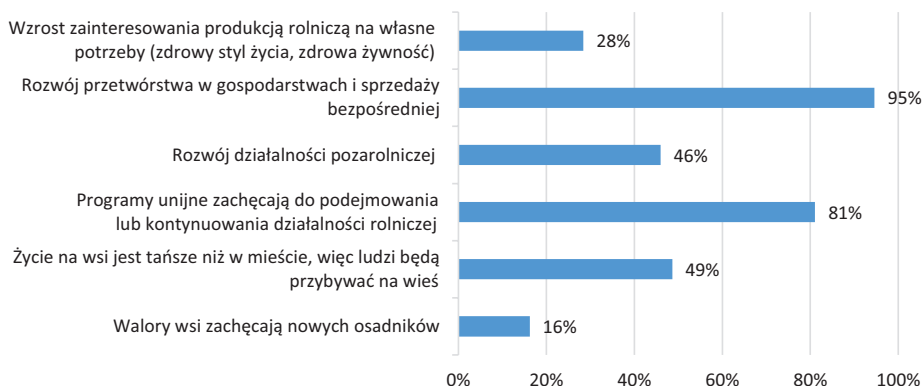
Wyszczególnienie	Przeciętny odsetek gospodarstw [%]
Produkcja rolnicza + praca poza gospodarstwem	16
Produkcja roślinna + praca poza gospodarstwem	24
Żywiec wołowy + praca poza gospodarstwem	20
Specjalizacja w chowie bydła mlecznego	10
Specjalizacja w chowie trzody chlewnej	5
Produkcja rolnicza + sprzedaż bezpośrednia	5
Gospodarstwo papierowe (dopłaty bezpośrednie) + praca poza gospodarstwem	20

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

5.3.2. Opinie sołtysów o przyczynach rozwoju bądź stagnacji drobnych gospodarstw rolniczych

Według ankietowanych sołtysów głównymi czynnikami motywacji do rozwijania i prowadzenia działalności rolniczej są uproszczenie procedur administracyjnych i zachęcanie do przetwórstwa produktów rolniczych w ramach gospodarstwa oraz sprzedaży bezpośredniej. Skracanie łańcuchów dostaw i docieranie rolników bezpośrednio do konsumentów finalnych z produktem przetworzonym w gospodarstwie zdaniem 95% respondentów jest bardzo ważnym czynnikiem, jaki może zachęcać rolników do rozwijania gospodarstwa rolniczego. Kolejnym czynnikiem mający zna-

czący wpływ na rozwój lub kontynuowanie działalności rolniczej według respondentów są środki pomocowe UE w formie zarówno dopłat bezpośrednich, jak i działań wspierających różne aktywności i przedsięwzięcia, np.: dopłata rolnośrodowiskowa, modernizacja gospodarstw czy wsparcie gospodarstw ekologicznych (rys. 45).

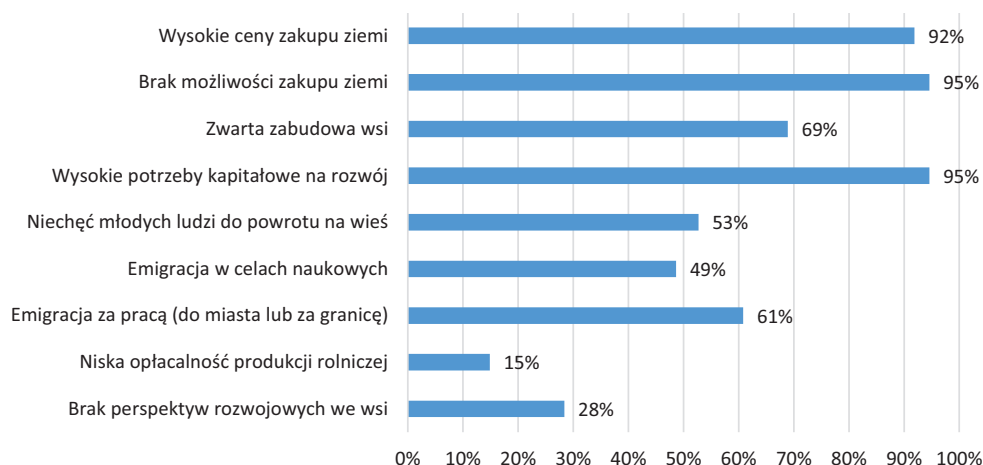
Rysunek 45. Główne impulsy zachęcające do prowadzenia działalności rolniczej według wskazań sołtysów wylosowanych wsi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wśród barier w rozwijaniu działalności rolniczej w badanych wsiach respondenci wymieniali najczęściej małą podaż i wysokie ceny ziemi. Proces koncentracji ziemi w polskim rolnictwie następuje powoli i głównie związany jest ze zmianami pokoleniowymi. Wprowadzenie dopłat bezpośrednich, których głównym nośnikiem jest ziemia, hamuje sprzedaż lub dzierżawę użytków rolnych. Kolejnym wskazywanym przez respondentów czynnikiem wpływającym na stagnację bądź zakończenie działalności rolniczej jest potrzeba zaangażowania znacznego kapitału w unowocześnienie gospodarstwa rolniczego. Bariera kapitału na polskiej wsi jest powszechnym problem, który w jakiejś części rozwiązują fundusze unijne²⁰. Prawie 70% badanych respondentów wskazywało na zwartą zabudowę wsi jako barierę (wynikającą z uwarunkowań historycznych). Taka organizacja wsi w razie chęci budowy budynku inwentarskiego wymusza przeniesie się poza miejscowość, co wiąże się z dodatkowymi wydatkami, m.in. przyłączeniem do sieci elektrycznej czy wodociągowej (rys. 46).

Zdaniem sołtysów badanych wsi w niedalekiej przyszłości dominować będzie model gospodarstwa wiejskiego, w którym główne źródło dochodów będzie pochodziło z pracy poza gospodarstwem rolniczym, ziemia zostanie oddana w dzierżawę

²⁰ W. Józwiak, Z. Mirkowska (2008). Polskie gospodarstwa rolne w pierwszych latach członkostwa. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 2, s. 23.

Respondent mógł wskazać 3 najważniejsze czynniki.

Rysunek 46. Główne impulsy zniechęcające do prowadzenia działalności rolniczej w opiniach sołtysów wylosowanych wsi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

lub będzie użytkowana ekstensywnie (tab. 25). Może dominować mało pracochłonna produkcja roślinna, np. uprawa zbóż. Respondenci wskazywali na pewien trend, jaki obserwują we wsi, w którym wyodrębniają się silne gospodarstwa rolnicze rozwijające produkcję rolniczą, a pozostałe szukają alternatywnych źródeł dochodu poza rolnictwem.

Tabel 25. Opinie sołtysów na temat dominującego lokalnie modelu i kierunku produkcji w gospodarstwach rolniczych – perspektywa najbliższych 5 lat

Wyszczególnienie	Przeciętny odsetek gospodarstw [%]
Gospodarstwo domowe bez prowadzenia działalności rolniczej (praca poza gospodarstwem + ziemia oddana w dzierżawę)	27
Mało pracochłonna produkcja roślinna + praca poza gospodarstwem	19
Chów bydła mięsnego + praca poza gospodarstwem	9
Produkcja roślinna + produkcja zwierzęca + praca poza gospodarstwem	16
Specjalizacja w chowie bydła mlecznego	10
Specjalizacja w chowie trzody chlewnej	8
Specjalizacja w produkcji sadowniczej	6
Gospodarstwo rolnicze prowadzące sprzedaż bezpośrednią i małe przetwórstwo	5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

5.3.3. Impulsy i bariery rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych w opiniach ich właścicieli

Uzyskane wypowiedzi rolników na temat uwarunkowań determinujących rozwój lub przyczyniających się do likwidacji drobnych gospodarstw rolniczych można podzielić na podstawowe grupy: pierwsza to bariery wewnętrzne, wynikające ze słabych stron samego gospodarstwa, druga to impulsy i bariery o charakterze zewnętrznym, będące konsekwencją sytuacji w otoczeniu makroekonomicznym. Listę wskazanych przez rolników barier z podziałem na wewnętrzne (można je utożsamiać ze słabymi stronami gospodarstwa) oraz zewnętrzne (zagrożenia) zamieszczono w tabeli 26. W przeprowadzonych badaniach dotyczących opinii rolników na temat impulsów oraz barier rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych respondenci mogli wybrać 3 według nich najbardziej istotne. Najczęściej wskazywanym problemem o charakterze wewnętrznym była „nieadekwatna zapłata za uzyskiwane produkty rolnicze względem zaangażowanej pracy” (80% badanych). Kolejną wskazywaną barierą, po części łączącą się z pierwszą, był „przestarzały park maszynowy i inne środki trwałe” (61% badanych). Dokonujący się w rolnictwie postęp techniczny umożliwia ograniczanie czasu pracy oraz zwiększenie komfortu, a jego wdrożenie wymaga zaangażowania znacznego kapitału, na co większość właścicieli drobnych gospodarstw nie może sobie pozwolić. Najczęściej wskazywaną barierą w rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych było „słabe wyposażenie gospodarstwa w maszyny i urządzenia niezbędne do prowadzenia działalności rolniczej” (42% badanych). Warto zaznaczyć, że bariera ta traci na znaczeniu wraz z rozwojem rynku usług rolniczych i możliwości zlecenia części prac usługodawcom. Wśród barier zewnętrznych respondenci wskazywali na „małą opłacalność produkcji rolniczej” (85% badanych), „wysokie ceny środków do produkcji” (67% badanych) oraz problemy ze „zbytem produktów” (55% badanych). Za najważniejszą barierę zewnętrzną badani rolnicy wskazali „małą opłacalność produkcji rolniczej”, lecz jak wynika z badań P. Sulewskiego i E. Majewskiego^{21, 22}, wyniki ekonomiczne gospodarstw zależą w dużej mierze także od jakości zarządzania i poprawności stosowanych praktyk rolniczych.

Z badań wynikało, że głównym impulsem zachęcającym do rozwijania bądź kontynuowania działalności rolniczej są fundusze unijne (95% badanych). Umożliwiły one dokonanie szybszej zmiany pokoleniowej na wsiach poprzez takie działania jak „Renty strukturalne” oraz zachęcały młodych rolników do rozwijania produkcji rolniczej poprzez system dopłat i dotacji dla młodych rolników (tab. 27). Drugim

²¹ P. Sulewski (2008). Bariery i możliwości rozwoju gospodarstw rolnych w opiniach ich właścicieli. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 67, s. 67-77.

²² E. Majewski (2001). Jakość zarządzania w gospodarstwach rolniczych w Polsce w świetle badań. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Tabela 26. Poglądy rolników na temat wewnętrznych i zewnętrznych barier rozwoju gospodarstw rolniczych (% rolników ogółem wskazujących poszczególne problemy)

Bariery wewnętrzne	Odsetek wskazań [%]	Bariery zewnętrzne	Odsetek wskazań [%]
Słabe wyposażenie gospodarstwa w maszyny i urządzenia	42	Mała opłacalność produkcji	85
Stare zużyte środki trwałe	61	Problemy ze zbytem produktów	55
Mała powierzchnia gospodarstwa	26	Wysokie ceny na środki do produkcji	67
Uzyskiwane dochody są nieadekwatne do zaangażowanej pracy	80	Niestabilność cen	22
Brak wizji na przyszłość	35	Biurokracja przy ubieganiu się o dofinansowanie	16
Zniechęcenie do pracy w gospodarstwie	32	Wysokie ceny zakupu ziemi w okolicy	42
Brak następcy	23	Rosnące wymagania sanitarne	13

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 27. Główne impulsy zewnętrzne przyczyniające się do rozwoju gospodarstw w opiniach ich właścicieli

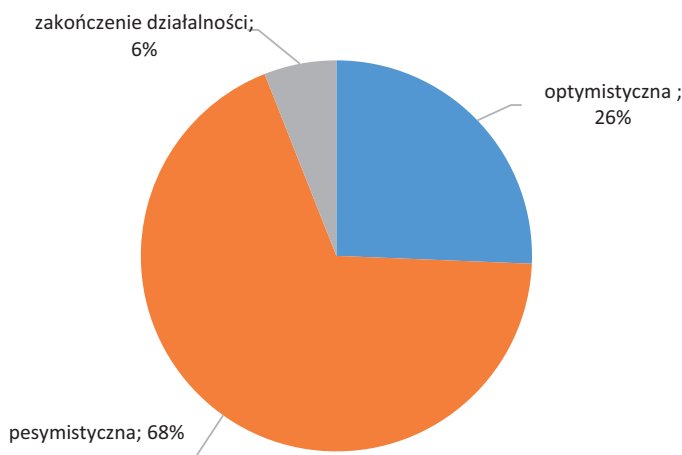
Impulsy zachęcające do rozwijania gospodarstwa rolniczego	Odsetek respondentów [%]
Programy unijne zachęcają do rozwijania bądź utrzymania działalności rolniczej	95
Rozwój działalności pozarolniczej	42
Atrakcyjne warunki ubezpieczenia w KRUS	79
Styl życia i przywiązanie do ziemi	26
Brak alternatywy dla innej działalności	58

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

czynnikiem zachęcającym do prowadzenia gospodarstwa rolniczego były atrakcyjne warunki ubezpieczenia w KRUS (79% badanych). Znaczna część rolników lub ich współdomowników pracuje dodatkowo poza gospodarstwem rolniczym i korzysta z przywilejów paropodatkowych (mniejsza składka na ubezpieczenie społeczne w KRUS niż w ZUS) wynikających ze statutu rolnika. Ponad połowa badanych respondentów wskazywała również, dość paradoksalnie, za ważny impuls do kontynuowania działalności rolniczej „brak alternatywy dla innej formy zarobkowania (58% badanych). Brak ofert pracy na rynku lokalnym często zmusza rolników do kontynuowania rozpoczętej działalności rolniczej.

Zapytano respondentów o możliwości i plany rozwojowe. Zdecydowana większość badanych rolników (74%) nie widzi takiej możliwości, z czego 6% ankietowanych rozważa zakończenie działalności rolniczej. Rolnicy uzasadniając pesymistyczną wizję w zakresie rozwoju gospodarstw rolniczych, zwracali uwagę na brak własnych środków finansowych z przeznaczeniem na rozwój gospodarstwa

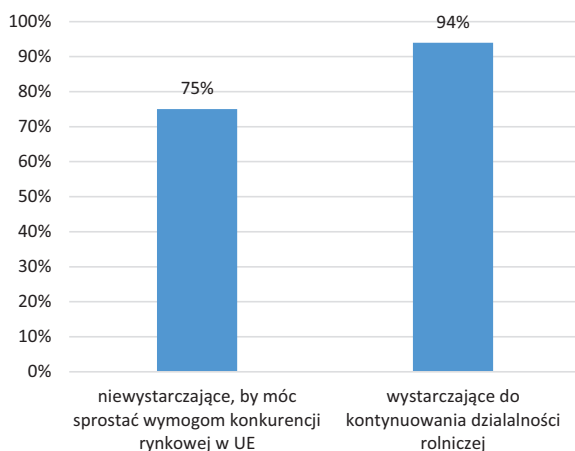
oraz mały areal użytków rolnych, aby sprostać wymogom rynkowym. Pojawiał się również argument braku możliwości zakupu ziemi. Pesymistyczna wizja rolników co do rozwoju gospodarstwa rolniczego głównie wynikała z niewielkiej skali produkcji i braku możliwości utrzymania się z tej działalności. W badanej zbiorowości 26% rolników wyraziło optymistyczną opinię co do dalszego rozwoju gospodarstwa rolniczego (rys. 47). Właściciele gospodarstw rolniczych, którzy planują rozwijanie ich w przyszłości, podejmują działania inwestycyjne i dążą do zwiększania skali produkcji. Podkreślają, że w dużej mierze kierunek, w jakim będą rozwijać własne gospodarstwa, będzie uzależniony od rodzajów wsparcia w ramach funduszy UE.

Rysunek 47. Opinie rolników na temat dalszego rozwoju gospodarstwa

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Badani rolnicy zapytani zostali również o opinię na temat wyposażenia swoich gospodarstw w środki trwałe (ciągniki, maszyny, narzędzia i urządzenia). Aż 75% badanych negatywnie oceniło stan wyposażenia gospodarstw rolniczych w środki mechanizacji w kontekście konkurencyjności na polskim i europejskim rynku (rys. 48). Były to gospodarstwa, w których nie rozwijano działalności rolniczej i przynajmniej jedna osoba pracowała poza gospodarstwem. Rolnicy, którzy ocenili mechanizację gospodarstw na poziomie umożliwiającym konkurencyjność na rynku z innymi podmiotami, utrzymywali się głównie z działalności rolniczej. Niemal wszyscy badani uznali, że obecny poziom wyposażenia w środki mechanizacji w ich gospodarstwie jest wystarczający do kontynuowania działalności rolniczej. Można wnioskować, że będą kontynuować działalność rolniczą, dopóki nie otrzymają korzystniejszej alternatywy, np. atrakcyjnej oferty dzierżawy.

Rysunek 48. Opinie rolników na temat mechanizacji i wyposażenia gospodarstw

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Rolnicy zapytani zostali również o plany inwestycyjne w okresie najbliższych 3 lat. Z uzyskanych odpowiedzi wynikało, że zaledwie 8% badanych rolników planuje dokonać inwestycji w ciągniki i maszyny do produkcji rolniczej, nikt nie miał w planach remontu lub budowy budynków inwentarskich. Zapytano również respondentów o przyszłość ich gospodarstwa rolniczego. Z uzyskanych odpowiedzi wynika, że aż ponad połowa (52%) planuje zaniechanie działalności rolniczej – oddanie ziemi w dzierżawę i czerpanie z tego tytułu renty i podjęcie pracy poza gospodarstwem rolniczym. Według ich deklaracji nie planują sprzedaży ziemi. Pozostali rolnicy deklarują, że będą prowadzić działalność rolniczą, a 24% badanych respondentów stwierdziła, że oprócz prowadzenia gospodarstwa będą pracować poza nim. Zaledwie 19% z badanych gospodarstw planuje specjalizację w produkcji rolniczej (tab. 28).

Tabela 28. Opinie badanych rolników o model gospodarstwa rolniczego – pod względem kierunku produkcji, jaki będzie dominował za 5 lat w ich gospodarstwie

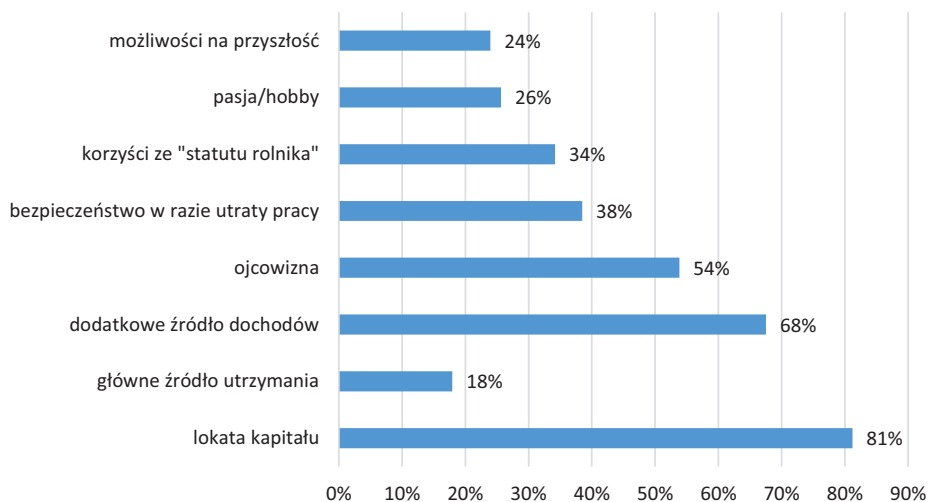
Wyszczególnienie	Odsetek gospodarstw [%]
Produkcja rolnicza + praca poza gospodarstwem	5
Produkcja roślinna + praca poza gospodarstwem	10
Żywiec wołowy + praca poza gospodarstwem	9
Specjalizacja w chowie bydła mlecznego	10
Specjalizacja w produkcji roślinnej (sadownicza)	9
Produkcja rolnicza + sprzedaż bezpośrednia	4
Gospodarstwo papierowe (ziemia oddana w dzierżawę) + praca poza	52

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Nawiązując do pytania o model gospodarstwa rolniczego w przyszłości, zapytano rolników o czynniki warunkujące prowadzenie działalności rolniczej w analizowanym okresie i dlaczego utrzymali gospodarstwo rolnicze zamiast je sprzedawać. Najczęściej wskazywanym czynnikiem było traktowanie zasobów ziemi jako lokaty kapitału (81% badanych). Sukcesywny wzrost cen ziemi powoduje, że rolnicy niechętnie decydują się na sprzedaż tego zasobu bez konkretnej przyczyny (np. zakup mieszkania czy podział majątku). W latach 2005-2017 średnia cena ziemi za 1 ha UR w badanym regionie (zdaniem rolników) wzrosła z ok. 11-12 tys. zł w 2005 roku do 28-32 tys. zł w 2017 roku. Drugim z kolei najczęściej wskazywanym czynnikiem warunkującym prowadzenie działalności rolniczej była możliwość uzyskania dodatkowych dochodów z dopłat bezpośrednich. Ponad połowa ankietowanych za istotny czynnik uznała również przywiązanie do ziemi i kontynuację działalności rolniczej od pokoleń. Należy zaznaczyć, że czynnik ten głównie wskazywali rolnicy starsi „40+”, młodzi w nielicznych przypadkach uznali go za istotny. Posiadanie gospodarstwa rolniczego 38% badanych rolników wiąże z poczuciem bezpieczeństwa (ograniczeniem ryzyka) w razie nieprzewidzianych sytuacji bądź globalnych kryzysów. W przypadku utraty pracy posiadanie gospodarstwa rolniczego utożsamiane było z możliwością powrotu do produkcji rolniczej i utrzymania rodziny. Częściowo czynnik ten jest powiązany z lokatą kapitału, gdyż zawsze istnieje możliwość spieniężenia zasobów gospodarstwa rolniczego. Utrzymanie gospodarstwa rolniczego wiąże się z przywilejami z tytułu posiadania statutu rolnika (m.in. 10-krotnie mniejsza wysokość składki ubezpieczeniowej w KRUS niż składka ZUS czy brak podatku dochodowego) dla 1/3 ankietowanych. Dla 1/5 rolników prowadzenie gospodarstwa rolniczego było wskazywane jako pasja oraz możliwość aktywnego wypoczynku czy relaksu, 24% badanych utrzymanie gospodarstwa rolniczego wiązało z szansami na przyszłość, jakie może przynieść działalność rolnicza (rys. 49). Należy tu przytoczyć większe możliwości sprzedaży bezpośredniej i przetwórstwa własnych produktów z gospodarstwa²³.

W ramach badań próbowano uzyskać opinię rolników dotyczącą akceptacji życia na wsi. Wszyscy zapytani respondenci byli zadowoleni z miejsca zamieszkania i zwracali uwagę, że życie na wsi ma więcej zalet niż w mieście. Większość respondentów podkreślała przyzwyczajenie do wiejskiego stylu życia (82% badanych). Byli to wychowani na wsi rolnicy, którzy odziedziczyli gospodarstwa po rodzicach. Kolejnymi argumentami podanymi przez rolników były spokojny tryb życia i kontakt z naturą (67% badanych) oraz dostęp do zdrowej i nieprzetworzonej żywności (53% badanych). Za podstawową wadę życia na wsi najczęściej wskazywane były trudności ze znalezieniem pracy poza gospodarstwem rolniczym.

²³ Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia sprzedaży żywności przez rolników do sklepów i restauracji (Dz.U. z 2018 r. poz. 2242).

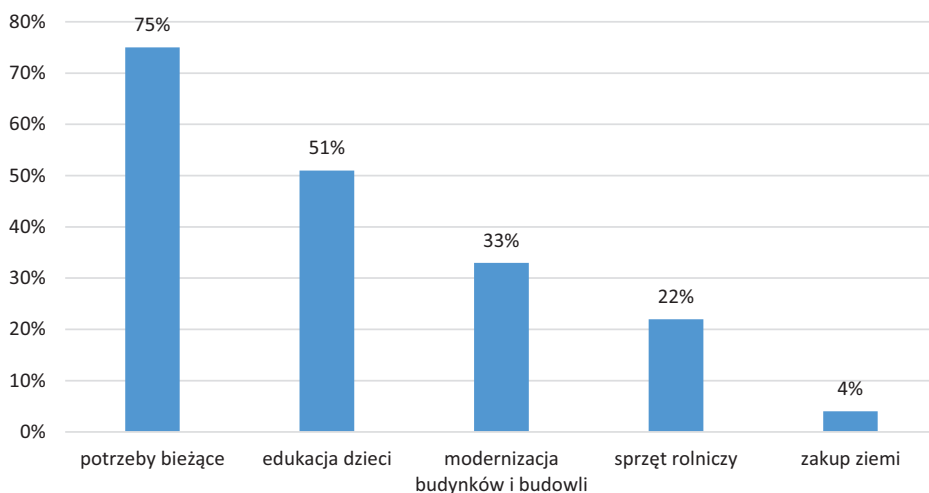
Rysunek 49. Przyczyny utrzymania i prowadzenia gospodarstwa rolniczego w analizowanym okresie 2005-2017 w opiniach badanych rolników

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Znaczna część badanych gospodarstw rolniczych posiadała następcę (77%), a tylko w 38% rolnicy twierdzili, że wiążą przyszłość swoich dzieci z działalnością rolniczą. Pozostała część rolników wyraża pogląd, że ich gospodarstwa nie będą na tyle atrakcyjnym obiektem, aby zachęcić do pozostania w nich swoje dzieci.

W przeprowadzonych badaniach zapytano również rolników o opinię na temat ich sytuacji ekonomicznej w kontekście możliwości zaspokajania bieżących potrzeb związanych z gospodarstwem rolniczym i domowym. Respondenci udzielili informacji, w jakim stopniu środki finansowe uzyskane z tytułu prowadzenia działalności rolniczej umożliwiają pokrycie bieżących potrzeb rodziny. Uzyskane dochody w ramach działalności rolniczej wystarczały na pokrycie bieżących potrzeb rodziny 1/4 ankietowanych rolników. Połowa badanych rolników deklarowała, że dochód z działalności rolniczej umożliwia edukację dzieci, reszta nie była w stanie już takiego poziomu z gospodarstwa rolniczego wygenerować. Zaledwie w 1/3 badanych gospodarstw dochody rolnicze umożliwiały modernizację budynków gospodarczych oraz w 1/5 badanych gospodarstw umożliwiały sfinansowanie zakupu maszyn rolniczych (rys. 50).

Zaprezentowane wyniki potwierdzają, że dochody w drobnych gospodarstwach rolniczych zapewniają egzystencję rodzin rolniczych, aczkolwiek uniemożliwiają działalność inwestycyjną. Jednym ze sposobów wyjścia z tej niekorzystnej sytuacji finansowej mogą być rozwój działalności pozarolniczej i sprzedaż bezpośrednia. Jak wynikało z przeprowadzonych badań, działalność pozarolniczą, w ramach prowadzonego gospodarstwa rolniczego, prowadziło tylko 6 podmiotów w formie usług

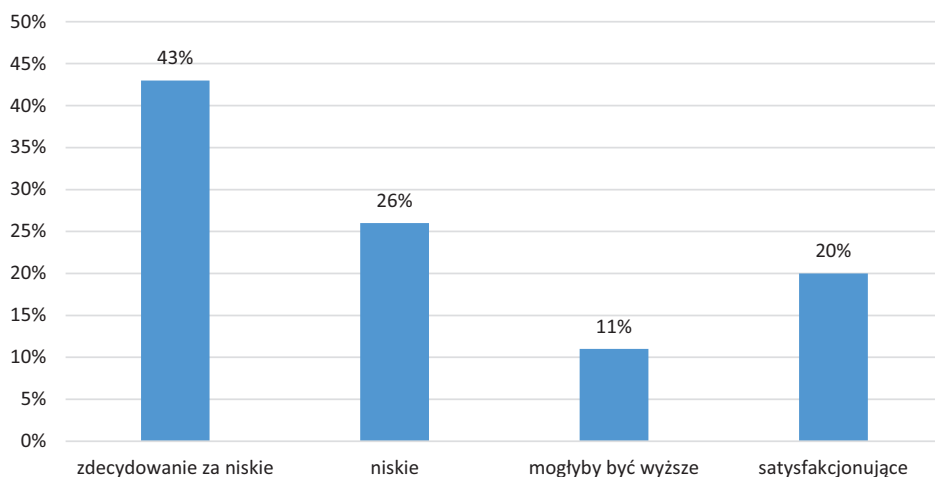
Rysunek 50. Odsetek rolników wskazujących możliwości finansowania wybranych potrzeb związanych z gospodarstwem rolniczym i domowym z uzyskiwanego dochodu z działalności rolniczej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

z wykorzystaniem własnych maszyn rolniczych. Żadne z badanych gospodarstw nie prowadziło działalności przetwórczej oraz sprzedaży bezpośrednio do konsumenta. W najbliższej przyszłości 7% rolników rozważa wdrożenie działalności przetwórczej własnych produktów rolniczych w ramach rolniczego handlu detalicznego, a 5% badanych gospodarstw wyrażało chęć rozpoczęcia sprzedaży bezpośredniej do konsumenta.

Ponad 75% badanych respondentów uważało, że osiągnęte dochody z gospodarstwa rolniczego są niezadowolające i niewystarczające (rys. 51). Właściciele gospodarstw, które osiągały największe dochody w związku ze specjalizacją gospodarstwa w kierunku produkcji mleka lub produkcji sadowniczej ocenili uzyskane na poziomie satysfakcjonującym (20% respondentów). Jednocześnie aż 79% badanych twierdziło, iż niezbędne jest podjęcie dodatkowej działalności pozarolniczej w celu zapewnienia warunków bytowych rodziny.

W opiniach badanych respondentów, podsumowujących osiągnęte dochody z gospodarstwa rolniczego, aż 79% rolników twierdziło, iż niezbędne jest podjęcie dodatkowej pracy poza gospodarstwem rolniczym w celu utrzymania rodziny. Pozostała ponad 1/5 respondentów twierdziła, że dodatkowa praca nie jest konieczna i osiągnęty dochód z gospodarstwa rolniczego umożliwia pokrycie wszystkich potrzeb gospodarstwa domowego. Udzielone odpowiedzi dotyczące osiągniętych dochodów z gospodarstwa rolniczego pokrywały się z pytaniem o ocenę standardu życia. Aż 79% badanych twierdziło, że uzyskane dochody z działalności rolniczej nie zapewniają godnego standardu życia, dlatego muszą szukać dodatkowych źródeł

Rysunek 51. Ocena poziomu dochodów z gospodarstwa rolniczego w opiniach badanych respondentów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

dochodów. Wszyscy badani rolnicy wyrazili zgodną opinię, że od momentu uruchomienia dopłat bezpośrednich ich standard życia uległ poprawie. Zdaniem respondentów głównym czynnikiem wyznaczającym standard życia była możliwość zaspokojenia codziennych potrzeb (opłaty związane z utrzymaniem gospodarstwa domowego, zakup żywności). Drugim czynnikiem wyznaczającym godne życie i przytaczanym przez badanych respondentów była „samodzielność finansowa”, czyli brak konieczności korzystania z pomocy społecznej i pobierania zasiłków oraz zdolność finansowa do wyposażenia gospodarstwa domowego w środki materialne (sprzęt AGD, samochód).

5.4. Uwarunkowania determinujące stan drobnych gospodarstw rolniczych – analiza statystyczna

Analiza zebranego materiału badawczego pozyskanego z 117 drobnych gospodarstw rolniczych wykazała, że badane obiekty nie tworzą jednolitej zbiorowości, stąd też różne uwarunkowania będą determinować ich stan i funkcjonowanie. W celu zbadania, jakie uwarunkowania będą wpływały na funkcjonowanie gospodarstw rolniczych, należało podzielić badaną zbiorowość na jednolite grupy jednostek o podobnych cechach, a następnie sprawdzić, jakie czynniki determinują ich funkcjonowanie. W celu przyporządkowania badanych obiektów do podobnych grup zastosowano metodę k-średnich, a do określania, jakie zmienne decydowały o przynależności do

każdej z grup, zastosowano analizę składowych głównych (PCA). Po przyporządkowaniu badanych obiektów do wydzielonych grup zbadano, jakie czynniki wpływały na funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych w poszczególnych grupach. W tym celu wykorzystano metodę liniowej regresji wielorakiej.

Za zmienną objaśnianą, warunkującą funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych, przyjęto „produkcję ogółem”. Oznacza to, że gospodarstwo rolne funkcjonuje, jeżeli prowadzi działalność rolniczą. Warunek prowadzenia działalności rolniczej przyjmuje się w definiowaniu gospodarstwa rolniczego przez GUS, KRUS i FADN. W tak przyjętym kryterium definiowania gospodarstwa rolniczego należy zauważyć, że nie uwzględniamy, w jakim stopniu prowadzona produkcja jest dostarczana na rynek, a w jakim konsumowana we własnym gospodarstwie, lecz sprowadzamy tę sytuację do tego, że jeżeli w gospodarstwie jest prowadzona produkcja rolnicza, to gospodarstwo funkcjonuje, i badamy, jakie determinanty powodują, że ta działalność jest tam prowadzona.

Etap I. Grupowanie gospodarstw. Grupowanie (ang. *data clustering*), zwane również analizą skupień lub klasyfikacją nienadzorowaną, polega na podziale pewnego zbioru danych na podzbiory. Podstawowym założeniem dotyczącym wynikowego podziału jest homogeniczność obiektów wchodzących w skład jednej grupy oraz heterogeniczność samych grup. Do podziału badanych drobnych gospodarstw rolniczych na grupy zastosowano metodę k-średnich.

Metoda k-średnich należy do niehierarchicznej grupy i jest jedną z prostszych algorytmów klasteryzacji pozwalający pogrupować wielowymiarowe dane. Metoda k-średnich jest często stosowana w badaniach z zakresu ekonomiki rolnictwa. I. Szczepaniak i M. Wigier²⁴ używali metody k-średnich do identyfikacji czynników wpływających na innowacyjność małych i bardzo małych firm przemysłu spożywczego. Analizę skupień wykonali metodą k-średnich na podstawie 8 cech określających innowacyjność w zakresie wprowadzanych produktów i zmian organizacyjnych dla wyodrębnionych 3 skupień. Metody tej używali również w badaniach M. Adamowicz i A. Nowak²⁵ do wyodrębniania typów wiejskich gospodarstw. Zbiorowość obejmującą 611 gospodarstw opisano 4 cechami (wykształcenie głowy rodziny, powierzchnia gospodarstwa, dochód na osobę, wiek głowy rodziny) i zastosowano metodę k-średnich do pogrupowania ich na 5 skupień.

Główną zasadą metody jest taki podział zbioru obiektów, który minimalizuje zróżnicowanie między obiektami w tej samej grupie oraz jednocześnie maksymalizuje wariancję między różnymi grupami. Procedura typologiczna w tym przypadku

²⁴ I. Szczepaniak, M. Wigier (2003). Identyfikacja czynników wpływających na innowacyjność małych i bardzo małych firm przemysłu spożywczego. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 4, s. 47-61.

²⁵ M. Adamowicz, A. Nowak (2006). Charakterystyczne typy wiejskich gospodarstw domowych na przykładzie województwa Lubelskiego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 8(4), s. 14-18.

polega na znalezieniu k klastrów (skupień), do których następnie zalicza się poszczególne obiekty charakteryzujące się najmniejszymi odległościami od centrum. Znaną charakterystyką algorytmu k -średnich jest to, że już na wstępie konieczne jest zdefiniowanie liczby grup, chociaż zazwyczaj nie wiadomo, jak wiele grup występuje w przetwarzanym zbiorze²⁶. Przed rozpoczęciem badania skupień z wykorzystaniem algorytmu k -średnich należy wskazać liczbę grup, na które chcemy podzielić obiekty.

Wyznaczenie liczby skupień można dokonać umownie na podstawie charakterystyki znajomości badanej zbiorowości lub wspomóc się metodami identyfikacji optymalnej liczby klastrów, do których m.in. należą:

- metoda łokcia (ang. *elbow method*);
- metoda profilu (ang. *silhouette method*);
- statystyka luki (ang. *gap statistic*).

Do wyznaczenia optymalnej liczby klastrów w przeprowadzonych badaniach wykorzystano metodę łokcia. W metodzie łokcia wraz ze wzrostem podziału na coraz większą liczbę klastrów suma wariancji maleje, w wyniku tego klastry stają się coraz mniejsze. Optymalnej liczby klastrów należy poszukiwać w miejscu, gdzie suma wariancji przestaje gwałtownie maleć, a dodatkowe klastry nie wprowadzają już dużej poprawy. Innymi słowy, szukamy na wykresie silnego zagięcia, tzw. łokcia²⁷. W przeprowadzonych badaniach trudno jest wybrać idealne zagięcie, posilując się metodą łokcia, w związku z tym do wyboru odpowiedniej liczby klastrów wykorzystano wiedzę ekspercką oraz znajomość badanej zbiorowości i podjęto próbę podziału danych na 3 klastry.

Do zredukowania liczby zmiennych opisujących zjawiska w drobnych gospodarstwach rolniczych i ustalenia zależności między nimi dodatkowo zastosowano metodę PCA (tab. 29). Polega ona na wyznaczeniu składowych będących kombinacją liniową badanych zmiennych. Dokładna analiza składowych głównych

Tabela 29. Numery poszczególnych zmiennych dla składowych PCA

0	Produkcja ogółem [zł]
1	Zasoby pracy własnej [FWU]
2	Ziemia własna + dzierżawa [ha]
3	Koszty ogółem [zł]
4	Dopłaty bezpośrednie [zł]
5	Aktywa trwałe [zł]
6	Wartość ziemi [zł]
7	Wiek rolnika [lata]
8	Posiadanie następcy (TAK / NIE)
9	Wykształcenie rolnicze rolnika
10	Liczba pracujących poza gospodarstwem rolniczym
11	Dochód rolniczy [zł]
12	Dochód z pracy poza gospodarstwem [zł]
13	Dochody socjalne [zł]

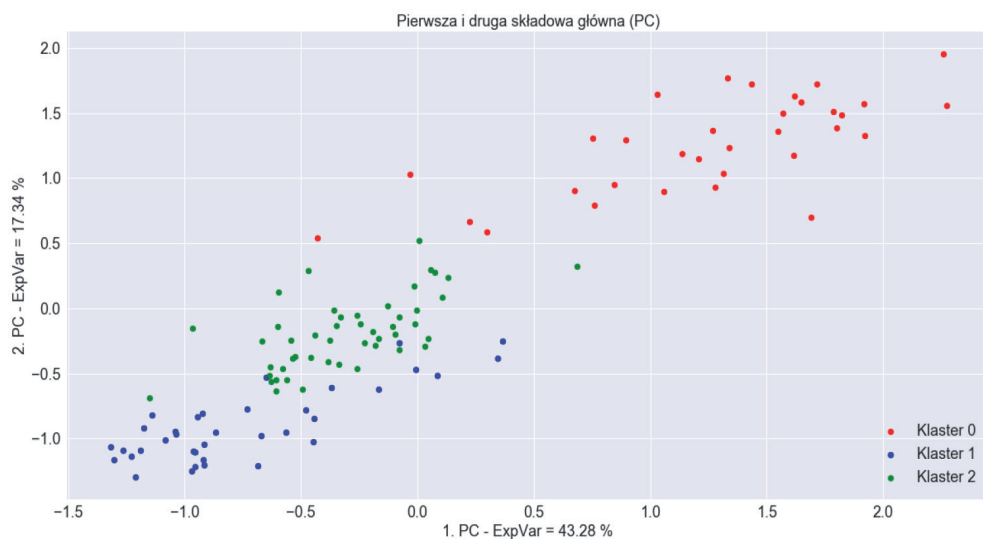
Źródło: Opracowanie własne.

²⁶ A. Nowak-Brzezińska (2012). Analiza skupień. Konspekt do zajęć. Statystyczne metody analizy danych. http://zsi.tech.us.edu.pl/~nowak/odzw/smad_lab11.pdf [dostęp: 08.06.2019].

²⁷ Quant (2016). Optymalna liczba klastrów w metodzie k -średnich w R. <http://quantblog.pl/2016/04/01/optymalna-liczba-klastrow-w-metodzie-k-srednich> [dostęp: 08.06.2019].

umożliwia wskazanie tych zmiennych początkowych, które mają duży wpływ na wygląd poszczególnych składowych głównych, czyli tych, które tworzą grupę jednorodną²⁸. Przedstawiona przez Harolda Hotellinga w 1933 roku metoda PCA umożliwia znajdowanie kombinacji liniowych oryginalnych zmiennych (wzajemnie nieskorelowane), które zachowują maksimum oryginalnej wariancji danych. Najczęstszym zastosowaniem opisywanej metody jest redukcja wymiaru danych. Zadanie to polega na opisanie danych o dużym wymiarze (dużej liczbie cech) za pomocą mniejszej liczby cech, jednocześnie zachowując maksimum informacji. W przypadku PCA informacja ta jest mierzona wariancją. Analiza składowych głównych umożliwia opisanie wielowymiarowych danych za pomocą małej liczby nieskorelowanych współrzędnych (wyznaczonych przez wektory własne macierzy kowariancji), przy zachowaniu rozrzutu między danymi. Wymiar nowej przestrzeni będzie zależał od tego, jak dużą część wariancji będziemy chcieli zachować. Analiza składowych głównych jest często stosowana do redukcji wymiaru danych przed klasyfikacją²⁹.

Jak pokazuje obraz klasyfikacji (rys. 52), wybierając 2 pierwsze składowe główne, uzyskano w 60,62% wyjaśnienia całkowitej wariancji. W dalszej kolejności obliczono wpływ poszczególnych cech na obie składowe (rys. 53).

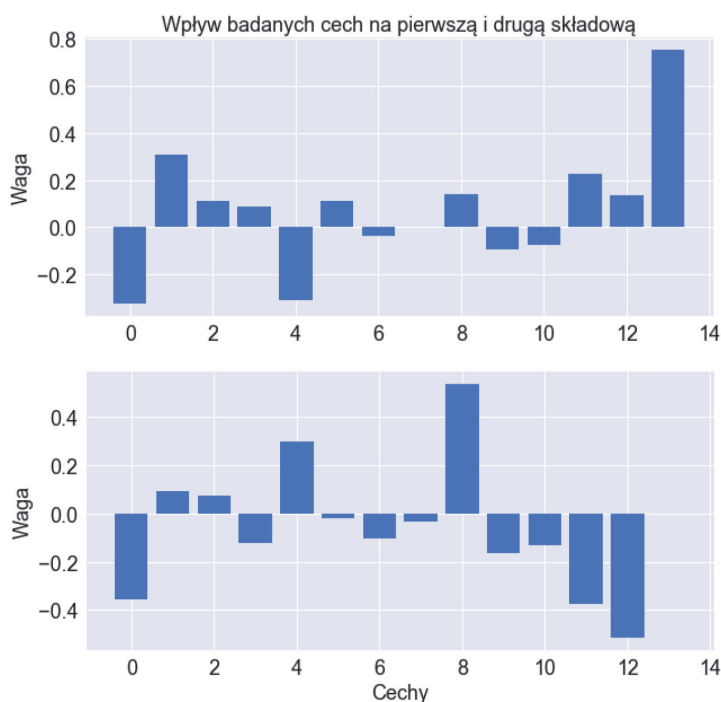

Rysunek 52. Klasyfikacja metodą k-średnich

Źródło: Opracowanie własne.

²⁸ M. Płaszczyca (2013). Analiza składowych głównych (PCA). <https://www.statystyka.az.pl/analiza-skladowych-glownych-pca.php> [dostęp: 08.06.2019].

²⁹ J. Dutkowski (2012). Eksploracyjna analiza danych. Metody rzutowania: analiza składowych głównych oraz skalowanie wielowymiarowe. <https://www.mimuw.edu.pl/~aniag/SADM/pca> [dostęp: 08.06.2019].

Rysunek 53. Wpływ badanych zmiennych na pierwszą i drugą składową

Źródło: Opracowanie własne.

Na pierwszą składową największy wpływ miały produkcja ogółem, nakłady pracy własnej, dopłaty bezpośrednie oraz dochody socjalne. Na drugą składową największy wpływ wywierały czynniki: produkcja ogółem, dopłaty bezpośrednie, posiadanie następcy, dochód rolniczy oraz dochód z pracy poza gospodarstwem.

Przeprowadzona analiza skupień pozwoliła pogrupować badaną zbiorowość drobnych gospodarstw rolniczych do 3 klastrów, w których obiekty prezentują podobne cechy.

- Grupa 0 – znalazły się w niej 33 gospodarstwa, których główne źródło dochodu stanowiła działalność rolnicza (średnio ponad 81% w dochodach ogółem) i które angażowały do pracy w gospodarstwie rolniczym największe zasoby. Średnia wartość produkcji rolniczej przekraczała 100 tys. zł i znalazły się w niej gospodarstwa prowadzące produkcję mleka oraz uprawy trwałe. Drobne gospodarstwa rolnicze wydzielone w ramach klastra 0 możemy nazwać gospodarstwami profesjonalnymi, w których główne źródło dochodu pochodzi z działalności rolniczej.
- Grupa 1 – znalazło się w niej 35 gospodarstw, które charakteryzowały się najmniejszą wartością produkcji rolniczej (średnia wartość produkcji dla wydzielonej grupy 30 tys. zł). Są to podmioty, których głównym źródłem dochodu jest praca

poza gospodarstwem rolniczym, a dochód z działalności rolniczej stanowi dodatek do uzyskiwanego wynagrodzenia za pracę poza gospodarstwem rolniczym. Podmioty te prowadziły mało pracochłonną produkcję rolniczą, która w większości przypadków sprowadzała się do ekstensywnej produkcji roślinnej. Gospodarstwa wydzielone w ramach tej grupy dysponowały najmniejszą powierzchnią użytków rolnych, a co z tym jest pośrednio związane, uzyskiwały najmniejszą wartość produkcji ogółem. Gospodarstwa wydzielone w ramach grupy 1 ze względu na ich charakterystykę można nazwać gospodarstwami hobbystycznymi. Prowadzą one działalność rolniczą niewymagającą zaangażowania dużych nakładów pracy, a główne dochody osiągają z pracy poza gospodarstwem rolniczym. Działalność rolnicza w gospodarstwach hobbystycznych stanowi dodatkowe źródło dochodu (stanowiła 21% dochodów ogółem) i jest organizowana w taki sposób, aby przy jak najmniejszym zaangażowaniu pracy własnej uzyskać możliwie duży dochód z tej działalności (produkcji i dopłat bezpośrednich). Udział dopłat w dochodach rolniczych wynosił prawie 60%.

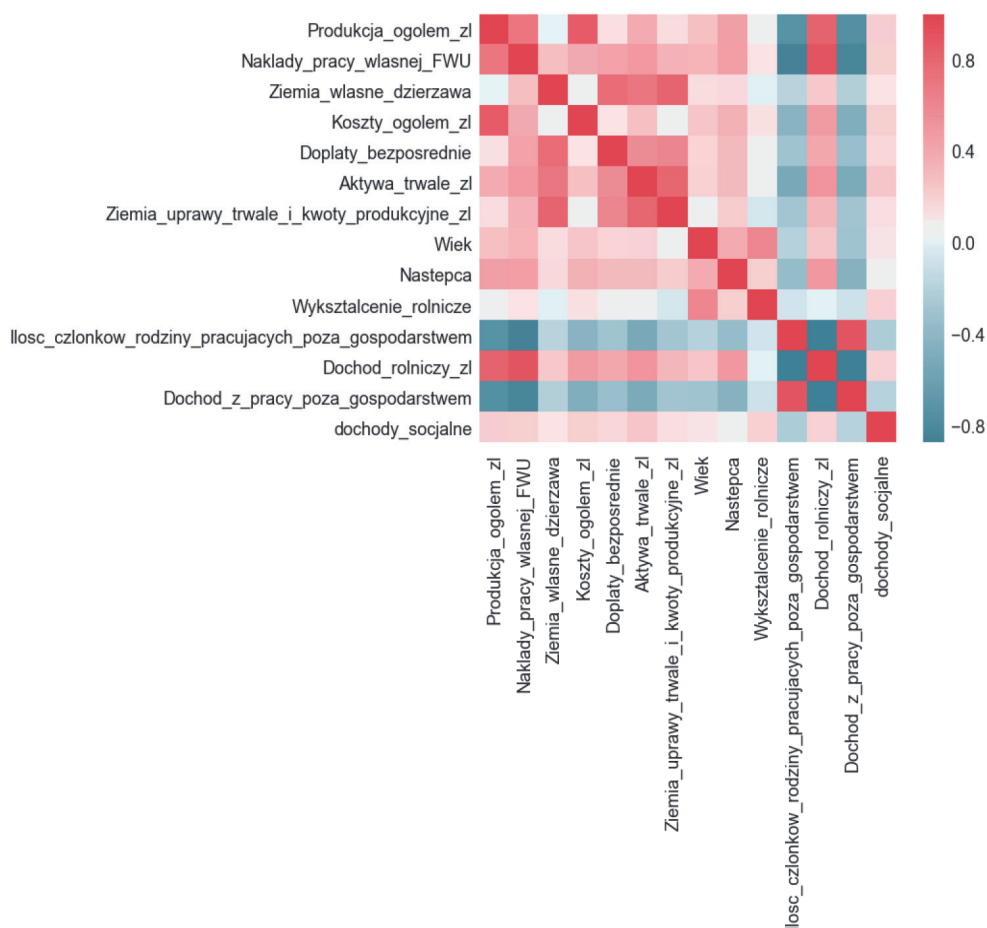
- Grupa 2 – w trzeciej wydzielonej grupie znalazło się 49 gospodarstw, w których dochody z działalności rolniczej stanowiły jedno z głównych źródeł dochodów. Są to gospodarstwa dwuzawodowe, które uzyskują dochody zarówno z działalności rolniczej, jak i z pracy poza gospodarstwem rolniczym. Dochody z działalności rolniczej średnio w danej grupie stanowiły 34% dochodów ogółem, dochody uzyskiwane z pracy poza gospodarstwem rolniczym stanowiły 54% dochodów ogółem. W grupie gospodarstw dwuzawodowych dominowały gospodarstwa typu mieszanego, w których prowadzono zarówno produkcję roślinną i zwierzęcą. Średnia wartość produkcji ogółem w tych gospodarstwach wynosiła ponad 47 tys. zł, a dopłaty w dochodach rolniczych stanowiły 62%.

Etap II. Analiza zależności. W kolejnej części zbadano, jakie czynniki warunkują funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych w wydzielonych grupach. W tym celu porównano produkcję ogółem z czynnikami wewnętrznymi (dla 3 poszczególnych grup gospodarstw rolniczych wyodrębnionych metodą k-średnich) z wykorzystaniem metody regresji liniowej w celu sprawdzenia, czy istnieje zależność między przyjętymi uwarunkowaniami a prowadzeniem działalności rolniczej. Na początek zbadano korelację produkcji ogółem z poszczególnymi zmiennymi wchodzącymi do modelu. Wyniki analizy korelacji zaprezentowano w formie mapy korelacji (ang. *heat map*) na rysunku 54.

Następnym krokiem było zastosowanie modelu regresji (tab. 30), w którym posłużono się metodą najmniejszych kwadratów.

W przeprowadzonej analizie wzięto pod uwagę następujące parametry:

- Współczynniki determinacji dla wszystkich zmiennych w poszczególnych grupach. Współczynnik determinacji (R^2) – informuje o tym, w jakim stopniu równanie regresji wyjaśnia zmienność zmiennej zależnej. Przyjmuje on wartości od 0 do 100%.

Rysunek 54. Mapa korelacji zmiennych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie zebranych danych.

- Błąd standardowy, który mierzy dokładność dopasowania współczynnika poprzez oszacowanie zmienności współczynnika, jeśli ten sam test zostałby przeprowadzony na innej próbie z populacji.
- P-statystyka (wartość p) – mała wartość p wskazuje, że wyniki są istotne statystycznie, w przypadku gdy wartość p jest mniejsza niż 0,05.

W grupie gospodarstw profesjonalnych na prowadzenie działalności rolniczej miały wpływ takie czynniki jak obszar gospodarstwa oraz wysokość otrzymywanych dopłat bezpośrednich. W grupie gospodarstw hobbystycznych istniała również zależność między prowadzoną działalnością rolniczą a uzyskiwanym dochodem z tej działalności. Analiza czynników wpływających na prowadzenie działalności rolniczej w grupie gospodarstw profesjonalnych potwierdziła powszechnie obowiązującą

Tabela 30. Zestawienie wyników metody regresji liniowej badającej zależność między poszczególnymi zmiennymi a produkcją rolniczą

Determinanta	Współczynnik determinacji (R^2)		
	gospodarstwa profesjonalne	gospodarstwa hobbystyczne	gospodarstwa dwuzawodowe
1 Zasoby pracy własnej [FWU]	×	0,176	0,015
2 Ziemia własna + dzierżawa	0,425	×	×
3 Koszty ogółem [zł]	0,661	0,735	0,794
4 Dopłaty bezpośrednie [zł]	0,420	×	×
5 Aktywa trwałe [zł]	0,155	×	×
6 Wartość ziemi [zł]	×	×	×
7 Wiek rolnika	×	×	×
8 Posiadanie następcy	0	0,315	×
9 Wykształcenie rolnicze	×	0,151	×
10 Liczba pracujących poza gospodarstwem rolniczym	×	×	×
11 Dochód rolniczy [zł]	0,121	0,622	0,132
12 Dochód z pracy poza gospodarstwem	×	0,261	×
13 Dochody socjalne	×	×	×

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

teorię, że na prowadzenie działalności rolniczej mają wpływ zasoby gospodarstwa, a w szczególności zasoby ziemi. W wyodrębnionych pozostałych grupach drobnych gospodarstw rolniczych uwarunkowania wewnętrzne nie wykazywały statystycznej zależności. Może to prowadzić do wniosków, że główne czynniki warunkujące funkcjonowanie drobnych gospodarstw rolniczych mają charakter uwarunkowań zewnętrznych.

Etap III. Możliwe kierunki rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych. Analizując uwarunkowania prowadzenia działalności rolniczej w drobnych gospodarstwach rolniczych, należy stwierdzić, iż nie ma jednego właściwego kierunku zmian, gdyż nie jest to zbiorowość homogeniczna. Na podstawie dotychczasowych badań można wyznaczyć 3 główne kierunki spodziewanych zmian w drobnych gospodarstwach rolniczych pod względem prowadzonej działalności rolniczej:

1. Wzrost – rozwój działalności rolniczej przez zwiększenie intensywności produkcji oraz zwiększenie powierzchni użytków rolnych, wdrażanie nowych rozwiązań umożliwiających zwiększenie dochodów z gospodarstwa rolniczego (łącznie produkcji rolniczej ze sprzedażą bezpośrednią lub przetwórstwem);
2. Trwanie – kontynuacja działalności rolniczej, bez wyraźnych inwestycji mających na celu podnoszenie wydajności pracy, łączenie pracy w gospodarstwie rolniczym z pracą poza nim, wdrażanie działalności pozarolniczej w prowadzonym gospodarstwie, utrzymanie działalności rolniczej w wyniku braku możliwości pracy poza gospodarstwem rolniczym;

3. Zaniechanie – szybkie lub rozłożone w czasie zakończenie prowadzenia działalności rolniczej w prowadzonym gospodarstwie, czerpanie głównych dochodów z pracy poza gospodarstwem rolniczym, sprzedaż lub wydzierżawienie posiadanych zasobów ziemi oraz czerpanie z tytułu własności ziemi renty gruntowej.

Do określenia, w jakim kierunku może przebiegać rozwój wydzielonych grup drobnych gospodarstw rolniczych w zależności od zmieniających się uwarunkowań, zastosowano metodę scenariuszową. Opracowano 2 główne scenariusze uwzględniające zmianę uwarunkowań zewnętrznych oddziałujących na drobne gospodarstwa rolnicze:

1. Zmiany we WPR zakładające zmianę w wysokości wsparcia bezpośredniego kierowanego do gospodarstw rolniczych w postaci dopłat bezpośrednich:
 - a) Scenariusz optymistyczny – zwiększenie poziomu dopłat bezpośrednich do wysokości dopłat obowiązujących na Malcie. Takie założenie pokazuje, w jakiej sytuacji znajdowałiby się właściciele drobnych gospodarstw rolniczych, gdyby dopłaty bezpośrednie wzrosły ze średniego poziomu 216 euro do 672 euro/ha³⁰.
 - b) Scenariusz pesymistyczny – dopłaty bezpośrednie są zniesione, następuje liberalizacja polityki rolnej i urynkowanie. Tak skonstruowany scenariusz ma za zadanie pokazać, czy bez wsparcia finansowego drobnego gospodarstwa rolnicze mają szansę na kontynuację prowadzenia działalności rolniczej.
2. Zmiany podatkowe i ubezpieczeniowe wprowadzone w rolnictwie. Funkcjonowanie 2 odrębnych systemów ubezpieczeń KRUS i ZUS jest zagadnieniem poruszonym przez wielu autorów. Dotyczy to także zagadnienia wprowadzenia podatku dochodowego w rolnictwie. W danym scenariuszu zakładamy likwidację systemu ubezpieczeń KRUS i objęcie rolników systemem ZUS – rolnik jest traktowany jako przedsiębiorca prowadzący działalność gospodarczą.
 - a) Zastąpienie KRUS system ubezpieczeń ZUS – składka wzrasta z 1632 do 15 803,64 zł rocznie + obłożenie rolników podatkiem dochodowym (podatek progresywny 18% i 32%).

Pierwszy scenariusz, zakładający zmianę w wysokości dopłat bezpośrednich, powoduje największe zmiany w gospodarstwach dwuzawodowych i hobbystycznych. W wariantcie optymistycznym zwiększenie dopłat do poziomu dopłat bezpośrednich do wysokości dopłat płaconych w Malcie powoduje, że w gospodarstwach hobbystycznych i dwuzawodowych udział dopłat w dochodach rolniczych wynosi ponad 80%, co świadczy o organizacji produkcji w tych 2 grupach nastawionych

³⁰ KalendarzRolnikow.pl (07.02.2018). Dopłaty dla rolników jak się kształtują w Unii Europejskiej. <https://www.kalendarzrolnikow.pl/1522/doplaty-dla-rolnikow-jak-sie-ksztaltuja-w-unii-europejskiej> [dostęp: 23.11.2022].

na maksymalizację dochodów z tytułu dopłat. Zwiększenie poziomu dopłat spowoduje zwiększenie dochodów uzyskanych z tytułu własności, a nie produkcji czy dystrybucji, co w konsekwencji doprowadzi do jeszcze większego wzrostu ceny ziemi rolniczej. W wariancie pesymistycznym, w którym zakładamy likwidację dopłat bezpośrednich, dochód uzyskiwany w grupach gospodarstw dwuzawodowych i hobbystycznych zmniejszył się w porównaniu do wariantu zerowego o ok. 60%. Można przewidzieć, że konsekwencją takiego działania będzie zakończenie prowadzenia działalności rolniczej w gospodarstwach dwuzawodowych jako jednego z głównych dochodów uzyskiwanych w gospodarstwie wiejskim. Gospodarstwa dwuzawodowe zasilą grupę gospodarstw hobbystycznych i niewykluczone, że znaczna ich część całkowicie zakończy prowadzenie działalności rolniczej i sprzeda bądź wydzierżawi ziemię. W pierwszym scenariuszu zarówno w wersji optymistycznej, jak i pesymistycznej najmniejsze zmiany dokonały się w grupie gospodarstw profesjonalnych, czyli takich, w których działalność rolnicza jest głównym źródłem utrzymania. Zarówno wariant optymistyczny, jak i pesymistyczny wpłynie na zmianę uzyskiwanych dochodów w tych gospodarstwach, lecz wprowadzone zmiany nie będą na tyle istotne, aby zakończyły prowadzenie działalności rolniczej.

Drugi scenariusz zakładał objęcie wszystkich obywateli Polski prowadzących działalność gospodarczą jednolitym systemem ubezpieczeń społecznych ZUS. W związku z tym wszyscy rolnicy prowadzący działalność rolniczą będą podlegać zasadom, jakim podlegają osoby fizyczne prowadzące działalność rolniczą. W tym scenariuszu założono zastąpienie składki KRUS składką na ZUS i uzyskiwane dochody obciążono podatkiem dochodowym. Taka zamiana składek największe reperkusje spowodowałaby dla grupy gospodarstw rolniczych profesjonalnych. W tej grupie dochody uzyskiwane z działalności rolniczej z dopłatami zmniejszyły się aż o 49% w porównaniu do pozycji wyjściowej. Prowadzenie działalności rolniczej przy tak dużych obciążeniach fiskalnych i ograniczonych zasobach w długiej perspektywie może być nieopłacalne. W pozostałych wydzielonych grupach gospodarstw zmiany w przyjętym scenariuszu są niewielkie z tego względu, że właściciele gospodarstw hobbystycznych i dwuzawodowych pracują poza gospodarstwem rolniczym i podlegają ubezpieczeniu społecznemu ZUS. Wprowadzenie obowiązkowego ZUS dla rolników w głównej mierze uderzy więc w prowadzących i utrzymujących się głównie z działalności rolniczej, co w przypadku właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych może doprowadzić do ich bankructwa.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone studia literatury przedmiotu i badania empiryczne umożliwiły realizację postawionych celów oraz weryfikację przyjętych hipotez badawczych.

W toku przeprowadzonych badań potwierdzono pierwszą hipotezę zakładającą, że w grupie gospodarstw rolniczych (zdefiniowanych jako płatnicy podatku rolnego i posiadający 1-15 ha UR) w centralnej i wschodniej Polsce przeważały podmioty nieprowadzące działalności rolniczej. Oceny dokonano na podstawie wyników badań empirycznych przeprowadzonych w gminach wiejskich, gdzie uzyskano informacje o liczbie płatników podatku rolnego w wytypowanych wsiach, a następnie przeprowadzono weryfikację za pomocą wywiadu bezpośredniego z sołtysiem. Okazało się, że 61% płatników podatku rolnego w analizowanych wsiach nie prowadziło działalności rolniczej. Najmniejszy udział prowadzących działalność rolniczą był w grupie obszarowej do 5 ha (17% z nich), w grupie do 15 ha dotyczyło to 33%. W gospodarstwach powyżej 15 ha stosunek liczbowy gospodarstw prowadzących działalność rolniczą do płatników podatku rolnego wynosił 95%, co oznacza, że w tej grupie obszarowej niemal wszyscy rolnicy prowadzili działalność rolniczą.

Dруга hipoteza badawcza została zweryfikowana pozytywnie. Zakłada, że systemy wsparcia finansowego skierowane do właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych w latach 2005-2017 nie stymulowały wyraźnych przemian agrarnych w centralnej i wschodniej Polsce. Z przeprowadzonej analizy zmian, jakie zaszły w badanych gminach i wsiach w latach 2005-2017, wynikało, że statystycznie liczba gospodarstw rolniczych (płatników podatku rolnego) uległa zwiększeniu o 2,3%, a liczba gospodarstw prowadzących działalność rolniczą zmniejszyła się o ok. 8%. Średnia powierzchnia gospodarstwa prowadzącego działalność rolniczą w badanych wsiach zwiększyła się o ok. 11% w 2017 roku w stosunku do 2005 roku. Dokonane zmiany w dużej mierze były rezultatem skorzystania przez rolników z instrumentów WPR, lecz wdrożenie programów nie spowodowało restrukturyzacji agrarnej. Realizacja działania „Renty strukturalne” w ramach PROW 2004-2006 i PROW 2007-2013 (początkowy etap) przyczyniła się jedynie do przyspieszenia zmiany pokoleniowej wśród właścicieli gospodarstw rolniczych. Wdrożenie większości działań realizowanych w PROW, mimo spełnienia przez beneficjentów ich wymogów formalnych, nie wpłynęło w znacznym stopniu na zmiany agrarne. Właściciele drobnych gospodarstw rolniczych nie uwolnili trwale zasobów ziemi m.in. ze względu na sposoby kalkulowania dopłat bezpośrednich, których podstawnym przelicznikiem była powierzchnia użytków rolnych (w 2017 roku stawka dopłat wynosiła 948,34 zł/ha). Należy stwierdzić, że systemy wsparcia finansowego skierowane do właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych w latach 2005-2017 nie stymulowały przemian agrarnych, wręcz przeciwnie – przyczyniły się do zahamowania sprzedaży ziemi.

Trzecia hipoteza badawcza również została zweryfikowana pozytywnie. Zakłada, że dostępność miejsc pracy poza rolnictwem najbardziej warunkuje kierunki zmian potencjału i struktury produkcji drobnych gospodarstw rolniczych. Jak wynikało z przeprowadzonych badań, 82% właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych uzyskiwało dochody z pracy poza gospodarstwem rolniczym, a w 70% badanych obiektach dochód z pracy poza gospodarstwem stanowił główne źródło dochodu rodziny rolniczej. Zdaniem 81% ankietowanych decydującym powodem utrzymania gospodarstwa rolniczego były rosnące ceny ziemi – traktowano ją jako lokatę kapitału oraz liczono na czerpanie dodatkowych korzyści z tytułu jej własności (bycia rolnikiem w definicji większości obowiązujących przepisów prawnych). W 57% badanych podmiotów udział dopłat bezpośrednich w dochodach rolniczych przekraczał 50%, co potwierdza duże znaczenie tego rodzaju wsparcia i organizowanie działalności rolniczej w gospodarstwie w kierunku maksymalizacji dopłat bezpośrednich. W opiniach badanych respondentów w przyszłości aż 52% zrezygnuje całkowicie z prowadzenia działalności rolniczej, posiadane zasoby ziemi odda w dzierżawę. Możliwość pracy i uzyskiwania dochodów spoza gospodarstwa rolniczego oraz ograniczone zasoby pracy własnej skłaniają rolników do ekstensyfikacji organizacji produkcji. W 81% gospodarstwach prowadzono uprawę zbóż, a w 24% uprawy trwałe. W 43% gospodarstw prowadzona była działalność rolnicza, w której angażowano niewielkie zasoby pracy własnej (poniżej 1 AWU), a w 64% gospodarstw nakłady pracy własnej nie przekraczały 1,5 AWU.

Z przeprowadzonych badań można wyciągnąć następujące wnioski i uogólnienia:

1. W literaturze przedmiotu gospodarstwo rolnicze (rolne) definiuje się w zależności od przyjętego celu, co prowadzi do braku jednoznacznego określenia statusu rolnika w prawie polskim. Mnogość definicji utrudnia klarowną odpowiedź na to: Czym właściwie jest gospodarstwo rolnicze i kto jest rolnikiem? Konsekwencją braku jednoznacznego definiowania gospodarstwa rolniczego jest trudność w kalkulacji liczby tych podmiotów funkcjonujących w Polsce. Występują znaczące rozbieżności w liczbie podmiotów (rolników) płacących podatek rolny, podmiotów (rolników) pobierających dopłaty bezpośrednie oraz rolników ubezpieczonych w KRUS.
2. Podmiot w formie drobnego gospodarstwa rolniczego nie został jednoznacznie zdefiniowany przez teoretyków ekonomii rolnictwa. Nagminnie jest utożsamiany z małą powierzchnią użytków rolnych, niewielkim dochodem rolniczym czy niskim poziomem produkcji rolniczej. Główny problem pojawiający się przy jego definiowaniu to trudność w określeniu jasnych i uniwersalnych kryteriów wyodrębniania takich podmiotów gospodarczych. Termin drobne gospodarstwo rolnicze bardzo często jest zamiennie stosowany z takimi określeniami jak: gospodarstwa małe, karłowate, nietowarowe, niskotowarowe, samozaopatrzeniowe, chłopskie, socjalne, małoobszarowe, rodzinne czy nieżywotne. Przytoczne syno-

nimy nie są w pełni tożsame w ukrytych pod nimi zbiorami podmiotów. Mnogość nazw i terminów pojawiających się zarówno w literaturze przedmiotu, jak i aktach prawnych często prowadzi do nieporozumień i dezinformacji, co utrudnia obiektywną ocenę ich stanu i określenie liczebności.

3. Programy adresowane do właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych nie osiągnęły zamierzonych celów, m.in. nie spowodowały poprawy ich konkurencyjności ekonomicznej. W ich założeniach strategicznych rozwój drobnych gospodarstw rolniczych najczęściej oznacza zwiększenie ich powierzchni i skali produkcji rolnej (koncentrację). W niewystarczającym stopniu zwraca się w nich uwagę na możliwość zwiększenia ich dochodów poprzez skracanie łańcucha dystrybucyjnego, czyli sprzedaż bezpośrednią czy małe przetwórstwo produktów z własnego gospodarstwa rolniczego.
4. Jednym z kierunków zmian umożliwiających poprawę sytuacji ekonomicznej właścicieli drobnych gospodarstw rolniczych jest rozwój działalności przetwórczej i sprzedaży bezpośredniej. Mimo podjętych wielu prób (od 2006 roku MOL, od 2016 roku RHD) nie udało się tego w pełni zrealizować ze względu na procedury administracyjne. Dopiero od stycznia 2019 roku ułatwiono rolnikom realizację przetwórstwa produktów w ramach własnego gospodarstwa oraz sprzedaży do konsumentów i kontrahentów, choć nadal nie zniesiono limitów sprzedażowych.
5. Drobne gospodarstwa rolnicze, mimo wyodrębnienia ich przy użyciu kryterium powierzchni (od 1 do 15 ha UR) oraz wielkości ekonomicznej (poniżej 25 tys. euro SO), nie tworzą jednolitej zbiorowości. Można w niej wyróżnić charakterystyczne grupy: 1) gospodarstwa profesjonalne – 28%, czerpiące dochody głównie z działalności rolnej i angażujące własne zasoby pracy w gospodarstwie rolnym; 2) gospodarstwa tzw. dwuzawodowe – 42%, w których dochody rolne stanowiły jedno ze źródeł dochodu ogólnego rodziny rolnej oraz 3) gospodarstwa hobbystyczne – 30%, w których dochód rolny stanowił dodatkowy, stosunkowo niewielki, źródło dochodów rodziny rolnej, a wszyscy domownicy pracowali poza gospodarstwem.

Z przeprowadzonych badań wynikają następujące wskazówki dla decydentów zajmujących się kształtowaniem mechanizmów interwencyjnych w polityce rolnej:

1. Konstruowanie programów wsparcia skierowanych do drobnych gospodarstw rolniczych musi uwzględniać ich specyfikę, czyli koegzystencję pracy w gospodarstwie rolnym z prowadzeniem działalności pozarolnej. We wdrażanych programach premiowane są działania zmierzające do wzrostu wielkości ekonomicznej gospodarstwa. Można to osiągnąć poprzez zwiększenie skali i asortymentu produkowanych surowców rolniczych. Według założeń programowych do uzyskania wsparcia uprawnia stosunkowo niewielki wzrost wielkości ekonomicznej, co w dłuższej perspektywie jest mało efektywne. Konieczne jest konstruowanie programów premiujących działania umożliwiające zwiększenie

dochodów głównie poprzez stosowanie krótkich kanałów dystrybucji surowców rolniczych (sprzedaż bezpośrednia) i małego przetwórstwa.

2. Postęp technologiczny w rolnictwie umożliwia zwiększanie skali produkcji przy zaangażowaniu mniejszych zasobów pracy, co powoduje odpływ ludności z rolnictwa do innych gałęzi gospodarki. Chcąc próbować zmierzyć się z procesem wyludniania obszarów wiejskich, należy stworzyć warunki umożliwiające rozwijanie działalności pozarolniczej na terenach wiejskich, co *de facto* wykracza poza ramy polityki rolnej.
3. Przyjęty sposób naliczania dopłat bezpośrednich – przyznanie na 1 ha UR niezależnie od prowadzonej produkcji spowodował kapitalizację wartości ziemi i zahamowanie jej obrotu między rolnikami. Przyjęcie takiego rozwiązania umożliwia czerpanie dochodów nie tylko producentom rolnym, ale również właścicielom ziemi.

Bibliografia

- Adam L., Pohorille A. (red.) (1974). Mała encyklopedia ekonomiczna. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Adamowicz M. (1992). Cele i skutki interwencjonizmu rolnego. *Wież i Rolnictwo*, 3-4.
- Adamowicz M. (2005). Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we Wspólnej Polityce Rolnej. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1.
- Adamowicz M. (2015). Miejsce rodzinnych gospodarstw rolnych we Wspólnej Polityce Rolnej UE. [w:] M. Podstawka (red.). *Ekonomiczne i prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego*. Agrotec Polska, Warszawa.
- Adamowicz M. (2015). Wspólna Polityka Rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa. [w:] A. Chlebicka (red.). *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa.
- Adamowicz M., Smarżewska A. (2009). Model oraz mierniki trwałego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu lokalnym. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 1(50).
- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2016). Sprawozdania z działalności ARiMR za rok 2015. Departament Programowania i Sprawozdawczości. Warszawa.
- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (2018). Płatność dodatkowa. <https://archiwum.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/platnosci-bezposrednie/platnosci-bezposrednie-w-roku-2018/platnosci-bezposrednie-w-roku-2018/platnosc-dodatkowa> [dostęp: 27.05.2019].
- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [ARiMR] (25.04.2019). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014-2020 (PROW 2014-2020) <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/-program-rozwoju-obszarow-wiejskich-2014-2020-prow-2014-2020> [dostęp: 10.06.2019].
- Antoniewski S. (1938). *Opisy gospodarowania w gospodarstwach karłowatych*. [s.n.], Warszawa.
- Antoszek J. (2002). Koncepcja zrównoważonego rozwoju i szanse jej realizacji na obszarach wiejskich Lubelszczyzny (w świetle badań ankietowych). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B. Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*, 57(11), s. 197-209.
- Arseniuk E., Oleksiak T. (2013). Stosowanie kwalifikowanego materiału siewnego a efekty produkcji zbóż. *Agro Serwis*, 6.
- Baer-Nawrocka A., Markiewicz N. (2013). Relacje między czynnikami produkcji a efektywnością wytwarzania w rolnictwie Unii Europejskiej. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(29).
- Baker S. (2006). *Sustainable Development*. Routledge, New York.
- Balcerowicz L. (1995). *Wolność i rozwój: ekonomia wolnego rynku*. Znak, Kraków.
- Bański J. (2002). Geografia wsi – nowa dyscyplina badawcza polskiej geografii. *Przegląd Geograficzny*, 74(3).
- Bassanelli E. (1946). *Corso di diritto agrario*. Giuffrè, Milano.
- Baum R., Jankowiak J.S., Krzyżanowski J., Wrzaszcz W., Zegar J.S. (2016). Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (35). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Becker G., Murphy K., Tamura R. (1990). Human Capital, Fertility and Economic Growth. *Journal of Political Economy*, 98.

- Becker G.S. (1993). Human capital. A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. Wyd. 3. Chicago University Press, Chicago-London.
- Begg D., Fischer S., Dornbusch R. (1999). Mikroekonomia. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Bieluk J. (2013). O potrzebie wprowadzenia do prawa polskiego pojęcia przedsiębiorstwa rolnego. *Studia Iuridica Agraria*, 11.
- Biernat-Jarka A. (2011). Interwencjonizm państwowy w rolnictwie – koncepcja i uzasadnienie. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 5(13).
- Blaug M. (1994). Teoria ekonomii. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Blewitt J. (2008). Understanding Sustainable Development. Earthscan, London.
- Boguta W. (2011). Spółdzielczość wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa.
- Bolla G.G. (1963). La disciplina del „fondo” come imita agrarian. [w:] A. Carrozza (red.). *Scritti di diritto agrario*. Giuffrè, Milano.
- Borowska A. (2013). Zmiana na rynku jabłek w Polsce z uwzględnieniem jabłek regionalnych. *Roczniki Ekonomiki i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 100(1).
- Bórawski P. (2013). Czynniki różnicujące efektywność gospodarstw rolnych uzyskujących dochody z działalności alternatywnych i komplementarnych. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Britannica [online] (1998). [hasło] Industrial Revolution. Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution> [dostęp: 23.11.2022].
- Brown K. (1997). The road from Rio. *Journal of International Development*, 9(3).
- Brundtland G., World Commission on Environment and Development [WCED] (1987). Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development: note by the Secretary-General [the Brundtland report]. General Assembly A/42/427. United Nations, New York. https://digitallibrary.un.org/record/139811/files/A_42_427-EN.pdf [dostęp: 03.10.2018].
- Brunel S. (2009). Le développement durable. Presses universitaires de France, Paris.
- Bukraba-Rylska I. (2008). Socjologia wsi polskiej. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BullionVault (2022). Wykres cen spot złota. <https://zloto.bullionvault.pl/wykres-cen-zlota.do> [dostęp: 10.06.2019].
- Buttel F.H. (1990). W(h)ither the family farm? Towards a sociological perspective on independent commodity production in U.S. agriculture. *Cornell Journal of Social Relations*, 15(1).
- Carroll B. (2002). Sustainable development: An eclectic view. CIWEM International Directory, Cameron Publishing, London.
- Carrozza A. (1988). *Lezioni di diritto agrario*. Giuffrè, Milano.
- Castle E.N., Becker M.H. (1971). Zasady podejmowania decyzji w gospodarstwie rolniczym. PWRiL, Warszawa.
- Cattell R. (1994). A note on correlation clusters and cluster search methods. *Psychometrika*, 9(3).
- Chayanov A. (1972). Pour une thèse systèmes économiques non capitalist. *Analyse et prévision*, 1, s. 19-53.
- Ciegis R., Ramanauskienė J., Martinkus B. (2009). The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios. *Engineering Economics*, 62(2).
- Clark C. (1957). The Conditions of Economic Progress. Wyd. 3. McMillan, London.
- Cochran W.W. (1958). Farm prices: myth and reality. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Commission of the European Communities (2003). Explanatory memorandum. A long-term policy perspective for sustainable agriculture. COM(2003) 23 final. Brussels, 21.01.2003.

- Commission of the European Communities: Communication from the Commission a Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development (Commission's proposal to the Gothenburg European Council). COM/2001/264 final. Brussels, 15.05.2001.
- Commission Regulation (EC) No 1291/2009 of 18 December 2008 concerning the selection of returning holdings for the purpose of determining incomes of agricultural holdings (Dz. Urz. UE L 347 z 24.12.2009 r., s. 14).
- Connolly L. (2007). Overview of the changing structure of Irish agriculture monitored by the National Farm Survey. Referat przygotowany na Agricultural Economics Society of Ireland AGM, RERC Athenry, 30.10.2007.
- Czechowski P., Korzycka-Iwanow M., Prutis S., Stelmachowski A. (2002). Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej. Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa.
- Czeriemuszkin S.D. (1963). Teorija i praktika ekonomiceskoj oceny ziemli. Socekgiz, Moskwa.
- Czudec A., Kata R., Miś T. (2017). Efekty polityki rolnej Unii Europejskiej na poziomie regionalnym. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Czyżewski A. (2013). O nowy paradygmat rozwoju rolnictwa: (refleksje nad książką J.S. Zegara „Współczesne wyzwania rolnictwa”). *Ekonomista*, 6.
- Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A. (2005). Makroekonomiczne uwarunkowania rolnictwa industrialnego i społecznie zrównoważonego. Refleksje na temat sprzężeń regulacyjnych i realnych, [w:] J.S. Zegar (red.): *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa
- Czyżewski A., Matuszczak A. (2011). Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów. *Zeszyty Naukowe Głównego Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 90.
- Czyżewski A., Poczta A., Wawrzyniak Ł. (2006). Interesy europejskiego rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej. *Ekonomista*, 3.
- Czyżewski A., Stępień S. (2013). Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania zmian paradygmatu rozwoju rolnictwa drobnotowarowego w świetle ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych* 2.
- Czyżewski B. (2017). *Kierat rynkowy w europejskim rolnictwie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Daily G., Ellison K. (2012). *The new economy of nature: the quest to make conservation profitable*. Island Press, Washington, D.C.
- Danowska-Prokop B. (2014). Od liberalnej do keynesowskiej wizji państwa. *Studia Ekonomiczne*, 176.
- Davidova S., Fredriksson L., Bailey A. (2009). Subsistence and semi-subsistence farming in selected EU new member states. *Agricultural Economics*, 40.
- Davies H.W.E. (1994). Towards a European planning system? *Planning Practice & Research*, 9(1).
- Dąbrowki A. (1997). Aspekt sektoralny zmian strukturalnych w gospodarce Niemiec. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica*, 142.
- De Castro P. (2002). WTO Agreement and the new horizons of global and European agriculture. *Mediterranean Journal of Economics, Agriculture and Environment*, 4.
- Dewey D. (1965). *Modern Capital Theory*. Columbia University Press, New York.
- Dittman P. (1996). *Metody prognozowania sprzedaży w przedsiębiorstwie*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław.
- Dobrzyński G. (2005). *Podstawy rozwoju trwałego i zrównoważonego. Zarządzanie środowiskiem* (z. 1). Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok.

- Dolata S. (2003). Uwarunkowania i konsekwencje reformy systemu podatkowego. [w:] A. Pomorska (red.). *Kierunki reformy polskiego systemu podatkowego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Drożdżel L. (2007). ARiMR – trzy lata po akcesji: praca zbiorowa. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa.
- Drygas M. (2014). *Możliwości określenia definicji gospodarstwa rodzinnego*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
- Durand G., Van Huylenbroeck G. (2003). Multifunctionality and rural development: a general framework. [w:] G. Van Huylenbroeck, G. Durand (red.). *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate, Aldershot.
- Dziemianowicz R.I. (2006). Podatek od wartości dodanej a rynek rolny. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 8(2).
- Dzun W. (2013). *Drobne gospodarstwa w rolnictwie polskim. Próba definicji i charakterystyki*. Wiedza i Rolnictwo, Warszawa.
- Dzun W., Józwiak W. (2008). *Polskie gospodarstwa przed i po wejściu do UE. Nowe Życie Gospodarcze*, 10.
- Ellis F. (1993). *Peasant economics: Farm households in agrarian development*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elstrand E. (1969). Norwegian experience from extension work in farm management. *International Journal of Agrarian Affairs*, 5(4).
- Encyklopedia PWN [on-line] (1997). [hasło] kryzys gospodarczy. Wydawnictwo Naukowe PWN. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kryzys-gospodarczy;3928088.html> [dostęp: 09.07.2018].
- European Commission (2006). *Review of the EU Sustainable Development Strategy (EU SDS). Renewed Strategy (10917/06). Annex*. Brussels. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf> [dostęp: 02.10.2018].
- European Commission (2011a). *Agricultural Policy Perspectives. The CAP in perspective: from market intervention to policy innovation. Brief 1, July*. Brussels.
- European Network for Rural Development [ENRD] (2013). *Rolnictwo rodzinne w krajach najslabiej rozwiniętych – Afryka Subsaharyjska w centrum uwagi. Przegląd Obszarów Wiejskich UE*, 17.
- Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [dostęp 22.11.2021].
- Faber A. (2001a). Bioróżnorodność w krajobrazie rolniczym Polski. *Biuletyn Informacyjny IUNG*, 15.
- Faber A. (2001b). Wskaźniki proponowane do badań równowagi rozwoju rolnictwa. *Fragmenta Agromonica*, 1(69).
- FADN (2012). *Wyniki Standardowe 2010 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- FADN (2017). *Wyniki Standardowe 2016 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- Falkowski J. (2001). *Rolnictwo polskie w Unii Europejskiej (2005-2020) – scenariusz pesymistyczny – optymistyczny – realistyczny*. Studia Obszarów Wiejskich, 1.
- Falkowski J., Kostrowicki J. (2001). *Geografia rolnictwa świata. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne*, Warszawa.
- Fetter F.A. (1900). Recent Discussion of the Capital Concept. *Quarterly Journal of Economics*, 11.
- Fiedor B., Jończy R. (2009). Globalne problemy interpretacji i wdrażania koncepcji sustainable development. [w:] B. Fiedor, R. Jończy (red.). *Rozwój zrównoważony, teoria i praktyka*. Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław.
- Fotyma M. (2000). *Problematyka rolnictwa zrównoważonego*. Biuletyn Informacyjny IUNG, 14.

- Fourastie J. (1969). *Le grand espoir do XXe siècle*. Wyd. 3. Gallimard, Paris.
- Friedman M. (1962). *Capitalizm and freedom*. University of Chicago Press, Chicago.
- Friedman M. (1993). *Kapitalizm i wolność*. Znak, Kraków.
- Friedmann H. (1978). *World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor*. *Comparative Studies in Society and History*, 20(4).
- Gasson R., Errington A.J. (1993). *The farm family business*. Cab International, Wallingford.
- Geremek B. (1989). *Litość i szubienica: dzieje nędzy i miłosierdzia*. Czytelnik, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2006). *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2007). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2008). *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2013). *Obszary wiejskie. Powszechny Spis Rolny 2010*. Warszawa-Olsztyn.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2014). *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 r. Informacje i Opracowania Statystyczne*. Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2017). *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r. Informacje i Opracowania Statystyczne*. Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2018). *Produkt krajowy brutto i wartość dodana brutto w przekroju regionów w 2016 r.* Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2018). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017*. Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS], Urząd Statystyczny w Katowicach [US Katowice] (2011). *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski*. Katowice.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2021). *Powszechny Spis Rolny. Metodologia i organizacja badania*. Warszawa. https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/6479/3/1/1/psr2020_metodologia_i_organizacja_badiana.pdf [dostęp: 23.11.2022].
- Goldberg R.A., Davis J.H. (1957). *A concept of agribusiness*. Harvard University, Boston.
- Golik D., Żmija D. (2014). *Perspektywy rozwoju przetwórstwa w sektorze cukrowniczym i mleczarskim w Polsce w świetle zmian WPR do 2020 roku*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 1(925).
- Gołębiewski J., Bareja-Wawryszuk O. (2016). *Znaczenie sprzedaży bezpośredniej w polskim rolnictwie* *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 18(3).
- Goraj L. (2006). *Próba określenia żywotności ekonomicznej gospodarstw rolnych w Polsce*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Goraj L., Neneman J., Zagórski M. (2014). *Uwarunkowania i konsekwencje opodatkowania rolnictwa w Polsce*. Forum Inicjatyw Rozwojowych, Warszawa.
- Gorlach K. (2001). *Świat na progu domu: rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce w obliczu globalizacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Górecki J. (2015). *Wybrane problemy rozwoju i transformacji rolnictwa*. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 15(1).
- Górz B., Uliszak R. (2014). *Teraźniejszość i przyszłość małych gospodarstw*. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 26.
- Grabiński T., Wydmus S., Zelaś A. (1989). *Metody taksonomii numerycznej w modelowaniu zjawisk społeczno-gospodarczych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Grabski W. (1930). *Wieś i folwarki. Drobne i duże gospodarstwa rolne ze stanowiska ekonomicznego*. Odbitka z Rocznika Zbioru Prac Zakładu Polityki i Ekonomiki SGGW, Warszawa.
- Grabski W. (1936). *System socjologii wsi. Składniki wsi*. *Roczniki Socjologii Wsi. Studia i Materiały*, 1.

- Grontkowska A. (2015). Ceny ziemi a poziom dopłat bezpośrednich w Polsce. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(4).
- Gudowski J. (2007). *Rolnictwo w teorii i praktyce rozwoju gospodarczego*. [w:] R. Piasecki (red.). *Ekonomia rozwoju*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Gutesvombauernhof.at [s.a.]. Oesterreich. <https://www.gutesvombauernhof.at/oesterreich.html> [dostęp: 17.03.2019].
- Halamska M. (1991a). Polskie gospodarstwa rodzinne w perspektywie porównawczej. *Więś i Rolnictwo*, 1(70).
- Halamska M. (1991b). *Chłopi polscy na przełomie wieków*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Halamska M. (2001). Obecne i przyszłe zróżnicowanie regionalne wsi i rolnictwa. [w:] M. Halańska (red.). *Przyszłość wsi polskiej – wizje, strategie, koncepcje*. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Halamska M. (2011). Wiejskość jako kategoria socjologiczna. *Więś i Rolnictwo*, 1(150).
- Halamska M. (2014). Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity. *Więś i Rolnictwo*, 2.
- Hartigan J.A., Wong M.A. (1979). A k-Means Clustering Algorithm. *Applied Statistics*, 28(1).
- Hayami Y., Ruttan V.W. (1971). *Agricultural development: an international perspective*. The Johns Hopkins Press, Baltimore-London.
- Hayek F.A. (1948). *Individualism and Economic Order*. University of Chicago Press, Chicago.
- Heller J. (2007). Położenie gmin wiejskich jako czynnik różnicujący dochody budżetowe samorządów lokalnych (na przykładzie gmin woj. kujawsko-pomorskiego). *Samorząd Terytorialny*, 10.
- Herlemann H., Stamer H. (1963). *Rolnictwo w dobie technizacji* [przeł. S. Około-Kułąk]. PWRiL, Warszawa.
- Hicks J.R. (1988). *Perspektywy ekonomii. Szkice z teorii pieniądza i teorii wzrostu*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Hornowski A. (2015). Działalność inwestycyjna polskich gospodarstw rolniczych korzystających z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej w latach 2004-2013. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 109.
- Hornowski A. (2017). Zmiany organizacyjne i ekonomiczne w gospodarstwach rolniczych we wsi Kopce w latach 1945-2015. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(1).
- Hull Z. (2005). *Filozofie zrównoważonego rozwoju*. [w:] A. Papuziński (red.). *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*. Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz.
- Hunek T. (2006). Modelowanie plasowania sektora rolnego w Polsce w poszerzonej Unii Europejskiej. [w:] T. Hunek (red.). *Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej-25*. *Więś Jutra*, Warszawa.
- Igras J. (red.), (2013). *Dobre praktyki rolnicze w nawożeniu użytków rolnych*. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Radomiu, Radom.
- Jacobs M. (1995). Sustainable development – from broad rhetoric to local reality. *Conference Proceedings from Agenda 21 in Cheshire*, 01.12.1994, Cheshire County Council.
- Janikowski R. (2007). Sustensologia a zrównoważony rozwój. [w:] B. Poskrobko, G. Dobrzański (red.). *Problemy interpretacji i realizacji zrównoważonego rozwoju*. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Jarecki W. (2003). *Koncepcja kapitału ludzkiego*. [w:] D. Kopycińska (red.). *Kapitał ludzki w gospodarce*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Szczecin.

- Jasiński P. (2000). Europa jako szansa: polityka regionalna Unii Europejskiej i jej instrumenty a władze lokalne i regionalne. Elipsa, Warszawa.
- Jędruchniewicz A. (2018). Negatywne skutki regulowania cen rolnych. *Wiś i Rolnictwo*, 180(3).
- Józwiak W. (2006). Funkcjonowanie i role społeczne najmniejszych gospodarstw rolnych. *Wiś i Rolnictwo*, 2(131).
- Józwiak W. (2013). Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku (2). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Józwiak W., Dzun W. (2008). Polskie gospodarstwa przed i po wejściu do UE. *Nowe Życie Gospodarcze*, 10.
- Józwiak W., Mirkowska Z. (2008). Polskie gospodarstwa rolne w pierwszych latach członkostwa. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2.
- Józwiak W., Ziętara W. (2013). Kierunki i zakres wsparcia inwestycji w polskich gospodarstwach rolnych w latach 2014-2020. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1.
- Józwiak W., Augustyńska-Grzymek I., Chmielewska B., Karwat-Woźniak B., Niewęglowska G. (2011). Gospodarstwa niskotowarowe w kontekście przyszłości WPR w Polsce. Ekspertyza IERiGŻ-PIB na zlecenie MRiRW. Warszawa.
- KalendarzRolnikow.pl (07.02.2018). Dopłaty dla rolników jak się kształtują w Unii Europejskiej. <https://www.kalendarzrolnikow.pl/1522/doplaty-dla-rolnikow-jak-sie-kszaltuja-w-unii-europejskiej> [dostęp: 23.11.2022].
- Kalina-Prasznic U. (2005). Leksykon polityki gospodarczej. Oficyna Ekonomiczna, Kraków.
- Kania J. (2013). Drobne gospodarstwa rolne – stan aktualny i perspektywy na przyszłość. Szczyrk, 25 czerwca 2013 r. [prezentacja on-line] <http://slideplayer.pl/slide/828377> [dostęp: 23.11.2022].
- Kapala A., Kalinowski J., Minta S. (2015). Sprzedaż bezpośrednia w Polsce na przykładzie produktów pochodzenia zwierzęcego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(4).
- Kapusta F. (2005). Podstawy zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. [w:] M. Kłodziński, W. Dzun (red.). *Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Kapusta F. (2008). Agrobiznes. Centrum Doradztwa i Informacji. Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Kapusta F. (2013). Geneza i rola gospodarstw rodzinnych w rolnictwie polskim. *Ekonomia Economics* 2(23).
- Keynes J.M. (2018). *The general theory of employment, interest, and money*. Palgrave Macmillan, Cambridge.
- Kisielińska J., Stańko S. (2009). Wielowymiarowa analiza danych w ekonomice rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G. Ekonomika Rolnictwa*, 96(2).
- Klawe A.J. (1981). *Interwencjonizm w rolnictwie a międzynarodowy handel rolny*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kleijn D., Kohler F., Báldi A., Batáry P., Concepción E.D., Clough Y., Díaz M., Gabriel D., Holzschuh A., Knop E., Kovács A., Marshall E.J.P., Tschamtk T., Verhulst J. (2009). On the relationship between farmland biodiversity and land-use intensity in Europe. *Proceedings of the Royal Society. Biological Sciences*, 276(1658).
- Klepcka W. (2009). Wyniki wdrażania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Kłopot S.W. (1996). Procesy dostosowawcze do mechanizmów gospodarki rynkowej w rolnictwie indywidualnym (na przykładzie województwa wrocławskiego). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

- Knop-Kołodziej M. (2017). Ubezpieczenie społeczne w rolnictwie 2017. Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie, Minikowo.
- Kołodko G.W. (1999). Od szoku do terapii: ekonomia i polityka transformacji. Poltext, Warszawa.
- Kołoszko-Chomentowska Z. (2008). Kwestia czynnika ludzkiego w rolnictwie. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 7(4).
- Kołoszko-Chomentowska Z., Sieczko L. (2014). Gospodarstwo rolne jako podmiot w gospodarce narodowej. *Ekonomia i Zarządzanie*, 6(1).
- Kondraszuk T. (2006). Gospodarstwo wiejskie jako podstawa rachunku ekonomicznego – ujęcie metodyczne. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 8(1).
- Kondratowicz-Pozorska J. (2015). Rola rolnictwa w kreowaniu trwałego rozwoju. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania / Uniwersytet Szczeciński*, 40(2).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. nr 78 poz. 483 z późn. zm.).
- Korol J. (2007). Wskaźniki zrównoważonego rozwoju w modelowaniu procesów regionalnych. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kostov P., Lingard J. (2002). Subsistence farming in transitional economies: lessons from Bulgaria. *Journal of Rural Studies*, 18(1).
- Kośmicki E. (1999). Społeczne aspekty kryzysu ekologicznego współczesnego rolnictwa europejskiego. [w:] Z. Czaja, E. Kośmicki (red.). *Socjologia i ekonomia ochrony środowiska na wsi i w rolnictwie*. Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań.
- Kowalczyk S., Sobiecki R. (2011). Europejski model rolnictwa – uwarunkowania ewolucji. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 98(3).
- Kowalski A., Rembisz W. (2005). Rynek rolny i interwencjonizm a efektywność i sprawiedliwość społeczna. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- Kowalski J. (2013). Obszar gospodarstwa ekologicznego a liczba i moc mobilnych środków energetycznych. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 100(1).
- Kraciński P. (2013). Proces prywatyzacji zasobu własności rolnej Skarbu Państwa. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 102.
- Krysztófik W. (1939). *Gospodarstwa karłowate w świetle ankiety losowej*. Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, Warszawa.
- Krzyżanowska K., Trajer M. (2011). Pomoc finansowa dla grup producentów rolnych w ramach działania 142 „Grupy producentów rolnych” PROW 2007-2013. *Polskie Stowarzyszenie Zarządzania Wiedzą. Studia i Materiały*, 56.
- Krzyżanowski J., Wrzaszcz W., Zegar J.S. (2015). Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (31). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Ksenofont (1996). Wybór pism. Biblioteka Narodowa, sem. III, nr 39. Warszawa.
- Kuś J. (2005). Ekologiczne podstawy integrowanej produkcji roślinnej. Materiały szkoleniowe IUNG Puławy. Lubelski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Końskowoli, Końskowola.
- Kwiatkowski S. (2000). *Przedsiębiorczość intelektualna*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Leśkiewicz M., Kaliszewski M., Mierczyk Z., Włodarski M. (2016). Porównanie liniowych metod PCA (Principal Component Analysis) i LDA (Linear Discriminant Analysis) zastosowanych do klasyfikacji matryc wzbudzeniowo-emisyjnych wybranych grup substancji biologicznych. *Biuletyn Wojskowej Akademii Technicznej*, 65(1).
- Lightfoot C. (1997). *The culture of adolescent risk-taking*. Guilford Press, New York.
- Lipiński W. (2005). Odczyn gleb Polski. *Nawozy i Nawożenie*, 2(23).

- Lipowski A. (2002). Ekonomiczna zawodność państwa – krytyczna analiza ujęcia antyetatystycznego. *Ekonomista* 2.
- Lityńska A. (1994). Polska szkoła historyczna w ekonomii. Wydawnictwa Oddziału PAN w Krakowie, Kraków.
- Loon G.W., Patil S.G., Hugar L.B. (2005). *Agricultural Sustainability, Strategies for Assessment*. SAGE Publications, New Delhi / Thousand Oaks, London.
- Lorencowicz E. (2008). Zmiany w wyposażeniu technicznym wybranych gospodarstw rolnych po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. *Inżynieria Rolnicza* 12.
- Ludkiewicz Z. (1910). *Kwestja rolna w Galicji*. [nakł. autora], Lwów.
- Łuczka T. (1997). *Kapitał jako przedmiot gospodarki finansowej małego i średniego przedsiębiorstwa. Wprowadzenie do finansów przedsiębiorstwa*. Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań.
- Majewski E. (2001). *Jakość zarządzania w gospodarstwach rolniczych w Polsce w świetle badań*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Majewski E. (2002). *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIRP) w Polsce*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Majewski E. (2008). *Trwały rozwój i trwałe rolnictwo – teoria a praktyka gospodarstw rolniczych*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Malinowski P. (2006). Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich w polityce Unii Europejskiej. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 7(4).
- Manteuffel R. (1977). *Wiejskie horyzonty*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Manteuffel R. (1984). *Ekonomika i organizacja gospodarstwa rolniczego*. PWRiL, Warszawa.
- Manteuffel R., Podgórski I., Rychlik T. (1984). *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*. PWRiL, Warszawa.
- Marchewka K. (2000). Główne nurty w teorii kapitału. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3.
- Markowski K. (1992). *Rola państwa w gospodarce rynkowej*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Masini S. (2007). *I mercatali degli imprenditori agricoli a vendita diretta. Diritto e giurisprudenza agraria, alimentare e dell’ambiente*, 3.
- Memorandum COPA i COGECA w sprawie dalszego rozwoju Europejskiego Modelu Rolnictwa, Pr(06)116F1, P(06)117F1 Bruksela, 7 lipca 2006.
- Mendras H. (1976). *Sociétés paysannes: éléments pour une théorie de la paysannerie*. Librairie Armand Colin, Paris.
- Michalek J.J. (1989). *Międzynarodowa polityka handlowa w ramach GATT*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Michna W. (2000). Jakość surowców rolnych i żywności jako ważny składnik oceny zrównoważonego rozwoju rolnictwa. *Pamiętnik Puławski*, 120(2).
- Michna W. (2005). *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym. Raport PW 2005-2009 nr 9*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Michna W. (2008). *Raport o wpływie Wspólnej Polityki Rolnej na tendencje polaryzacji gospodarstw rolnych w ramach poszczególnych makroregionów kraju*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Mickiewicz B., Mickiewicz A. (2016). *Problematyka małych gospodarstw rolnych w rolnictwie polskim w latach 2014-2020 w świetle regulacji prawnych Parlamentu Europejskiego i Rady. Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, Kraków, 1.

- Mikołowicz P. (2007). Nawożenie jako czynnik plonotwórczy. *Wiś Jutra*, 7.
- Ministers of Agriculture in Oulu (2006). The European Model of Agriculture – Challenges Ahead. A Background Paper for the Meeting of Ministers of Agriculture in Oulu 26.9.2006, SN 3098/06.
- Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (02.10.2019). Rolniczy handel detaliczny informacje podstawowe. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/rolniczy-handel-detaliczny-informacje-podstawowe> [dostęp: 27.03.2019].
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2003). Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006. Warszawa. <https://archiwum.arimr.gov.pl/programy-2002-2013/plan-rozwoju-obszarow-wiejskich-2004-2006.html> [dostęp: 10.06.2019].
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2009). Ewaluacja ex post PROW 2004-2006. Konsorcjum: IERiGŻ-PIB, IRWiR PAN, IUNG-PIB, BSM sp.j., Warszawa.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW] (2018). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2017-2020. Warszawa.
- Miś T. (2009). Specyficzne uwarunkowania prowadzenia gospodarstw przez młodych rolników. *Zeszyty Naukowe Głównej Gospodarki Wiejskiej. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 75.
- Morawski W. (2001). Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Moszczeński S. (1902). Reformy wykształcenia rolniczego. *Gazeta Rolnicza*, 17.
- Możyłowski P. (2007). Wpływ podatków na wzrost gospodarczy. Wybrane zagadnienia funkcjonowania podmiotów gospodarczych. Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- MP (08.05.2015). Sprzedaż bezpośrednia przez Internet jednak dopuszczalna? *Farmer.pl*. <http://www.farmer.pl/finanse/sprzedaz-bezposrednia-przez-internet-jednak-dopuszczalna,57345.html> [dostęp: 20.03.2019].
- Musiał W. (1998). Studium perspektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat Polskich. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Rozprawy*, 246.
- Musiał W. (2013). Some structural, economic and production-related problems of small farms in the Małopolskie Voivodeship. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1.
- Musiał W., Drygas M. (2013). Dylematy procesu delimitacji drobnych gospodarstw rolnych. *Wiś i Rolnictwo*, 2(159).
- Musiał W., Sroka W. (2013). Problemy delimitacji małych gospodarstw rolnych w aspekcie projekcji zmian WPR na lata 2014-2020. *Zeszyty Naukowe Szkoły Główniej Gospodarki Wiejskiej w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 9.
- Nikolitch R. (1969). Family-operated farms: their compatibility with technological advance. *American Journal of Agricultural Economics*, 51(3).
- Noga M. (1994). Państwo a inwestycje w gospodarce rynkowej. Dolnośląska Oficyna Wydawnicza, Wrocław.
- North D.C. (1997). The contribution of the new institutional economics to an understanding of the transition problem (No. 1). [w:] A.F. Shorrocks (red.). *Wider Perspectives on Global Development. Studies in Development Economics and Policy*. Palgrave Macmillan, London, s. 1-15.
- Nowak P. (2012). Rozwój obszarów wiejskich w Polsce po integracji z Unią Europejską w opinii lokalnych elit. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Nowak-Brzezińska A. (2012). Analiza skupień. Konspekt do zajęć. Statystyczne metody analizy danych. http://zsi.tech.us.edu.pl/~nowak/odzw/smad_lab11.pdf [dostęp: 08.06.2019].
- Obwieszczenie Ministra Finansów z dnia 25 lipca 2018 r. w sprawie górnych granic stawek kwotowych podatków i opłat lokalnych na rok 2019 (M.P. z 2018 r. poz. 745).
- Oleszko A. (2009). Prawo rolne. Wyd. 3. Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa.

- Oleszko-Kurzyna B. (2008). Rozwój zrównoważony rolnictwa wobec wymogów Unii Europejskiej w zakresie ochrony środowiska. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego, 4(19).
- Osuch D., Goraj L., Skarżyńska A., Grabowska K. (2004). Plan wyboru próby gospodarstw rolnych polskiego. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Otoliński E., Wielicki W. (2003). Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Ekonomia, 2.
- Panin B., El Bilali H., Berjan S. (2015). Factors influencing consumers' interest in protected designation of origin products in Serbia. Agriculture & Forestry, Podgorica, 61(1).
- Papuziński A. (2006). Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju – wprowadzenie. Problemy Ekorozwoju, 1(2).
- Parzonko A. (2013). Koncepcja rozwoju sektora mlecznego w EU, proponowane instrumenty jej wdrożenia i przewidywalne skutki po 2014 roku. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 101.
- Paszkowski S. (2001). Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich [w:] M. Kłodziński (red.). Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Perepeczko B. (2012). Drobne gospodarstwa rolne na wiejskich obszarach Natura 2000. Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, 1.
- Peterson T. (2003). The Reed for Private Equity in Poland. Polish Private Equity Association. Yearbook, Warszawa.
- Pezzey J. (1990). Economic analysis of sustainable growth and sustainable development). Environment Department working paper ENV 15. Washington, D.C.
- Piątkowski B. (2002). Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Piątkowski B. (2004). Uwarunkowania zmian we Wspólnej Polityce Rolnej. [w:] A. Manikowski, A. Psyk (red.). Unifikacja gospodarek europejskich. Szanse i zagrożenia. Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa.
- Pietrzykowski R., Kobus P. (2006). Zastosowanie modyfikacji metody k-średnich w analizie portfelowej. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 60.
- Piworowicz J. (2015). Wspólna Polityka Rolna i jej wpływ na rozwój rolnictwa w Polsce. Wydawnictwo Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn.
- Piwowar A. (2013). Analiza cen wybranych maszyn i urządzeń rolniczych w latach 2008-2012. Technika Rolnicza Ogrodnicza Leśna, 4.
- Plaszczycza M. (2013). Analiza składowych głównych (PCA). <https://www.statystyka.az.pl/analiza-skladowych-glownych-pca.php> [dostęp: 08.06.2019].
- Pocztą W. (2010). Przemiany w rolnictwie. [w:] J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.). Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Pocztą W., Bartkowiak N. (2012). Regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce. Journal of Agribusiness and Rural Development, 1(23).
- Pocztą W., Sadowski A., Czubak W., Matyka M., Drygas M., Skórnicki H. (2017). Reforma Wspólnej Polityki Rolnej po 2020 rok (broшура informacyjna). Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, Warszawa.
- Polski FADN (2013). Wspólnotowa Typologia Gospodarstw Rolnych – według parametru Standardowej Nadwyżki Bezpośredniej. <https://fadn.pl/metodyka/typologia/zasady-wtgr-wg-parametru-sgm> [dostęp: 13.11.2020].

- Przygodzka R. (2006). Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa: przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Quant (2016). Optymalna liczba klastrów w metodzie k-średnich w R. <http://quantblog.pl/2016/04/01/optymalna-liczba-klastrow-w-metodzie-k-srednich> [dostęp: 08.06.2019].
- Radziejowski J. (2010). Obszary chronione jako forma zarządzania różnorodnością biologiczną. Wszechnica Polska Szkoła Wyższa TWP w Warszawie, Warszawa.
- Rakoczy B. (2009). Zasada zrównoważonego rozwoju w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. [w:] B. Poskrobko (red.). Wpływ idei zrównoważonego rozwoju na politykę państwa i regionów. T. I. Problemy ogólnopństwowe i sektorowe. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok.
- Raman S. (2006). *Agricultural Sustainability: Principles, Processes, and Prospects*. Food Products Press, New York-London-Oxford.
- Rembisz W., Sielski A., Bezat A. (2011). Popytowo uwarunkowany model wzrostu produkcji rolnozwywnościowej. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Ricardo D. (1821). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. John Murray London.
- Ricardo D. (1919). *Zasady ekonomii politycznej i podatkowania* [przeł. M. Bornsteinowa]. Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Roddick J. (1997). Earth Summit north and south: building a safe house in the winds of change. *Global Environmental Change*, 7(2).
- Rogalska E. (2005). Społeczna szkodliwość interwencjonizmu państwowego. *Dialogi Polityczne*, 5-6.
- Rogalski J.W. (2002). Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej i jej znaczenie. *Zeszyty Naukowe – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie*, 111.
- Rokicka E., Woźniak W. (2016). W kierunku zrównoważonego rozwoju: koncepcje, interpretacje, konteksty. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rosner A. (2007). Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Rothbard M.N. (2009). *Egalitaryzm jako bunt przeciw naturze*. Fijorr Publishing, Warszawa.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOGR) oraz zmieniające i uchylające niektóre rozporządzenia (Dz.U. L 160 z 26.6.1999, s. 80).
- Rozporządzenie (WE) nr 852/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie higieny środków spożywczych (Dz.U. L 139 z 30.04.2004 r., s. 1 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Komisji (EU) nr 1291/2009 z dnia 18 grudnia 2009 r. dotyczące wyboru gospodarstw przekazujących dane do celów określania dochodów gospodarstw rolnych (Dz.U. L 347 z 24.12.2009 r., s. 14).
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 28 grudnia 2018 r. w sprawie zwolnień z obowiązku prowadzenia ewidencji przy zastosowaniu kas rejestrujących (Dz.U. z 2018 r. poz. 2519).
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 30 września 2015 r. w sprawie wymagań weterynaryjnych przy produkcji produktów pochodzenia zwierzęcego przeznaczonych do sprzedaży bezpośredniej (Dz.U. z 2015 r. poz. 1703).
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 21 marca 2016 r. w sprawie szczegółowych warunków uznania działalności marginalnej, lokalnej i ograniczonej (Dz.U. z 2016 r. poz. 451).
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 grudnia 2016 r. w sprawie maksymalnej ilości żywności zbywanej w ramach rolniczego handlu detalicznego oraz zakresu i sposobu jej dokumentowania (Dz.U. z 2016 r. poz. 2159).

- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 6 czerwca 2007 r. w sprawie dostaw bezpośrednich środków spożywczych (Dz.U. z 2007 r. nr 112 poz. 774).
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/1091 z dnia 18 lipca 2018 r. w sprawie zintegrowanych statystyk dotyczących gospodarstw rolnych oraz uchylenia rozporządzeń (WE) nr 1166/2008 i (UE) nr 1337/2011 (Dz.U. L 200 z 07.08.2018, s. 1).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia, stosowania i udostępniania krajowego rejestru urzędowego podziału terytorialnego kraju oraz związanych z tym obowiązków organów administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego (Dz.U. z 1998 r. nr 157 poz. 1031).
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (Dz.U. L 277 z 21.10.2005, s. 1).
- Runowski H. (2000). Zrównoważony rozwój gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2(1).
- Runowski H. (2009). Rolnictwo ekologiczne – rozwój czy regres. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 96(4).
- Rychlik T., Kosieradzki M. (1978). Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa. PWRiL, Warszawa.
- Sadowski Z. (1989). Rynek a interwencjonizm państwowy. *Gospodarka Narodowa*, 1.
- Samuelson P.A., Nordhaus W.D. (1995). *Ekonomia*. T. 1. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sass R. (2009). Wpływ wielkości stada i mleczności krów na koszty produkcji mleka w gospodarstwach utrzymujących bydło mleczne. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 2.
- Sass R. (2016). Relacje między czynnikami produkcji a efektywność wytwarzania w gospodarstwach rolnych powiększających obszar użytkowanej ziemi w latach 1996-2011. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 9.
- Sawa J. (2009). Parytetowa wielkość i zrównoważenie procesu produkcji w gospodarstwach rolnych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 11(1).
- Say J.B. (1855). *A treatise on political economy: or the production, distribution, and consumption of wealth*. Lippincott Grambo & Co, Philadelphia.
- Say J.B. (1960). Traktat o ekonomii politycznej czyli prosty wykład sposobu, w jaki się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa [przeł. W. Giełżyński, S. Czernecki]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Schmid D., Lenggenhager P., Steingruber E. (2010). Wirtschaftlichkeit der Paralandwirtschaft am Beispiel der Direktvermarktung. *ART-Bericht*, 737.
- Siekierski S. (1990). Świadomość chłopów okresu kolektywizacji w świetle pamiętników. *Przegląd Humanistyczny*, 4.
- Sienkiewicz M.W. (2009). Znaczenie Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. [w:] T. Połaszewska-Rejdl, T. Szot-Gabryś (red.). *Polska w Unii Europejskiej – Problemy i doświadczenia procesu integracji*. Wydawnictwo Wyższa Szkoła Umiejętności w Kielcach, Kielce.
- Sikorska A. (2003). *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- Skarżyńska A. (2011). Skala produkcji rolniczych działalności produkcyjnych a ich opłacalność. *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, 98(1).
- Smith A. (1904). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Book I. Methuen, London.
- Staniszki J. (2001). *Postkomunizm. Próba opisu*. Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk.
- Stankiewicz W. (1987). *Historia myśli ekonomicznej*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

- Stańko S. (2008). Zewnętrzne uwarunkowania rozwoju rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 94(2).
- Stasiak A. (1999). O konieczności strategii rozwoju regionalnego wschodniego pogranicza polski. [w:] R. Horodeński, M. Rościszewski (red.). *Wschodnia strefa aktywności gospodarczej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok.
- Stiglitz J.E. (1987). Some theoretical aspects of agricultural policies. *The World Bank Research Observer*, 2(1).
- Stiglitz J.E. (2004). *Ekonomia sektora publicznego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sulewski P. (2007). *Strategie realizowane przez rolników w rodzinnych gospodarstwach towarowych*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Sulewski P. (2008). Bariery i możliwości rozwoju gospodarstw rolnych w opiniach ich właścicieli. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 67.
- Sulewski P. (2011). Income parity and efficiency of semi-subsistence farms. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2.
- Szarek S. (2006). Możliwości wynikające z zastosowania efektu hormetycznego do wyjaśnienia prawa malejącej wydajności w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3.
- Szczygielski M. (2015). Jak poprawić dochodowość małego gospodarstwa? *Edufin.pl*. <https://edufin.pl/jak-poprawic-dochodowosc-malego-gospodarstwa> [dostęp: 10.06.2019].
- Szeptycki A., Wójcicki Z. (2003). *Postęp technologiczny i nakłady energetyczne w rolnictwie do 2020 r.* Instytut Budownictwa, Mechanizacji i Elektryfikacji Rolnictwa, Warszawa.
- Szreder M. (2009). *Metody i techniki sondażowych badań opinii*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Sztompka P. (2007). *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Znak, Kraków.
- Sztumski W. (2006). Idea zrównoważonego rozwoju a możliwości jej urzeczywistnienia. *Problemy Ekorozwoju: Studia filozoficzno-socjologiczne*, 1(2).
- Szulc H. (1995). *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania „Continuo”, Wrocław.
- Szymancka A. (2009). *Gospodarstwo rolne w prawie włoskim – zagadnienia wybrane*. Przegląd Prawa Rolnego, 1.
- Taylor E. (1957). *Historia rozwoju ekonomiki*, cz. 1. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Tchayanoff A. (1972). Pour une thèse systématique économique non capitaliste. *Futuribles. Analyse et Prévision*, 1.
- Tomczak F. (1983). Czynniki produkcji w rolnictwie. [w:] A. Woś, F. Tomczak (red.). *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii*. PWRiL, Warszawa.
- Tomczak F. (1984). Czynniki produkcji rolniczej. [w:] R. Manteuffel, I. Podgórski, T. Rychlik (red.). *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*. PWRiL, Warszawa.
- Tomczak F. (1993). *Wies i rolnictwo w gospodarce rynkowej: kontrowersje wokół interwencjonizmu państwowego*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Tomczak F. (1994). *Interwencjonizm agrarny i instrumenty polityki rolnej*. *Ekonomista*, 3.
- Tomczak F. (1997). *Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja*. [w:] *Gospodarka rolnicza wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa.
- Tomczak F. (2004). *Od rolnictwa do agrobiznesu: transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Tomczak F. (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowanie i mechanizmy rozwoju*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

- Towards Sustainability. The European Community programme of policy and action in relation to the environment and sustainable development (Dz.U. C 138/5 z 15.05.1993 r., s. 5). <http://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/env-act5/pdf/5eap.pdf> [dostęp: 28.05.2019].
- Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską (wersja skonsolidowana). (Dz.U. C 325, 24.12.2002, s. 33-184).
- Tryon R. (1939). *Cluster Analysis*. McGraw-Hill, New York.
- Trzoda-chlewna.com.pl [Forum]. <http://trzoda-chlewna.com.pl/nowa/index.php/pytania-czytelnikow/653-corvina-2-tony-tygodniowo-na-targu-to-nie-realne-ale-2-tony-miesa-to-40-swin-monika-do-corvina-twoje-pomysly-nie-sa-najlepsze-ale-z-twoja-matematyka-to-juz-jest-tragicznie-bo-2-tony-miesa-to-nie-40-swin-tylko-20-chyba-ze-ty-sprzedajesz-warchlaki-a-nie-tuc> [dostęp: 29.03.2019].
- Tyran E. (2006). Produkty regionalne i tradycyjne jako atrakcja w turystyce wiejskiej. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 3(4).
- United States Department of Agriculture [USDA] (1944). *What Post-War Policies of Agriculture? Interbureau and / Regional Committees on Post-War Programs*. Washington, D.C.
- Urban S., Szlachta K. (1995). *Ekonomika i organizacja handlu żywnością*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.
- Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. z 1926 r. nr 1 poz. 1).
- U Thant S., UN General Assembly (1969). *The problems of human environment. Report of the World Commission on Environment and Development: note by the Secretary-General (report of the 2nd Committee)*. United Nations General Assembly A/7866. United Nations, New York. https://digitallibrary.un.org/record/729870/files/A_7866-EN.pdf [dostęp 03.10.2018].
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz.U. z 1964 r. nr 16 poz. 93 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatku od spadków i darowizn (Dz.U. 1983 nr 45 poz. 207).
- Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz.U. z 1984 r. nr 52 poz. 268).
- Ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz.U. z 1991 r. nr 7 poz. 24).
- Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (Dz.U. z 1991 r. nr 80 poz. 350).
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. z 2001 r. nr 62 poz. 627).
- Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 r. o krajowym systemie ewidencji producentów, ewidencji gospodarstw rolnych oraz ewidencji wniosków o przyznanie płatności (Dz.U. z 2004 r. nr 10 poz. 76).
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz.U. z 2003 r. nr 64 poz. 592).
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych (Dz.U. z 2003 r. nr 166 poz. 1612 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 16 grudnia 2005 r. o produktach pochodzenia zwierzęcego (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1753, z 2022 r. poz. 1570).
- Ustawa z dnia 25 sierpnia 2006 r. o bezpieczeństwie żywności i żywienia (Dz.U. z 2006 r. nr 171 poz. 1225).
- Ustawa z dnia 26 stycznia 2007 r. o płatnościach w ramach systemów wsparcia bezpośredniego (Dz.U. z 2007 r. nr 35 poz. 217 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 16 listopada 2016 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia sprzedaży żywności przez rolników (Dz.U. z 2016 r. poz. 1961).
- Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia sprzedaży żywności przez rolników do sklepów i restauracji (Dz.U. z 2018 r. poz. 2242).
- Ustawa z dnia 15 grudnia 2021 roku o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia prowadzenia przez rolników rolniczego handlu detalicznego (Dz.U. z 2022 r. poz. 138).

- Wasilewski M., Gruziel K. (2008). Podatek rolny a podatek dochodowy – konsekwencje zmian dla gospodarstw rolniczych. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 94(2).
- Wąs A. (2015). Rola małych gospodarstw rolniczych w procesie przemian strukturalnych polskiego rolnictwa. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej Bydgoszczy*, 8.
- Welsh R. (2009). Farm and market structure industrial regulation and rural community welfare: Conceptual and methodological issues. *Agriculture and Human Values*, 26.
- Wigier M. (2013). Model rozwoju rolnictwa polskiego w świetle efektów realizacji WPR. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1,
- Wigier M., Chmurzyńska K. (2011). Interwencjonizm w agrobiznesie na przykładzie PROW 2007-2013 – teoria i praktyka. *Zeszyty Naukowe Głównego Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 90.
- Wilkin J. (1986). Współczesna kwestia agrarna. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wilkin J. (2003). Interwencjonizm państwowy w rolnictwie: dlaczego był, jest i będzie. [w:] *Dostosowanie się polskiego rynku rolnego do wymogów UE. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, Warszawa.
- Wilkin J. (2004). Dlaczego potrzebujemy długookresowej strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce? *Wies i Rolnictwo*, 2.
- Wilkin J. (2006). Człowiek w ekonomii, czyli o konwersji zasobów ludzkich w kapitał. [w:] T. Szafraniec (red.). *Jednostkowe i społeczne zasoby wsi. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa.
- Wilkin J. (2007). Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne. Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29-30 listopada 2007 r.
- Wilkin J. (2010). Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie. [w:] J. Wilkin (red.). *Wielofunkcyjność rolnictwa. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa.
- Wilkin J. (2013). Aksjologia i prakseologia polityki wobec drobnych gospodarstw rolnych w Polsce i w Unii Europejskiej. *Wies i Rolnictwo*, 2.
- Wojewodzic T. (2017). Procesy dywertycji i dezagraryzacji w rolnictwie o rozdrobnionej strukturze agrarnej. *Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie*, Kraków.
- Wojtyła A. (1992). Rola państwa we współczesnej ekonomii. *Ekonomista*, 3.
- Woś A (red.). (1998). *Encyklopedia agrobiznesu. Fundacja Innowacja*, Warszawa.
- Woś A. (1992a). Rolnictwo zrównoważone (Sustainable Agriculture). Podstawowe pojęcia i ich interpretacja. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1-3.
- Woś A. (1992b). Rolnictwo zrównoważone (Sustainable Agriculture). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2
- Woś A. (2000). Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji gospodarki żywnościowej w 1999 roku. *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, Warszawa.
- Woś A. (2001a). Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa. *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, Warszawa.
- Woś A. (2001b). Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce. *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, Warszawa.
- Woś A. (2004). W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa. *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, Warszawa.
- Woś A., Tomczak F. (1983). *Ekonomia rolnictwa. Zarys teorii. PWRiL*, Warszawa.
- Woś A., Zegar J.S. (2002). *Rolnictwo społecznie zrównoważone. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, Warszawa.

- Woś A., Zegar J.S. (2004). Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski. *Wies i Rolnictwo*, 3.
- Wspólnoty Europejskie (2008). Polityka UE w zakresie rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013. Urząd Publikacji Wspólnot Europejskich, Luksemburg.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 15 marca 1995 r. sygn. akt SA/Gd 3078/94.
- Wyżńska-Ludian J. (1996). Przyczyny i formy interwencjonizmu państwowego w rolnictwie. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Wyżńska-Ludian J. (1998). Uwarunkowania interwencjonizmu państwowego w rolnictwie polskim. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia*, 32/33.
- Yousra H. (2010). Kundenzufriedenheit bei der Direktvermarktung landwirtschaftlicher Produkte in Deutschland. Entwicklung eines integrierten Beratungskonzeptes [maszynopis pracy doktorskiej]. Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen.
- Zajac S., Izdebski W., Skudlarski J. (2012). Dynamika cen ciągników i maszyn rolniczych w latach 2000-2010. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 14(1).
- Zalewa J. (2015). Przesłanki nowej strategii rozwojowej polskiego rolnictwa. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia*, 49(1).
- Zegar J.S. (1999). Gospodarstwo i ludność chłopska współcześnie. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- Zegar J.S. (2004). Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej). Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Zegar J.S. (2007a). Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce. *Wies i Rolnictwo*, 1.
- Zegar J.S. (2007b). Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju rolnictwa. *Fragmenta Agronomica*, 4(96).
- Zegar J.S. (2009a). Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Raport końcowy. Synteza i rekomendacje. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Zegar J.S. (2009b). Kwestia koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 96(4).
- Zegar J.S. (2012a). Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1.
- Zegar J.S. (2012b). Współczesne wyzwania rolnictwa. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Zegar J.S. (2016). Esej o rozwoju rolnictwa i wsi we współczesnych uwarunkowaniach. *Studia Obszarów Wiejskich*, 42.
- Zieliński K., Żmija D. (2012). Instrumenty polityki rolnej Unii Europejskiej stosowane w Polsce. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Ziętara W. (1998). *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego*. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa.
- Ziętara W. (2005). Perspektywy rozwoju gospodarstw rolniczych w Polsce. *Wies Jutra*, 10(87).
- Ziętara W. (2008). Wewnętrzne uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych*, 94(2).
- Ziętara W. (2009a). Miary wielkości gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 96(4).
- Ziętara W. (2009b). Model polskiego rolnictwa – wobec aktualnych wyzwań. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 73.

- Ziętara W. (2013). Tendencje zmian w kosztach czynników produkcji a kierunki rozwoju gospodarstw rolniczych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 15(2).
- Ziętara W., Adamski M., Grodzki H. (2013). Polskie gospodarstwa z chowem bydła na tle wybranych krajów. *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa*.
- Ziętara W., Sobierajska J. (2013). Konkurencyjność polskich gospodarstw ogrodniczych – stan i kierunki rozwoju. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2.
- Znajmiecka-Sikora M., Kaflik-Pieróg M. (2012). Dlaczego ludzie zachowują się ryzykownie? Analiza zjawiska ryzyka – przegląd definicji, stan badań. [w:] J. Lewandowski, M. Znajmiecka-Sikora (red.). *Współczesne standardy w zakresie zarządzania bezpieczeństwem i higieną pracy. Między teorią a praktyką*. Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź.
- Żmija D. (2010). Współczesne wyzwania polityki regionalnej Unii Europejskiej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 95.
- Żmija D. (2011a). Dylematy dotyczące aktywnej roli państwa w obszarze rolnictwa. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 863.
- Żmija D. (2011b). System płatności bezpośrednich w Polsce w kontekście rozwiązań stosowanych w Unii Europejskiej. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 11(26).
- Żmija D. (2014). Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. *Studia Ekonomiczne – Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach*, 166.
- Żmija D. (2016). Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce. *Wydawnictwo Difin, Warszawa*.
- Żmija D. (2018). Efektywność wykorzystania środków pomocowych WPR współfinansujących projekty inwestycyjne na przykładzie małych gospodarstw rolnych województwa małopolskiego. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 18(2), 2.
- Żmija D., Zieliński K. (2012). Instrumenty polityki rolnej Unii Europejskiej stosowane w Polsce. *Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków*.
- Żmija J., Czekaj M. (2014). Społeczny charakter drobnych gospodarstw rolnych. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 14(29), 2.
- Żmija J., Szafrńska M. (2014). Społeczne aspekty funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. *Analizy i ekspertyzy. Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, Warszawa*.
- Żmija K., Żmija D. (2014). The development of rural areas in Poland under transformation conditions. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 2.
- Żylicz T. (2001). Polityka ekologiczna i zarządzanie środowiskowe. *Ekonomia i Środowisko*, 1(18).
- Żylicz T. (2007). Sustainability in Economic Theory. [w:] B. Poskrobko (red.). *Towards the Theory of Sustainable Development*. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok-Warszawa.

dr Andrzej Hornowski

Ukończył studia doktorskie w 2020 roku na Wydziale Ekonomicznym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. W pracy naukowej zajmuje się zagadnieniami agrobiznesu, w tym szczególnie tematyką drobnych gospodarstw rolniczych, przetwórstwem, uwarunkowaniami fiskalnymi oraz marketingiem. Autor ponad 20 publikacji naukowych, m.in.: *Sustainability*, *Sugar Industry – Zuckerindustrie*, *Economic Science for Rural Development*. Był kierownikiem i wykonawcą kilku projektów badawczych, w tym jednym finansowanym z Narodowego Centrum Nauki.

dr hab. Andrzej Parzonko, prof. SGGW

Pracuje w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw Instytutu Ekonomii i Finansów Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki szeroko pojętej ekonomii mleczarstwa.

Autor ponad 120 publikacji naukowych i kilkudziesięciu popularno-naukowych oraz materiałów upowszechnieniowych. Był kierownikiem i wykonawcą kilkunastu projektów naukowych i wdrożeniowych. Odznaczony w 2018 roku przez Prezydenta RP Brązowym Krzyżem Zasługi.

„Mogę śmiało polecić tę publikację zarówno naukowcom, jak i praktykom, wszystkim tym, którym problemy sektora rolnego są bliskie. Prezentowaną pracę uważam za aktualną, zwłaszcza w kontekście prowadzonej polityki promującej małe gospodarstwa rodzinne. Z uwagi na możliwości aplikacyjne oraz wykorzystania zastosowanych informacji polecam ją do szerszej publikacji i dystrybucji. Uogólniając, w postaci tej monografii otrzymaliśmy coś więcej niż raport z badań, który rzetelnie przedstawia kierunki rozwoju drobnych gospodarstw rolniczych. Praca stanowi ważny wkład w problematykę rozwoju sektora rolnego”.

fragment recenzji dr. hab. Sławomira Kalinowskiego, prof. IRWiR PAN

„Podjęte zagadnienie jest niezmiernie ważne [...] rozważania podjęte w opracowaniu stanowią bardzo ważny głos w dyskusji na temat stanu, uwarunkowań oraz przyszłości gospodarstw rolnych (rolniczych) określanych jako drobne, małe itp. Prezentowana monografia dzięki szerokiej podbudowie teoretycznej oraz bogatej ilustracji empirycznej stanowi wartościowy opis procesów istotnych dla funkcjonowania, trwania, rozwoju lub upadku gospodarstw o relatywnie niewielkich zasobach ziemi rolniczej”.

fragment recenzji dr. hab. inż. Tomasza Wojewodzica, prof. URK